

ISSN 2304-4756

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРИМІНОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ

ВІСНИК КРИМІНОЛОГІЧНОЇ АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць
№ 1 (22) 2020

Засновник та видавець –
Харківський національний університет
внутрішніх справ
Виходить 2 рази на рік
Заснований у травні 2012 року

Харків 2020

УДК 343.2(477)(075.8)

ББК 67.9 (4УКР)305

В 45

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 2 від 26 лютого 2020 року),
рішенням правління Кримінологічної асоціації України
(протокол № 1 від 20 лютого 2020 року)*

Збірник включено до Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук
(наказ Міністерства освіти і науки України від 07.10.2015 р. № 1021)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О. М. Бандурка – д-р юрид. наук, проф., академік НАПрН України, засл. юрист України, президент Кримінологічної асоціації України (Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна) – *головний редактор*; **О. М. Литвинов** – д-р юрид. наук, проф., засл. прац. освіти України (Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна) – *заступник головного редактора*; **Є. О. Гладкова** – д-р юрид. наук, ст. дослідник (Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна) – *відповідальний секретар*; **В. С. Батиргареева** – д-р юрид. наук, ст. наук. співроб. (Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків, Україна); **Х. Валкова** – д-р юрид. наук, проф., віце-голова Чеської Кримінологічної асоціації, член Європейського товариства кримінологів (м. Прага, Чеська Республіка); **Т. А. Денисова** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна); **О. М. Джужа** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, Україна); **В. П. Ємельнов** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна); **О. О. Житний** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, м. Харків, Україна); **К. Б. Левченко** – д-р юрид. наук, проф. (Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда – Україна», м. Київ, Україна); **Г. Марковська** – канд. юрид. наук (Університет Англія Раскін, м. Кембридж, Велика Британія); **Ю. В. Орлов** – д-р юрид. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна); **Є. О. Письменський** – д-р юрид. наук, професор (Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, м. Миколаїв, Україна); **П. Пойман** – д-р юрид. наук, член Комітету Чеського кримінологічного товариства (Празький інститут досліджень з питань безпеки (PSSI), м. Прага, Чеська Республіка); **Є. Л. Стрельцов** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. діяч науки і техніки України, віце-президент Кримінологічної асоціації України (Південний регіональний науковий центр Національної академії правових наук України, м. Одеса, Україна); **В. Б. Харченко** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна); **О. М. Храмцов** – д-р юрид. наук, доцент (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, м. Харків, Україна); **О. О. Юхно** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна); **І. С. Яковець** – д-р юрид. наук, ст. наук. співроб. (Управління пробації Північно-Східного міжрегіонального управління з питань виконання кримінальних покарань та пробації Міністерства юстиції, м. Харків, Україна); **О. Н. Яриш** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (Інститут законодавства Верховної Ради України, м. Київ, Україна); **А. М. Яценко** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна).

Статті збірника висвітлюють широке коло наукових кримінологічних і кримінально-правових питань, актуальних проблем боротьби зі злочинністю, вдосконалення національного кримінального законодавства, правового регулювання, інформаційно-аналітичного й організаційно-управлінського забезпечення протидії злочинності в Україні тощо.

Для науковців, правоохоронців-практиків, здобувачів, ад'юнктів, аспірантів, слухачів, курсантів та студентів, а також усіх, хто цікавиться проблемами реформування кримінальної юстиції. Редколегія не завжди поділяє погляди авторів публікацій.

За достовірність наукового матеріалу, професійного формулювання, фактичних даних, цитат, власних імен, географічних назв, а також за розголошення фактів, що не підлягають відкритому друку, тощо відповідають автори публікацій.

Електронна копія збірника безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Національної академії наук України у розділі «Наукова періодика України», а також на офіційному сайті видання (www.visnikkau.webnode.com.ua).

© Харківський національний університет внутрішніх справ, 2020

© Кримінологічна асоціація України, 2020

ISSN 2304-4756

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS
CRIMINOLOGICAL ASSOCIATION OF UKRAINE

BULLETIN OF CRIMINOLOGICAL ASSOCIATION OF UKRAINE

Collection of scientific
materials No. 1 (22) 2020

Founder and editor –
Kharkiv National University of
Internal Affairs
Published 2 times per year
Founded in May, 2012

Kharkiv 2020

UDC 343.2(477)(075.8)

BBC 67.9 (4YKP)305

B 45

*Recommended for publishing and distribution through Internet
By the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs
(minutes No. 2 dated from February 26, 2020),
Resolution of the Board of Criminological Association of Ukraine
(minutes No. 1 dated from February 20, 2020)*

The collection is included to the List of scientific professional editions of Ukraine in law sciences (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated from October 7, 2015 No. 1021)

EDITORIAL BOARD:

O. M. Bandurka – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Ukrainian Academy of Law Sciences, Honored Lawyer of Ukraine, President of the Criminological Association of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine) – *chief editor*; **O. M. Lytvynov** – Doctor of Law, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine) – *deputy chief editor*; **Eu. O. Hladkova** – Doctor of Law, senior researcher (Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine) – *executive secretary*; **V. S. Batoryhareieva** – Doctor of Law, senior researcher (Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems within the National Ukrainian Academy of Law Sciences, Kharkiv, Ukraine); **H. Valkova** – Prof., JUDr, CSc a cofounder and Vice-Chairperson of the Czech Criminological Society and a member of the European Society of Criminology; **T. A. Denysova** – Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine (Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, Ukraine); **O. M. Dzhuzha** – Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine (National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine); **V. P. Yemelianov** – Doctor of Law, Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine); **O. O. Zhytnyi** – Doctor of Law, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine); **K. B. Levchenko** – Doctor of Law, Professor (The International Women's Right Center «La Strada – Ukraine», Kyiv, Ukraine); **A. Markovska** – PhD (Anglia Ruskin University, Cambridge, United Kingdom); **U. V. Orlov** – Doctor of Law, Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine); **Ye. O. Pysmenskyi** – Doctor of Law, Professor (E. O. Didorenko Luhansk State University of Internal Affairs, Sumy, Ukraine); **P. Pojman** – PhD, Executive Board and founding member of the Czech Society of Criminology (Prague Security Studies Institute (PSSI), Prague, Czech Republic); **Ye. L. Streltsov** – Doctor of Law, Professor, corresponding member of the National Ukrainian Academy of Law Sciences, Honored Worker of Science of Ukraine, Vice-President of the Criminological Association of Ukraine (Southern Regional Scientific Center of the National Ukrainian Academy of Law Sciences, Odesa, Ukraine); **V. B. Kharchenko** – Doctor of Law, Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine); **O. M. Khramtsov** – Doctor of Law, associate professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine); **O. O. Yukhno** – Doctor of Law, Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine); **I. S. Yakovets** – Doctor of Law, senior researcher (Department on Probation of the Northern-Eastern Interregional Division on the Issues of Executing Criminal Punishments and Probation of the Ministry of Justice, Kharkiv, Ukraine); **O. N. Yarmysh** – Doctor of Law, Professor, corresponding member of the National Ukrainian Academy of Law Sciences, Honored Lawyer of Ukraine (Legislation Institute of the Verkhovna rada of Ukraine, Kyiv, Ukraine); **A. M. Yashchenko** – Doctor of Law, Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine).

The articles of the collection highlight a wide range of scientific criminological, criminal and legal issues, relevant problems of crime combating, improvement of the national criminal legislation, legal regulation, information and analytical, organizational and administration guaranteeing of counteracting crime in Ukraine, etc.

For scholars, law enforcement officers, practitioners, post-graduate students, seekers of higher educational establishments, cadets, students and everyone interested in reforming criminal justice issues.

The Editorial Board does not always share the authors' opinion.

The authors of publications have responsibility for authenticity of the scientific material, professional formulation, actual data, citation, proper names, geographic names, as well as the disclosure of facts, which are not for open press, etc.

E-copy of the collection is placed free of charge online on the web-site of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine of the national Ukrainian Law Academy in the section «Scientific periodicals Ukraine», as well as on the web-site of the edition (www.visnikkau.webnode.com.ua).

ISSN 2304-4756

ХАРЬКОВСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ АССОЦИАЦИЯ УКРАИНЫ

ВЕСТНИК КРИМИНОЛОГИЧЕСКОЙ АССОЦИАЦИИ УКРАИНЫ

Сборник научных трудов
№ 1 (22) 2020

Учредитель и издатель –
Харьковский национальный университет
внутренних дел
Выпускается 2 раза в год
Основан в мае 2012 года

Харьков 2020

УДК 343.2(477)(075.8)

ББК 67.9 (4УКР)305

В 45

*Рекомендовано к печати и к распространению через сеть Интернет
Учёным советом Харьковского национального университета внутренних дел
(протокол № 2 от 26 февраля 2020 года),
решением правления Криминологической ассоциации Украины
(протокол № 1 от 20 февраля 2020 года)*

Сборник включён в Перечень научных специализированных изданий Украины по юридическим наукам (приказ Министерства образования и науки Украины от 07.10.2015 г. № 1021)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

А. М. Бандурка – д-р. юрид. наук, проф., академик НАПрН Украины, засл. юрист Украины, президент Криминологической ассоциации Украины (Харьковский национальный университет внутренних дел, г. Харьков, Украина) – *главный редактор*; **А. Н. Литвинов** – д-р юрид. наук, проф., засл. работник образования Украины (Харьковский национальный университет внутренних дел, г. Харьков, Украина) – *заместитель главного редактора*; **Е. А. Гладкова** – д-р юрид. наук, старший исследователь (Харьковский национальный университет внутренних дел, г. Харьков, Украина) – *ответственный секретарь*; **В. С. Батыргарева** – д-р юрид. наук, ст. науч. сотруд. (Научно-исследовательский институт изучения проблем преступности имени В. В. Сташиса НАПрН Украины, г. Харьков, Украина); **Х. Валкова** – д-р. юрид. наук, проф., вице-глава Чешской Криминологической ассоциации, член Европейского сообщества криминологов (г. Прага, Чешская Республика); **Т. А. Денисова** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист Украины (Академия Государственной пенитенциарной службы, г. Чернигов, Украина); **А. Н. Джужа** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист Украины (Национальная академия внутренних дел, г. Киев, Украина); **В. П. Емельянов** – д-р юрид. наук, проф. (Харьковский национальный университет внутренних дел, г. Харьков, Украина); **А. А. Житный** – д-р юрид. наук, проф. (Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, г. Харьков, Украина); **Е. Б. Левченко** – д-р юрид. наук, проф. (Международный женский правозащитный центр «Ла Страда – Украина», г. Киев, Украина); **А. Марковская** – канд. юрид. наук (Университет Англия Раскин, г. Кембридж, Великобритания); **Ю. В. Орлов** – д-р юрид. наук, профессор (Харьковский национальный университет внутренних дел, г. Харьков, Украина); **Е. А. Письменский** – д-р юрид. наук, проф. (Луганский государственный университет внутренних дел имени Э. А. Дидоренко, г. Николаев, Украина); **П. Пойман** – д-р юрид. наук, член Комитета Чешского криминологического сообщества (Пражский институт исследований по вопросам безопасности (PSSI), г. Прага, Чешская Республика); **Е. Л. Стрельцов** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН Украины, засл. деятель науки и техники Украины, вице-президент Криминологической ассоциации Украины (Южный региональный научный центр Национальной академии правовых наук Украины, г. Одесса, Украина); **В. Б. Харченко** – д-р юрид. наук, проф. (Харьковский национальный университет внутренних дел, г. Харьков, Украина); **А. Н. Храмцов** – д-р юрид. наук, доцент (Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, г. Харьков, Украина); **А. А. Юхно** – д-р юрид. наук, проф. (Харьковский национальный университет внутренних дел, г. Харьков, Украина); **И. С. Яковец** – д-р юрид. наук, ст. науч. сотруд. (Управление пробации Северо-Восточного межрегионального управления по вопросам исполнения уголовных наказаний и пробации Министерства юстиции, г. Харьков, Украина); **А. Н. Ярмыш** – д-р юрид. наук, проф. член-кор. НАПрН Украины, засл. юрист Украины (Институт законодательства Верховной Рады Украины, г. Киев, Украина); **А. Н. Ященко** – д-р юрид. наук, проф. (Харьковский национальный университет внутренних дел, г. Харьков, Украина).

Статьи сборника освещают широкий круг научных криминологических и уголовно-правовых вопросов, актуальных проблем борьбы с преступностью, усовершенствования национального уголовного законодательства, правового регулирования, информационно-аналитического и организационно-управленческого обеспечения противодействия преступности в Украине и пр.

Для учёных, правоохранителей-практиков, соискателей, адъюнктов, аспирантов, слушателей, курсантов и студентов, а также для всех, кто интересуется проблемами реформирования уголовной юстиции.

Редколлегия не всегда разделяет взгляды авторов публикаций.

За достоверность научного материала, профессионального формулирования, фактических данных, цитат, имён собственных, географических наименований, а также за разглашение фактов, которые не подлежат открытой печати, и пр. несут ответственность авторы публикаций.

Электронная копия сборника размещается в открытом доступе на сайте Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского Национальной академии наук Украины в разделе «Научная периодика Украины», а также на официальном сайте издания (www.visnikkau.webnode.com.ua).

ЗМІСТ

СТАТТЯ НОМЕРА

ОРЛОВ Юрій Володимирович РАТИФІКАЦІЯ РИМСЬКОГО СТАТУТУ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ ТА ЕЛЕМЕНТИ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ГАРМОНІЗАЦІЇ	16
---	----

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

ЯЩЕНКО Андрій Миколайович, КРИЖАНОВСЬКИЙ Микола Валентинович, ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ	26
ЮРТАЄВА Ксенія Володимирівна СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ ТА НЕДОТОРКАНОСТІ ОСОБИ, ВЧИНЕНІ НЕПОВНОЛІТНІМИ	34
ФОМЕНКО Марина Василівна «СЛУЖБОВА ОСОБА» ЯК СУБ'ЄКТ КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ: СТАНОВЛЕННЯ У КК УКРАЇНИ, ВИДИ ТА ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ.....	47
ЧЕРЕВКО Кирило Олександрович ОКРЕМІ ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ НЕЗАКОННОГО ПРОВЕДЕННЯ АБОРТУ.....	56
ЦВІРКУН Наталія Юріївна ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК БЕЗГОСПОДАРСЬКОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ.....	63
КОНДРАТОВ Дмитро Юрійович ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ПРАВА НА ТАЄМНИЦЮ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ В УКРАЇНІ.....	71
ВАСИЛЬЄВ Андрій Анатолійович КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗАВІДОМО НЕПРАВДИВЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ЗАГРОЗУ БЕЗПЕЦІ ГРОМАДЯН, ЗНИЩЕННЯ ЧИ ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ВЛАСНОСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ.....	81

ПИТАННЯ КРИМІНОЛОГІЇ

БАНДУРКА Олександр Маркович, ЛИТВИНОВ Олексій Миколайович СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ ТА ЇХ МІСЦЕ У КРИМІНОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ ,,,	91
САЗОНОВ Василь Вікторович ВНУТРІШНІ ЗАГРОЗИ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ ДЕРЖАВИ ЯК СУТТЄВИЙ ДЕСТАБІЛІЗУЮЧИЙ ФАКТОР	99
МАСЛОВА Наталія Григорівна ФЕНОМЕН КРИМІНАЛЬНОГО РАДИКАЛІЗМУ: ДЕКОНСТРУКЦІЯ І КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ	106

НОСАЧ Андрій Володимирович ІНДИВІДУАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ І ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ УКРАЇНИ	115
ОЛШЕВСЬКИЙ Олександр Володимирович КЛАСИФІКАЦІЯ ЗАХОДІВ ПРОТИДІЇ РАСОВІЙ ЧИ НАЦІОНАЛЬНІЙ ДИСКРИМІНАЦІЇ.....	122
ЛИТВИНОВ Олексій Миколайович, ГЛАДКОВА Євгенія Олексіївна ПРОТИДІЯ НАРКОЗЛОЧИННОСТІ: ЧАС ЗМІНИТИ ПАРАДИГМУ.....	130
ОРЛОВ Юрій Володимирович РЕСЕНТИМЕНТ: ШЛЯХ ВІД ЖЕРТОВНОСТІ ДО ЗЛОЧИННОСТІ	140
ДЕНИСОВ Сергій Федорович ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ У КРИМІНОЛОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ УКРАЇНИ.....	152
ШЕВЧУК Тетяна Анатоліївна ЩОДО РОЛІ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ У ПРАКТИЦІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ.....	160

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

ДЕНИСОВА Тетяна Андріївна ПРО СОЦІАЛЬНУ АДАПТАЦІЮ ОСІБ, ЯКІ ВІДБУВАЮТЬ ЧИ ВІДБУЛИ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛИ НА ПЕВНИЙ СТРОК: ІСТОРІЯ, СЬОГОДЕННЯ ТА МАЙБУТНЄ	167
КАЗНАЧЕСЬКА Дар'я Володимирівна ПРОБЛЕМИ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ.....	176

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

КУРБАТОВА Ірина Сергіївна ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	183
АВДЄЄВ Олександр Олександрович, ШЕВЕЛЕВ Костянтин Євгенович ОКРЕМІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО- ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД НЕПОВНОЛІТНІХ.....	192

NONFICTION

БАТИРГАРЕЄВА Владислава Станіславівна ВІДГУК ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА НА ДИСЕРТАЦІЮ ТИТАРЕНКА О.О. «ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ДЕРЖАВНОГО ПРОГРАМУВАННЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ».....	197
---	-----

Трибуна молодих учених

МАР'ЄНКО Лариса Михайлівна КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТАНУ ПОГРОЗ ТА НАСИЛЬСТВА ЩОДО СУДДІВ В УКРАЇНІ.....	215
--	-----

КОЖУШКО Сергій Олександрович

ФЕНОМЕН ЗЛОЧИННОСТІ В ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОМУ КОМПЛЕКСІ
УКРАЇНИ.....224

ШАБЕЛЬНИКОВ Сергій Кузьмич

ПОНЯТТЯ ТА ПРИРОДА КРИМІНОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА: МЕРЕЖЕВИЙ
ПІДХІД.....234

Наші автори

Відомості ПРО АВТОРІВ ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ВІСНИК КРИМІНОЛОГІЧНОЇ
АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНИ» № 1 (22) 2020.....245

До уваги читачів

Вимоги ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ, ЯКІ ПУБЛІКУЮТЬСЯ В ЗБІРНИКУ
НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ВІСНИК КРИМІНОЛОГІЧНОЇ АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНИ»248

TABLE OF CONTENTS

THE ARTICLE OF THE ISSUE

Yurii V. ORLOV	16
RATIFICATION OF ROMAN STATUTE OF INTERNATIONAL CRIMINAL COURT AND ELEMENTS OF UKRAINIAN POLICY IN THE SPHERE OF COUNTERACTING CRIMES: THE PROBLEMS OF HARMONIZATION	

QUESTIONS OF CRIMINAL LAW

Andrei YASHCHENKO, Nikolai V. KRIZHANOVSKY	26
APPLICATION OF COERCIVE MEASURES OF CRIMINAL AND LEGAL CHARACTER AGAINST LEGAL ENTITIES: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS	
Kseniya V. YURTAYEVA	34
SYSTEM ANALYSIS OF CRIMINAL LIABILITY FOR CRIMES AGAINST SEXUAL FREEDOM AND PERSON'S INTEGRITY COMMITTED BY MINORS	
Maryna V.FOMENKO	47
"OFFICIALS" AS SUBJECTS OF CORRUPTION OFFENCES: ESTABLISHING IN THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE, TYPES AND ISSUES	
Kyrylo O. CHEREVKO	56
SPECIFIC ISSUES OF QUALIFYING ILLEGAL ABORTION	
Nataliia Yu. TSVIRKUN	63
SOME FEATURES OF THE SUBJECTIVE FEATURES OF NON-AGRICULTURAL LAND USE	
Dmytro Yu. KONDRATOV	71
HISTORICAL DEVELOPMENT OF CRIMINAL AND LEGAL PROTECTION OF THE SECRECY OF CORRESPONDENCE IN UKRAINE	
Andrii A. VASYLIEV	81
CRIMINAL LIABILITY FOR FRAUDULENT REPRESENTATION IN REGARD TO THREATS TO PUBLIC SECURITY, DESTRUCTION OR ENDAMAGEMENT OF PROPERTY OBJECTS: CURRENT STATE AND IMPROVEMENT AREAS	

QUESTIONS OF CRIMINOLOGY

Oleksandr M. BANDURKA,	
Oleksii M. LYTVYNOV	91
SOCIO-CULTURAL PROCESSES AND THEIR PLACE WITHIN CRIMINOLOGICAL DISCOURSE	
Vasyl V. SAZONOV	99
INTERNAL THREATS TO THE ECONOMIC SECURITY OF THE STATE AS AN ESSENTIAL DESTABILIZING FACTOR	
Nataliya MASLOVA	106
CRIMINAL RADICALISM PHENOMENON: DECONSTRUCTION AND CRIMINOLOGICAL ANALYSIS	
Andriy V. NOSACH	115
INDIVIDUAL PREVENTION OF CRIMES AGAINST STATE SOVEREIGNTY AND TERRITORIAL INTEGRITY OF UKRAINE	
Oleksandr V. OLISHEVSKYI	122
CLASSIFICATION OF MEASURES AGAINST RACIAL OR NATIONAL DISCRIMINATION	

Oleksii M. LYTVYNOV, Yevheniia O. HLADKOVA	COUNTERING DRUG CRIME: TIME TO CHANGE THE PARADIGM	130
Yurii V. ORLOV	RESENTMENT: THE WAY FROM VICTIMS TO CRIMES	140
Sergey F. DENISOV	CRIMINAL'S PERSONALITY IN THE CRIMINOLOGICAL THEORY OF UKRAINE	152
Tatyana A. SHEVCHUK	ON THE ROLE OF CRIMINOLOGICAL SCIENCE IN PRACTICE OF COUNTERING CRIME	160

QUESTIONS OF PENAL LAW

Tetiana A. DENYSOVA	ON SOCIAL ADAPTATION OF PERSONS SERVING SENTENCES OR FINISHED TERMS IN THE FORM OF DEPRIVATION OF FREEDOM FOR DETERMINED PERIOD: HISTORY, PRESENT DAY AND FUTURE	167
Darya KAZNACHEYEVA	PROBLEMS OF SENTENCING MINORS	176

QUESTIONS OF CRIMINAL JUSTICE

Iryna S. KURBATOVA	PROBLEMS OF FORMATION OF JUVENILE JUSTICE IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION	183
Oleksandr O. AVDEIEV, Kostiantyn Ye. SHEVELEV	CERTAIN ISSUES OF CRIMINAL AND LEGAL PROTECTION OF THE RIGHTS AND FREEDOMS OF MINORS	192

NONFICTION

Vladyslava S. BATYRGAREIEVA	REPORT OF THE OFFICIAL OPPONENT ON O.O. TYTARENKO'S THESIS "THEORY AND PRACTICE OF NATIONAL ANTI-CRIME PROGRAMMING IN UKRAINE"	197
------------------------------------	--	-----

PLATFORM FOR YOUNG RESEARCHES

Larisa V. MARIENKO	CRIMINOLOGICAL ANALYSIS OF THE CONDITION OF THREATS AND VIOLENCE AGAINST JUDGES IN UKRAINE	215
Serhiy O. KOZHUSHKO	CRIME PHENOMENON IN THE DEFENSE-INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE	224
Serhiy K. SHABELNIKOV	CONCEPT AND PHENOMENON OF CRIMINOLOGICAL LEGISLATION: NETWORK APPROACH	234

OUR AUTHORS

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	OF THE SCIENTIFIC WORK ASSEMBLY « BULLETIN OF THE CRIMINOLOGICAL ASSOCIATION OF UKRAINE» № 1 (22) 2020	245
--------------------------------------	--	-----

TO THE ATTENTION OF READERS

REQUIREMENTS

FOR FORMATTING SCIENTIFIC ARTICLES THAT ARE PUBLISHED IN THE 248
COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS «BULLETIN OF CRIMINOLOGICAL
ASSOCIATION OF UKRAINE»

СОДЕРЖАНИЕ

Статья номера

- ОРЛОВ Юрий Владимирович**
РАТИФИКАЦИЯ РИМСКОГО УСТАВА МЕЖДУНАРОДНОГО
УГОЛОВНОГО СУДА И ЭЛЕМЕНТЫ ПОЛИТИКИ В СФЕРЕ
ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПРЕСТУПНОСТИ В УКРАИНЕ: ПРОБЛЕМЫ
ГАРМОНИЗАЦИИ 16

ВОПРОСЫ УГОЛОВНОГО ПРАВА

- ЯЩЕНКО Андрей Николаевич,**
КРИЖАНОВСКИЙ Николай Валентинович
ПРИМЕНЕНИЕ ПРИНУДИТЕЛЬНЫХ МЕР УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО
ХАРАКТЕРА В ОТНОШЕНИИ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ: ТЕОРЕТИКО-
ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ 26
- ЮРТАЕВА Ксения Владимировна**
СИСТЕМНЫЙ АНАЛИЗ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА
ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПРОТИВ ПОЛОВОЙ СВОБОДЫ И
НЕПРИКОСНОВЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ, СОВЕРШЕННЫХ
НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ 34
- ФОМЕНКО Марина Васильевна**
«СЛУЖЕБНОЕ ЛИЦО» КАК СУБЪЕКТ КОРРУПЦИОННЫХ
ПРЕСТУПЛЕНИЙ: СТАНОВЛЕНИЕ В УК УКРАИНЫ, ВИДЫ И
ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ 47
- ЧЕРЕВКО Кирилл Александрович**
ОТДЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ КВАЛИФИКАЦИИ НЕЗАКОННОГО
ПРОВЕДЕНИЯ АБОРТА 56
- ЦВИРКУН Наталья Юрьевна**
НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ СУБЪЕКТИВНЫХ ПРИЗНАКОВ
БЕЗХОЗЯЙСТВЕННОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬ 63
- КОНДРАТОВ Дмитрий Юриевич**
ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ОХРАНЫ ПРАВА
НА ТАЙНУ КОРРЕСПОНДЕНЦИИ В УКРАИНЕ 71
- ВАСИЛЬЕВ Андрей Анатольевич**
УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ЗАВЕДОМО ЛОЖНОЕ
СООБЩЕНИЕ ОБ УГРОЗЕ БЕЗОПАСНОСТИ ГРАЖДАН, УНИЧТОЖЕНИЯ
ИЛИ ПОВРЕЖДЕНИЯ ОБЪЕКТОВ СОБСТВЕННОСТИ: СОВРЕМЕННОЕ
СОСТОЯНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ 81

ВОПРОСЫ КРИМИНОЛОГИИ

- БАНДУРКА Александр Маркович,**
ЛИТВИНОВ Алексей Николаевич
СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ И ИХ МЕСТО В
КРИМИНОЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ 91
- САЗОНОВ Василий Викторович**
ВНУТРЕННИЕ УГРОЗЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
ГОСУДАРСТВА КАК СУЩЕСТВЕННО ДЕСТАБИЛИЗИРУЮЩИЕ
ФАКТОРЫ 99

МАСЛОВА Наталия Григорьевна	106
ФЕНОМЕН КРИМИНАЛЬНОГО РАДИКАЛИЗМА: ДЕКОНСТРУКЦИЯ И КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ	
НОСАЧ Андрей Владимирович	115
ИНДИВИДУАЛЬНАЯ ПРОФИЛАКТИКА ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ГОСУДАРСТВЕННОГО СУВЕРЕНИТЕТА И ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ УКРАИНЫ	
ОЛИШЕВСКИЙ Александр Владимирович	122
КЛАССИФИКАЦИЯ МЕР ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ РАСОВОЙ ИЛИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ДИСКРИМИНАЦИИ	
ЛИТВИНОВ Алексей Николаевич, ГЛАДКОВА Евгения Алексеевна	130
ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НАРКОПРЕСТУПНОСТИ: ВРЕМЯ МЕНЯТЬ ПАРАДИГМУ	
ОРЛОВ Юрий Владимирович	140
РЕСЕНТИМЕНТ: ПУТЬ ОТ ЖЕРТВЕННОСТИ К ПРЕСТУПНОСТИ	
ДЕНИСОВ Сергей Федорович	152
ЛИЧНОСТЬ ПРЕСТУПНИКА В КРИМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ УКРАИНЫ	
ШЕВЧУК Татьяна Анатольевна	160
О РОЛИ КРИМИНОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ В ПРАКТИКЕ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПРЕСТУПНОСТИ	

ВОПРОСЫ УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО ПРАВА

ДЕНИСОВА Татьяна Андреевна	167
О СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ЛИЦ, ОТБЫВАЮЩИХ ИЛИ ОТБЫВШИХ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ НА ОПРЕДЕЛЕННЫЙ СРОК: ИСТОРИЯ, НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ	
КАЗНАЧЕЕВА Дарья Владимировна	176
ПРОБЛЕМЫ НАЗНАЧЕНИЯ НАКАЗАНИЙ ПО ОТНОШЕНИЮ К НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМ	

ВОПРОСЫ УГОЛОВНОЙ ЮСТИЦИИ

КУРБАТОВА Ирина Сергеевна	183
ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ ЮВЕНАЛЬНОЙ ЮСТИЦИИ В УКРАИНЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ	
АВДЕЕВ Александр Александрович, ШЕВЕЛЕВ Константин Евгеньевич	192
ОТДЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ	

NONFICTION

БАТЫРГАРЕЕВА Владислава Станиславовна	197
ОТЗЫВ ОФИЦИАЛЬНОГО ОППОНЕНТА НА ДИССЕРТАЦИЮ ТИТАРЕНКО А.А. «ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРОГРАММИРОВАНИЯ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПРЕСТУПНОСТИ В УКРАИНЕ»	

Трибуна молодых ученых

МАРЬЕНКО Лариса Михайловна	215
КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ УГРОЗ И НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ СУДЕЙ В УКРАИНЕ	

КОЖУШКО Сергей Александрович ФЕНОМЕН ПРЕСТУПНОСТИ В ОБОРОННО-ПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ УКРАИНЫ	224
ШАБЕЛЬНИКОВ Сергей Кузьмич ПОНЯТИЕ И ФЕНОМЕН КРИМИНОЛОГИЧЕСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА: СЕТЕВОЙ ПОДХОД	234

Наши авторы

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ СБОРНИКА НАУЧНЫХ ТРУДОВ «ВЕСТНИК КРИМИНОЛОГИЧЕСКОЙ АССОЦИАЦИИ УКРАИНЫ» № 1 (22) 2020	245
--	-----

Вниманию читателей

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ , КОТОРЫЕ ПУБЛИКУЮТСЯ В СБОРНИКЕ НАУЧНЫХ ТРУДОВ «ВЕСТНИК КРИМИНОЛОГИЧЕСКОЙ АССОЦИАЦИИ УКРАИНЫ».....	248
---	-----

СТАТТЯ НОМЕРА

УДК 343.93

Юрій Володимирович ОРЛОВ,
доктор юридичних наук, професор
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

РАТИФІКАЦІЯ РИМСЬКОГО СТАТУТУ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ Й ЕЛЕМЕНТИ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ГАРМОНІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. Актуальність залучення міжнародних засобів кримінально-правової протидії кримінальним загрозам міжнародному правопорядку та людяності у їх проекції на Україну наразі не викликає сумнівів, а тому не потребує особливої аргументації. У науці, публіцистиці та медіа вже багато із цього приводу написано й озвучено... Та й саме життя диктує необхідність звертатись до всіх можливих інструментів захисту української державності та ліберально-гуманістичних засад цивілізованого співжиття на планеті від збройної агресії Російської Федерації (далі – РФ) і фонових політико-кримінальних феноменів найбільш широкого спектру проявів. Тож, цілком закономірною і виправданою є постановка на дискутування на найвищому рівні та на численних полемічних майданчиках проблем визнання Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі – МКС). Водночас ухвалення рішення щодо ратифікації згаданого статуту, нехай і за умов приведення вітчизняного кримінального закону у відповідність до базових його положень і забезпечення їх несуперечливості, не гарантує ефективного міжнародного кримінального правосуддя щодо злочинів, учинених на території України. Більш того, таке рішення здатне створити чимало проблем українському суспільству, згенерувати додаткові загрози національній безпеці й суттєво загострити криміногенну ситуацію. Деталізація та врахування цих обставин – актуальне завдання для сучасної кримінологічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Певний теоретичний базис для вирішення цих проблем представлено роботами О. М. Бандурки, В. О. Глушкова, О. М. Литвинова, Г. В. Маляр, Є. Л. Стрельцова та деяких

інших кримінологів. Проте до остаточної відповіді на питання про перешкоди та можливі ризики ратифікації Україною Римського статуту МКС ще далеко. У дослідженнях не враховано низку динамічних обставин воєнно-політичного штибу, а також усталені практики у сфері протидії тероризму, перспективи запровадження перехідного правосуддя тощо.

Мета статті – дати опис деяких істотних проблем ратифікації Римського статуту МКС у співвідношенні з елементами політики у сфері протидії злочинності в Україні й запропонувати шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Може здатися, що немає жодних сумнівів в очевидності цілей ратифікації Верховною Радою України Римського статуту МКС. У надскладній ситуації опору збройній агресії великою є спокуса «вхопитися» за будь-що, що хоча б гіпотетично, на рівні дискурсу позиціонується як можливий засіб такого опору. Є злочини – має бути покарання. Логіка проста. Але це – логіка в системі лінійної дії формату «стимул – реакція», в якому випускається з уваги роль ситуації, в якій відбувається дія. Я пропоную звернутися до дещо іншої логіки у запитальному форматі «Чого ми не бачимо?» Цей формат, по-перше, відповідає багатовимірності ситуації гібридної війни, а по-друге, здатен забезпечити можливість урахування неочевидних, однак юридично і кримінологічно значущих факторів визнання Римського статуту МКС. Розгортання міркування за цією логікою може бути репрезентовано в трьох питаннях: із чим боремось, як боремось та на що сподіваємось? Пошук відповіді на ці питання дозволяє репрезентувати кілька тез та аргументів до них.

I. Невизначеність внутрішньої кримінально-правової політики – перепона для діяльності МКС

Ця невизначеність може бути репрезентована двома позиціями.

1. «Злочини Майдану» – теракти чи злочини проти людяності?

Як впливає із позиції Українського парламенту щодо визнання юрисдикції МКС, існує запит на притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності організаторів вбивств учасників акцій протесту під час Революції Гідності. Водночас відповідно до даних Генеральної прокуратури України вказані вбивства (зокрема, ті, що мали масовий характер й головним чином припали на 18–20 лютого 2014 р.) були кваліфіковані як терористичні акти. Така кваліфікація обвинувачення підтримується і представниками потерпілих (об'єднаних в Адвокатську дорадчу групу). Проблема полягає у тому, що наявна правозастосовна практика фактично блокує можливість залучення МКС до розгляду ситуації зі «злочинами Майдану», адже злочини тероризму, як відомо, не є підсудними цьому органу.

Подальша логіка дій щодо вирішення цієї проблеми вбачається в одному з двох сценаріїв: а) остаточна правова оцінка злочинів Майдану як терактів і відмова від можливостей залучення МКС до їх розгляду; б) виключення з формули кваліфікації та обвинувачення посилання на статтю 258 КК України, перекаваліфікація на умисні вбивства з відповідними

обтяжуючими обставинами. При цьому *принципово важливо забезпечити виключно правовий підхід до обрання сценаріїв, не спираючись на політичну доцільність та бажання передати цю ситуацію на розгляд МКС.*

2. Проблема правової оцінки злочинів, підсудних МКС, крізь призму діяльності так званих «ДНР» та «ЛНР».

Аналогічного штибу правозастосовні проблеми виникають і з кваліфікацією діянь, пов'язаних із розгортанням збройної агресії в окремих районах Донецької та Луганської областей (ОРДЛО). У своїх офіційних документах і нормативно-правових актах Український парламент¹ та Президент України неодноразово називають РФ агресором, країною, яка вчиняє міжнародні злочини проти України. Ці тези підтверджуються також і звітом прокурора МКС у межах попереднього розслідування ситуації в Україні від 04.12.2017 р., в якому серед іншого збройне протистояння в ОРДЛО називається міжнародним збройним конфліктом за ознакою безпосередніх бойових зіткнень збройних сил України та РФ.

Водночас ця лінія державної політики йде у розріз із практикою кримінального правозастосування, а також дипломатичного дискурсу останнього періоду. Звертають на себе увагу такі обставини:

1) згідно з офіційною інформацією СБУ діяння зі створення так званих «ДНР» та «ЛНР» кваліфікуються за статтею 258-3 КК України – «Створення терористичної групи чи терористичної організації»²; саме на підставі цього вказані організації й іменуються терористичними, про це ж свідчить і сама назва заяви (постанови) ВРУ № 145-VIII від 04.02.2015 р., в якій «ДНР» та «ЛНР» указуються як терористичні організації;

2) до 2018 р. комплекс заходів щодо відсічі збройній агресії здійснювався як Антитерористична операція;

3) під час визначення правової природи так званих «ДНР» та «ЛНР» суди здебільшого посилаються на статтю 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» і визначають їх як терористичні організації;

4) у зв'язку з попередньою обставиною в Україні склалася практика кваліфікації як терактів значної кількості обстрілів цивільних об'єктів із невідконтрольної українській владі ОРДЛО, що відображено й у статистичній картині терористичних актів; не є винятком артилерійські обстріли м. Маріуполя, цивільного рейсового автобусу під Волновахою та

¹ Зокрема, у Заяві Верховною Раді України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» від 21.04.2015 р. визнано, що «у липні 2014 року підрозділи Збройних Сил України почали зазнавати систематичних обстрілів, які велися з території Російської Федерації за допомогою артилерійських систем та реактивних систем залпового вогню “Град”, а також нападів регулярних підрозділів Збройних Сил Російської Федерації», а також що з 27.08.2014 р. відбувалося «масове вторгнення на територію Донецької та Луганської областей регулярних підрозділів Збройних Сил Російської Федерації, зокрема військовослужбовців 9-ї окремої мотострілецької бригади, 76-ї та 98-ї дивізій повітрянодесантних військ Збройних Сил Російської Федерації», та встановлено у зв'язку з цим факт збройної агресії РФ. Ідентичні за змістом оцінки діяльності РФ містяться й у Законі України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях» 18.01.2018 р.

² Коментар радника голови СБУ Маркіяна Лубківського з приводу визнання т. зв. «ДНР» та «ЛНР» терористичними організаціями // Служба безпеки України : офіц. сайт. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=135966&cat_id=39574.

збиття літака Малазійських авіаліній рейсу MH-17, які також були кваліфіковані як теракти;

5) за період 2014–2018 рр. зареєстровано 1718 злочинів, передбачених ст. 258-3 КК України, засуджено за цей самий період 369 осіб, із них абсолютна більшість – за участь у терористичних організаціях «ДНР» та «ЛНР»; за фінансування тероризму (ст. 258-5 КК України) і терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР» за період 2014–2018 рр. засуджено 22 особи, при цьому в окремих випадках у судових вироках фіксуються структурні ознаки терористичних організацій «ДНР» і «ЛНР», серед яких, зокрема, виділяється «політичний блок» і «силовий блок», функціями яких, серед іншого, називається і створення непередбачених законом збройних формувань*;

б) на найвищому дипломатичному рівні діяльність «ДНР» та «ЛНР», а також РФ щодо їх підтримки називається терористичною, зокрема на ювілейному саміті НАТО, який 3 і 4 грудня 2019 р. проходив у Лондоні, Міністр закордонних справ України Вадим Пристайко вказав таке: «Я не бачу відмінності між тероризмом і Росією. Тероризм – це дії для досягнення політичної мети через застосування сили. Вона вбиває українців, вона застосовує хімічну зброю в ЄС... російська агресія проти України – це тероризм на найвищому, державному рівні...»¹.

Отже, констатуємо невизначеність, суперечливість внутрішньої політики щодо протидії посяганням на національну безпеку України з боку РФ. З одного боку, підкреслюється збройна агресія, з іншого ж – відтворення феномену тероризму, прояви якого, знову ж таки, не є підсудними МКС. Ця невизначеність створює істотні перепони для успішної діяльності МКС, що серед іншого може бути причиною вже тривалого вивчення ситуації без відкриття попереднього розслідування.

Цієї невизначеності на національному рівні слід позбутися, давши чіткий сигнал МКС, зорієнтувавши його у внутрішній правовій оцінці деструктивних дій проти України. Як цього досягти?

По-перше, слід виходити з того, що стан гібридної війни виключає лінійність логіки дій і властиві для неї бінарні опозиції, в тому числі у форматі «або тероризм, або агресія». Не «або ..., або...», а «і агресія, і тероризм». Необхідно не лише на нормативно-правовому, а і на найвищому дипломатичному рівнях дотримуватися тієї логіки, що РФ є країною-агресором, а її вище керівництво є особами, які обґрунтовано підозрюються у вчиненні злочинів агресії й воєнних злочинів.

* При цьому відмічаємо відсутність єдності в судовій практиці. У низці випадків суди кваліфікують участь у «ДНР» і «ЛНР» як участь у злочинних організаціях (за ст. 255 КК України) або ж у не передбачених законом збройних формуваннях (за ст. 260 КК України). В окремих вироках судів відбувається кваліфікація за сукупністю злочинів, передбачених ст. ст. 258-3 та 260 КК України, а в окремих – «ДНР» та «ЛНР» іменуються «антиконституційними утвореннями» без кваліфікації їх як злочинних, не передбачених законом збройних, воєнізованих чи терористичних організацій.

¹ Чи є дії Росії «тероризмом»: на саміті НАТО не дійшли єдиної думки щодо визначення тероризму. *Radio Свобода*. 2019. 4 грудня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/nato-rosiya-teroryst-makron-tramp/30307545.html> (дата звернення: 04.12.2019).

По-друге, тероризм є одним з інструментів учинення злочинів агресії (ведення агресивної війни). Склади терористичних і відповідних міжнародних злочинів перебувають у цьому разі у відносинах не конкуренції, а сукупності, тобто не виключають один одного. Це має бути відображено й у судовій практиці, можливо, у деклараціях та інформаційних листах, спрямованих МКС.

По-третє, «ДНР» та «ЛНР» не можуть визначатися як терористичні організації. Вони є набагато більш складними, квазідержавними утвореннями, функціонування яких відбувається у напрямках не лише кримінального тероризування держави Україна, а й освіти, медичного, соціального обслуговування (якими б вони змістовно не були), квазіправоохоронної та квазісудової діяльності (припинення, «розкриття», «розслідування» і «квазісудовий розгляд» злочинів, які визнаються такими і за КК України) тощо. Цю діяльність не можна характеризувати як терористичну. В іншому випадку всі, хто сплачує обов'язкові збори і платежі в бюджет «ДНР» і «ЛНР», є особами, які фінансують тероризм. Більш того, всіх так званих громадян «ДНР» та «ЛНР», тобто осіб, які мають відповідний «паспорт», слід вважати учасниками терористичних організацій. Певна річ, це ані з правової, ані з гуманітарно-політичної точок зору є необґрунтованим.

Слід шукати абсолютно нову правову оцінку таким утворенням. Умовно їх можна назвати **агресивними організаціями (або ж організаціями агресора)**, створення та підтримання діяльності яких необхідно розглядати не як створення терористичних організацій та фінансування тероризму, відповідно, а як злочин агресії – розв'язування й ведення агресивної війни. Їх соціально-правова природа та цільова установка виражаються у захопленні й утриманні території іншої держави під контролем окупаційної влади, що прямо не позначає своєї політичної приналежності до держави-агресора. Питання окремої криміналізації діяльності цих організацій та участі у них – питання окремих досліджень.

Такі організації є складно утвореними, вони можуть містити в собі та містять як незлочинні, гуманітарні, так і злочинні структурні утворення, в тому числі не передбачені законом України збройні й воєнізовані формування (як без, так і із залученням кадрових військових країни-агресора та приватних військових компаній) і терористичні організації. І коли учасники *не передбачених законом України збройних формувань, що діють у складі організації агресора*, вчиняють серйозні порушення міжнародного гуманітарного права як елемент політики організації агресора, – такі дії мають бути кваліфіковані як злочини агресії, воєнні злочини і злочини проти людяності, а не як теракти. Це, втім, не виключає можливість учинення їх представниками окремих злочинів з ознаками тероризму, терактів, у тому числі й зокрема поза територією безпосередніх бойових зіткнень з українськими військовими. Але ці злочини (теракти) не будуть настільки масовими, як наразі відображено в офіційній статистичній звітності.

Сприйняття цієї пропозиції щодо переорієнтування правозастосовної практики відкриває, однак, іншу вельми серйозну проблему: як бути з уже засудженими за участь у терористичних організаціях «ДНР» і «ЛНР» та фінансування тероризму? Відповідь на це питання не лежить на поверхні. Як первинний варіант вирішення цієї проблеми можна запропонувати такий: а) перегляд кримінальних проваджень за нововиявленими обставинами (виявлення іншого характеру організацій «ДНР» та «ЛНР»); б) виключно диференційований підхід до оцінювання діянь засуджених у нововиявлених обставинах із найбільш ретельним, детальним описом ознак структурних підрозділів агресивних організацій «ДНР» та «ЛНР», участь у яких брали засуджені чи щодо яких здійснювалися акти фінансування.

Гадаємо, приведення кримінально-правозастосовної практики у відповідність до вказаних положень дозволить підготувати належну й зрозумілу правову платформу для розгортання діяльності МКС в Україні.

II. Міжнародне кримінальне правозастосування в Україні: стратегічно-безпекова проблематика

Досягнення цілей міжнародного кримінального правосуддя в Україні не може розглядатися поза стратегічним контекстом, тобто без умов і цілей реалізації певної стратегії щодо відсічі¹ збройній агресії. Якою стратегією оперує Україна? Відповідь на це питання достеменно надати вельми складно хоча б через відсутність будь-яких опублікованих офіційних документів, які могли б свідчити саме про певну стратегію протидії недружнім, агресивним діям РФ щодо України, а не лише закликів, намірів і декларацій. Та й навряд чи можна і доцільно публікувати такі документи, навіть якщо припустити, що стратегія таки існує. Проте це не позбавляє можливості як виділити гіпотетичні варіанти стратегування з цього питання, так і шляхом спостереження виявити окремі ознаки свідомого чи несвідомого (внаслідок зовнішнього управління) втілення в життя їх елементів, а саме описані нижче стратегії.

1. *Стратегія боротьби*, яка у різних варіаціях передбачає такі засадничі параметри: а) установку на відновлення державного суверенітету України на всій її території в межах міжнародно визнаних кордонів, включно з АРК; б) орієнтацію на виключення будь-яких комерційних контактів із країною-агресором як морально неприйнятних; в) орієнтація як на внутрішню мобілізацію, так і на мобілізацію міжнародної спільноти на боротьбу з агресором (історичний приклад – Фінляндія з початку радянської агресії 1939 р.). Саме останнє передбачає безумовну доцільність

¹ Використовувана термінологія походить із нормативно-правового дискурсу останніх п'яти років: Звернення до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором : Постанова Верховної Ради України від 27.01.2015 № 129-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-19> (дата звернення: 11.02.2020); Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» : Постанова Верховної Ради України від 21.04.2015 № 337-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19> (дата звернення: 11.02.2020) та ін.

та необхідність залучення міжнародних механізмів кримінального правосуддя, яке є можливим (як правова дійсність) *виключно* в ситуації наявності капітулюючої сторони, сторони, готової (вимушено чи добровільно) піддати міжнародному кримінальному переслідуванню перш за все вище керівництво країни й інших злочинців, винних у грубому порушенні міжнародного гуманітарного права.

З'ясувати, чи керується України цією стратегією, не складно. Достатньо дати відповіді на питання: чи відбувається торгівля з РФ та чи підтримуються з цією країною дипломатичні відносини? Зайвим буде в цій роботі відповідати на них¹.

2. *Стратегія капітуляції* (автор перепрошує за використаний мем), що передбачає виконання вимог агресора, задоволення його претензій як умови збереження суверенітету в обережному вигляді. Визнання Римського статуту МКС у цій стратегії є недоцільним та й у принципі не може бути реалізоване через зовнішнє управління політичним процесом у державі-капітулянті з боку держави-агресора. У разі ж визнання є ризик односторонності судових процесів у логіці «переможців не судять».

3. *Стратегія компромісу*, яка полягає у: а) розмежуванні цілей деокупації АРК та ОРДЛО; б) відновленні державного контролю на території ОРДЛО за збереження на ній у тій чи іншій конфігурації інформаційного, економічного та політичного впливу РФ. Важливо зауважити, що компроміс може бути як постійним, остаточним, так і тимчасовим, тобто начеб спрямованим на оптимізацію використання часового ресурсу у стратегії більш високого рівня – стратегії боротьби. Який із його варіантів наразі реалізується вищим політичним керівництвом України, знову ж таки достеменно визначити неможливо. Однак очевидним є те, що саме стратегія компромісу втілюється у життя. Цьому є безліч підтверджень.

Тож, наступне питання полягає у визначенні того, яку роль МКС може відігравати у стратегії, в якій ми наразі перебуваємо, і які ситуації² ця стратегія продукує.

У цьому аспекті варто звернути увагу на чотири моменти. *Перший*: стратегія державного управління (зокрема, й безпекова) – річ суто внутрішня, а тому може нав'язуватись як міжнародний контекст лише потужними геополітичними гравцями, до яких, мусимо визнати, Україна не належить. Поруч із цим слід визнати і те, що ключові елементи стратегії

¹ Водночас не зайвим буде додати те, що стратегія, спрямована на боротьбу, ставить на порядок денний перш за все зміну мисленнєвих установок усередині суб'єктів розробки й ухвалення владних рішень. Основні кроки таких трансформацій запропоновано у стратегії розбудови Суспільства договору й у загальних рисах репрезентовано у «Хартії майбутнього» (Foundation for Future). Ясна річ, ідеї цього документу є принципово відмінними від базових засад сучасного політичного, правового та економічного устрою в Україні, є полемічними. Однак їх обговорення на найвищому рівні й у найширших колах може виявити нестандартні шляхи і внутрішні ресурси для успішної субстратегії боротьби з агресором (з точки зору сенсу – термінове й актуальне вмонтоване у важливе, засадниче). МКС у цій системі – надлишкова інстанція.

² Категорія «ситуація» вживається тут у широкому контексті, який охоплює внутрішньополітичну кон'юнктуру, стан терористичних і воєнно-політичних загроз та соціокультурний ландшафт, що виявляє фронтирність українського суспільства й параметри докси.

щодо відсічі збройній агресії Україна узгоджує з нашими «зарубіжними партнерами», розраховуючи на союзницьку допомогу (фінансову, технічну, політичну тощо), а тому, не дивлячись на внутрішню природу таких стратегій, якщо компроміс є стратегічним засобом тимчасового (заморожування) чи остаточного вирішення конфлікту, то очевидною є необхідність досягнення згоди щодо цього із ключовими зарубіжними союзниками України. Отже, можна вважати, що стратегія компромісу – міжнародний стратегічний контекст, а сам компроміс і діалог з РФ – пріоритет (а це явно не свідчить про стратегію боротьби, в тому числі й у міжнародному контексті).

Другий момент: суд не є суб'єктом діалогу, а компроміс не передбачає встановлення істини з повним спектром юридично значущих наслідків. Отже, *передумання у стратегії компромісу щодо відсічі збройній агресії РФ функціонально не передбачає участі МКС.* Тому цілком логічно припустити, що: а) спроби України залучити МКС до інституційного механізму протидії міжнародній злочинності, що відтворюється на території нашої держави, зустрічатимуть значній опір на політичному рівні як із боку РФ і зарубіжних союзників України, які також, підкреслимо, використовують стратегію не боротьби, а компромісу, а так само і з боку внутрішніх політичних і найбільш впливових фінансово-економічних акторів, які сповідують логіку компромісу; б) визнання Україною Римського статуту МКС тягнутиме ризик виходу РФ із діалогу, руйнацію стратегії компромісу зі значною ймовірністю ускладнення обстановки у зоні проведення Операції об'єднаних сил.

Третій момент: визнання Римського статуту МКС усупереч стратегії компромісу може мати однобічні наслідки в аспекті реального правосуддя. МКС – орган, що забезпечує об'єктивне та повне розслідування підсудних йому злочинів за визначеними ситуаціями. Тож, можна припускати, що міжнародному кримінальному переслідуванню мають бути піддані не лише російські військові й інші учасники незаконних збройних формувань, а й військовослужбовці ЗСУ, Національної гвардії та бійці добровольчих батальйонів, які поруч із виконанням високої місії щодо захисту суверенітету України допускали в окремих випадках і вчинення воєнних злочинів. Втім, у ситуації фактичної недоступності правосуддю злочинців із російських військовослужбовців і членів незаконних збройних формувань існує ризик того, що до кримінальної відповідальності притягатимуть українських «бійців» в односторонньому порядку (з точки зору сторін конфлікту). Немає сумнівів у тому, що ця обставина спровокує істотну суспільно-політичну напруженість, протестні прояви якої з високою ймовірністю матимуть кримінальні форми.

Таким чином, визнання Україною Римського статуту МКС у *ситуації початкових етапів реалізації стратегії компромісу* тягтиме за собою ускладнення криміногенної обстановки за рахунок злочинів політичної спрямованості (проти основ національної безпеки, проти миру й міжнародного правопорядку та терористичних злочинів). Натомість таке визнання матиме менш виражений криміногенний потенціал та вищу

ефективність, якщо здійснюватиметься на більш пізніх етапах реалізації вказаної стратегії, у постконфліктній фазі.

III. Міжнародне кримінальне правозастосування в Україні: погляд у перспективу постконфліктних відносин

Коли ми говоримо про більш пізні стадії описаної стратегії, йдеться про запуск механізму міжнародної кримінальної юстиції в Україні *в ситуації реального розгортання концепції і практики перехідного правосуддя*. Тут слід зважати на те, що характер збройного конфлікту на території України є складним. Можна виділити два його компоненти – зовнішній (міжнародний) і внутрішній (неміжнародний). На це, зокрема, звертається увага у річних звітах МКС, і це ж саме неодноразово вказували аналітики Української Гельсінської спілки з прав людини – ключового моніторингового і дослідницького центру з проблем перехідного правосуддя в Україні. Саме внутрішня, неміжнародна етіологія конфлікту в ОРДЛО підлягає ретельному кримінологічному аналізу. Певна річ, такий аналіз можна здійснити виключно в межах серії окремих монографічних досліджень. Але вже зараз можна у найбільш загальних контурах визначити, що інституційно діяльність МКС доцільно розгортати в контексті такої складової перехідного правосуддя, як покарання винних у найбільш тяжких злочинах конфлікту в поєднанні з установами історичної правди. І це є принципово важливим, адже, як свідчать результати проведених опитувань серед населення ОРДЛО, його більшість: а) підтримує політику країни-агресора, наділяє її специфічним гуманітарним і миротворчим змістом та не визнає злочинного характеру агресивних дій, у тому числі й щодо створення «ДНР» і «ЛНР»; б) причини початку конфлікту вбачають у Революції Гідності та втручанні у внутрішні справи України США, тому без і до встановлення історичної правди існує великий ризик сприйняття вироків МКС як несправедливих, нелегітимних і неправосудних. Останнє виключає можливість соціального примирення і містить потенціал до відновлення конфлікту.

З іншого боку, саме судова діяльність МКС здатна сформувати належну доказову базу, що лягатиме у підґрунтя спростування соціальних міфів, поширюваних пропагандою країни-агресора. Тим самим міжнародне кримінальне правосуддя здатне доповнити встановлення історичної правди, але не на виключних засадах виконувати роль цього інституту. Отже, фактор часу, стратегічного й тактичного контекстів є важливим для використання в Україні можливостей міжнародного кримінального правосуддя.

Висновки. Ратифікація Верховною Радою України Римського статуту Міжнародного кримінального суду – політико-правовий акт, вчинення якого матиме низку наслідків у сфері кримінологічної безпеки. Перед тим як вдатися до нього, слід урахувувати наявні та перспективні (прогнозовані, плановані) криміногенні ризики й елементи політики у сфері відсічі збройній агресії, антитерористичної політики та майбутньої реінтеграції наразі тимчасово окупованих територій. Отже, час є важливим чинником

ухвалення рішення про ратифікацію. Остання може ефективно, з мінімальними криміногенними ризиками відбутися в умовах реалізації стратегії перехідного правосуддя в Україні та як її елемент. Крім того, вже сьогодні варто кардинально переглянути існуючі практики протидії діяльності так званих «ЛНР» та «ДНР» як виключно терористичним організаціями. Потрібен принципово інший підхід у визначенні їх правової природи та юридичної оцінки діяльності, що виходить зі структурно-функціонального примату агресії, що триває, і злочинів відповідної спрямованості.

Стаття надійшла до редакції 19.02.2020

Юрій Владимирович ОРЛОВ,

доктор юридических наук, профессор

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

**РАТИФИКАЦИЯ РИМСКОГО УСТАВА МЕЖДУНАРОДНОГО
УГОЛОВНОГО СУДА И ЭЛЕМЕНТЫ ПОЛИТИКИ В СФЕРЕ
ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПРЕСТУПНОСТИ В УКРАИНЕ: ПРОБЛЕМЫ
ГАРМОНИЗАЦИИ**

Охарактеризованы проблемы неопределенности, противоречивости внутренней политики по противодействию посягательствам на национальную и общественную безопасность, создающие препятствия для эффективной деятельности Международного уголовного суда в отношении отдельных групп преступлений, совершенных на территории Украины. Акцентировано внимание на соотношениях возможностей международного уголовного преследования и существующих стратегий противодействия внешней агрессии. Обоснована целесообразность ратификации Римского устава как элемента стратегии переходного правосудия.

Ключевые слова: Римский статут, криминологическая безопасность, противодействие преступности, антитеррористическая политика, агрессия, переходное правосудие.

Yurii V. ORLOV,

Doctor in Law, Professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

**RATIFICATION OF ROMAN STATUTE OF INTERNATIONAL CRIMINAL
COURT AND ELEMENTS OF UKRAINIAN POLICY IN THE SPHERE OF
COUNTERACTING CRIMES: THE PROBLEMS OF HARMONIZATION**

The article is focused on the problems of uncertainty, the inconsistency of domestic policy to counterattacks to national and public security, creating obstacles to the effective operation of the International Criminal Court in relation to certain groups of crimes committed in Ukraine. Particular attention has been paid to the correlation between the possibilities of international criminal prosecution and existing strategies to counteract to external aggression. The expediency of

ratification of the Rome Statute as an element of the transitional justice strategy has been substantiated.

Key words: *Rome Statute, criminological security, crime counteraction, anti-terrorism policy, aggression, transitional justice.*

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

УДК 343.221.51

Андрій Миколайович ЯЩЕНКО,
доктор юридичних наук, професор
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

Микола Валентинович КРИЖАНОВСЬКИЙ,
аспірант
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. У результаті взятих Україною на себе зобов'язань щодо приведення положень національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів щодо встановлення відповідальності юридичних осіб за кримінальні правопорушення у розділі XIV-I Загальної частини КК України нормативно врегульовано раніше не відомі вітчизняній кримінальній юриспруденції інші, відмінні від заходів кримінально-правового характеру щодо фізичних осіб, примусові заходи кримінально-правового характеру щодо таких осіб. Їх реалізація зумовлює певну діяльність уповноваженого органу (суду), що полягає в ухваленні рішення про застосування до юридичної особи конкретного заходу кримінально-правового характеру та закріплення його в обвинувальному вирокі суду щодо уповноваженої особи юридичної особи. Тут слід звернути увагу на те, що, за справедливим зауваженням окремих фахівців із теорії права, державно-владне веління, яке є результатом рішення юридичної справи, може мати подвійну правову функцію: по-перше, його юридичне значення може полягати в юридичній констатації, тобто у визнанні

існування певних фактів, їх правомірності або неправомірності, в тому числі у визнанні або невизнанні того чи іншого права за цією особою або навпаки, в констатації у цій події факту правопорушення; по-друге, рішення юридичної справи може містити в собі нове юридичне обтяження – накладати покарання, встановлювати обов'язок вчинити певні дії в той чи інший строк, передати майно, сплатити суму боргу і т. ін., причому у другому випадку після винесення рішення потрібна додаткова діяльність компетентних органів, пов'язана з виконанням такого рішення – вироку або рішення суду, яким накладено конкретне стягнення чи обов'язок¹. Очевидно, що і застосування примусових заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб пов'язується не лише з ухваленням державно-владного веління, змістом якого є конкретне юридичне обтяження, але ще і безпосередньо з відповідною діяльністю компетентних органів щодо виконання такого веління. Дослідження примусових заходів кримінально-правового характеру в аспекті їх виконання як складової частини правозастосування у науковому середовищі ще не здійснювалися. У зв'язку з цим аналіз саме такої проблематики є цікавим не лише з теоретичної, але і з практичної точки зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У доктрині кримінального права дослідженню заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб присвячено праці В. К. Грищука, О. О. Дудорова, О. В. Козаченка, М. І. Панова, О. Ф. Пасеки, В. О. Тулякова, М. І. Хавронюка та багатьох інших науковців. Попри це, проблематика реалізації примусових заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб в аспекті їх безпосереднього виконання вказаними дослідниками не аналізувалася. Указана обставина й обумовлює цікавість цієї теми дослідження та її науково-практичне значення.

Мета статті полягає у здійсненні теоретико-прикладного аналізу реалізації примусових заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб в аспекті їх виконання і виробленні на цій підставі власних узагальнюючих висновків.

Виклад основного матеріалу. Виконання державно-владного веління, змістом якого є юридичне обтяження щодо юридичної особи, є невід'ємною складовою процесу застосування примусових заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. Таке твердження повністю узгоджується не лише з усталеними загальнотеоретичними положеннями, але насамперед і з відповідними конституційними приписами. Так, Конституцією України декларовано, що судові рішення є обов'язковим для виконання. Держава забезпечує його виконання у визначеному законом порядку.

Що стосується власне виконання потенційно можливого державно-владного веління, визначеного у відповідному акті застосування примусових заходів кримінально-правового характеру стосовно юридичних

¹ Алексеев С. С. Собрание сочинений : в 10 т. Т. 8: Учебники и учебные пособия. М. : Статут, 2010. С. 374.

осіб, то зазначимо, що, на думку переважної більшості вітчизняних науковців, порядок, наприклад виконання ліквідації як основного заходу кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, унормовано багатьма правовими актами, зокрема ЦК України, ГК України, законами України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» і «Про банки і банківську діяльність». Процедура ліквідації може бути здійснена у добровільному порядку (за рішенням учасників у разі закінчення строків, на який її було створено, або досягнення мети; злиття з іншою особою з метою оптимізації роботи на ринку тощо) чи у примусовому порядку (припинення шляхом ліквідації суб'єкта підприємницької діяльності, визнаного господарським судом банкрутом, з метою здійснення заходів щодо задоволення визнаних судом вимог кредиторів шляхом продажу його майна)¹.

З огляду на вищевикладене, можна дійти попереднього висновку, згідно з яким порядок виконання примусових заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб сьогодні врегульовано переважно приписами цивільного або господарського законодавства України. Попри це, такі твердження ми схильні вважати сумнівними, оскільки положення вказаних законодавчих актів регулюють порядок здійснення цивільно-правової ліквідації, у тому числі у добровільному порядку, підставою для проведення якої не є вчинення злочину. Такий висновок можна зробити в результаті системного аналізу приписів, передбачених статтями 105, 110, 111 ЦК України, ст. 25 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» та окремих положень Порядку державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи², положення яких засвідчують, що юридична особа приватного і публічного права ліквідується на підставі будь-якого рішення суду, але не того, в якому ухвалюється владно-державне веління щодо застосування стосовно юридичної особи примусових заходів кримінально-правового характеру.

¹ Панченко О. В. Кримінальне провадження щодо юридичної особи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2018. С. 156–158; Митрофанов І. І. Теоретичні засади механізму реалізації кримінальної відповідальності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 354; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер, 2017. С. 249; Гладун О. З. Відповідальність юридичних осіб за вчинення злочинів терористичної спрямованості від їх імені. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Серія: Юридичні науки* : зб. наук. праць. Львів : Растр-7, 2017. Вип. № 5. С. 116.

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 10.02.2020); Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 № 755-IV : (в ред. від 21.12.2019) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#n505> (дата звернення: 10.02.2020); Про затвердження Порядку державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи : наказ Міністерства юстиції України від 09.02.2016 № 359/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0200-16> (дата звернення: 10.02.2020).

Отже, фактично у цьому випадку підстава для порушення процедури реалізації кримінально-правової ліквідації, яка, до речі, може бути здійснена лише у примусовому порядку, підміняється підставами, що знаходять свій вияв у нормативних приписах, передбачених іншими галузями права (не кримінально-правового циклу). Ця обставина ставить під сумнів можливість їх використання без принаймні відповідного узгодження окремих положень чинного цивільного законодавства з положеннями кримінального і кримінально-виконавчого законодавства.

На цей аспект звертає увагу й О. В. Панченко, яка зазначає, що зі змісту статті 96⁹ КК України не зрозуміло, в якому порядку здійснюється ліквідація юридичної особи у разі застосування до неї цього заходу кримінально-правового характеру. Крім того, може виникнути ситуація, коли поряд із ліквідацією суд застосує такий додатковий вид заходу, як конфіскація майна юридичної особи. У цьому випадку все її майно стане власністю держави. Інакше кажучи, кредитори цієї юридичної особи «залишаться ні з чим». У зв'язку з цим, на думку дослідниці, Кабінету Міністрів України необхідно запровадити спеціальний порядок ліквідації юридичної особи у разі застосування до неї заходу кримінально-правового характеру – ліквідації. З огляду на це дослідниця пропонує КК України доповнити статтю 96⁹ абзацом другим у такій редакції: «Порядок ліквідації юридичної особи, щодо якої здійснювалося кримінальне провадження, визначається Кабінетом Міністрів України»¹. З. А. Загинеї вважає, що у цьому випадку доцільно у тексті статті 96⁹ КК України вказати, що ліквідація застосовується щодо юридичної особи у порядку, визначеному ЦК України². Така вказівка, до речі, раніше вже була регламентована законом, хоча чомусь згодом законодавець від неї відмовився.

Але тут, на наш погляд, постають такі запитання: «Чому Кабінетом Міністрів України або Верховною Радою України має визначатися порядок здійснення лише ліквідації юридичної особи? Як бути із практичною реалізацією штрафу і конфіскації майна? Чи має такий порядок визначатися також Кабінетом Міністрів України або ухвалюватись Верховною Радою України саме у КК України чи ні?»

О. Ф. Пасека із цього приводу зазначає, що виконання іншого примусового заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи (конфіскації майна) здійснюється відповідно до положень Закону України «Про виконавче провадження»³. Однак зі змісту окремих положень цього закону (ст. 62)⁴ та статей 48 і 49 Кримінально-виконавчого кодексу

¹ Панченко О. В. Кримінальне провадження щодо юридичної особи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2018. С. 156–158.

² Загинеї З. А. Основні недоліки нормотворчої техніки інституту застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 4. С. 73.

³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер, 2017. С. 247–248.

⁴ Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#n598>(дата звернення: 10.02.2020).

України (далі – КВК України)¹ можна дійти висновку, що вказаними нормативними приписами врегульовано порядок виконання конфіскації майна як виду покарання, а не як виду примусового заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи. У зв'язку з цим вважаємо, що дослідник підміняє матеріально-правову підставу застосування й виконання цього іншого заходу кримінально-правового характеру матеріально-правовою підставою покарання у вигляді конфіскації майна, що навряд чи є допустимим.

Отже, очевидно, що порядок реалізації примусових заходів кримінально-правового характеру необхідно врегулювати на законодавчому рівні. Більш того, ми схильні вважати, що такий порядок у своєму загальному вигляді має передбачатись кримінально-виконавчим законодавством України, принаймні останнє має містити підґрунтя для його можливої реалізації на підставі приписів інших нормативно-правових актів. Інакше кажучи, положення кримінально-виконавчого законодавства України мають установлювати основу для практичного виконання не лише каральних заходів кримінально-правового характеру (покарання фізичних осіб), але й альтернативних їм некаральних заходів кримінально-правового характеру, у тому числі й тих примусових основних і додаткових заходів кримінально-правового характеру, які застосовуються до юридичних осіб.

Опрацювання положень чинного кримінально-виконавчого законодавства України дозволяє дійти висновку, що воно сьогодні не відповідає сучасним трендам кримінально-правової політики. Не викликає заперечення той факт, що забезпечення охорони найбільш важливих соціальних цінностей і благ від потенційно можливих кримінальних загроз сьогодні вже не розглядається з позиції виключного пріоритету різного за своєю суворістю покарання – як пов'язаного з ізоляцією від суспільства, так і навпаки, не пов'язаного з нею. Виконати завдання, що стоять перед кримінальним законодавством, можна і завдяки застосуванню альтернативних покаранню інших заходів кримінально-правового характеру, на що дедалі частіше звертає увагу переважна більшість вітчизняних науковців. З огляду на це очевидно, що окремим напрямом кримінально-виконавчої політики має стати політика у сфері виконання таких інших заходів кримінально-правового характеру, і не лише тих, що знаходять свою реалізацію в межах кримінальної відповідальності, але й тих, що реалізуються поза її межами. Ідеться про обмежувальні заходи, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, примусові заходи медичного й виховного характеру тощо.

Зауважимо, що окремі зарубіжні науковці дедалі частіше звертають увагу на необхідність розширення предмету кримінально-виконавчого права. Так, Ю. О. Головастова пропонує включати в предмет кримінально-виконавчого права постпенітенціарні відносини, причому не лише ті, що

¹ Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 № 1129-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 10.02.2020).

виникають у результаті заміни кримінального покарання у вигляді позбавлення волі на інші заходи кримінально-правового характеру. Дослідниця пропонує в межах кримінально-виконавчого законодавства врегулювати процедуру виконання заходів кримінально-правового характеру, які не є формами реалізації кримінальної відповідальності. Крім того, підкреслюється, що постпенітенціарні відносини, будучи різновидом кримінально-виконавчих відносин, мають дещо відмінну від типових кримінально-виконавчих відносин модифіковану природу, оскільки акцент робиться не на каральному, а на контролюючому моменті з боку установ та органів, які виконують розглянуті заходи щодо засуджених, або на заохочувальному моменті. Загалом робиться загальний висновок про те, що сьогодні існують усі передумови для формування в майбутньому постпенітенціарного права: загальні положення про виконання інших заходів кримінально-правового характеру, диференційовані інститути виконання інших заходів кримінально-правового характеру, які є формами реалізації кримінальної відповідальності, застосування до засуджених заходів виправно-попереджувального впливу тощо¹. На перспективі розширення предмета кримінально-виконавчого права за рахунок включення до нього суспільних відносин, що виникають із приводу виконання не лише покарання та інших заходів кримінально-правового характеру, що є формою кримінальної відповідальності, але й тих інших заходів кримінально-правового характеру, що не є формою такої відповідальності, звертає увагу і В. Є. Южанін².

Додатково до вищевикладеного, зазначимо, що нормативні приписи статей 533–535 Кримінального процесуального кодексу України³ (далі – КПК України) стосуються виконання не лише каральних, але й альтернативних їм некаральних заходів кримінально-правового характеру, у тому числі й тих, що регламентуються розділом XIV-I Загальної частини КК України. У зв'язку з цим указаним положенням чинного КПК України і розділу XIV-I Загальної частини КК України мають кореспондувати відповідні положення кримінально-виконавчого законодавства України щодо врегулювання порядку й умов виконання інших заходів кримінально-правового характеру, серед іншого й тих, що знову ж таки регламентуються розділом XIV-I Загальної частини КК України, з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень уповноваженими особами юридичних осіб. Тут якраз і йдеться про примусові заходи кримінально-

¹ Головастова Ю. А. К вопросу об исполнении иных мер уголовно-правового характера. *Уголовно-исполнительное право*. 2018. Т. 14 (1–4). № 2. С. 130. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/k-voprosu-ob-ispolnenii-in-h-mer-ugolovno-pravovogo-haraktera.pdf (дата звернення: 12.02.2020).

² Южанин В. Е. Перспективы расширения предмета уголовно-исполнительного права. *Науки криминального цикла*. 2019. № 10 (155). С. 114. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/perspektiv-rasshireniya-predmeta-otrasli-ugolovno-ispolnitelnogo-prava.pdf (дата звернення: 10.02.2020).

³ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.02.2020).

правового характеру щодо юридичних осіб.

Показовим у цьому аспекті є досвід законодавчого регулювання порядку виконання інших заходів кримінально-правового характеру у Республіці Білорусь¹ і Молдові². Отже, робимо висновок, що в КВК України слід передбачити окремий розділ, у якому закріплювалися б порядок та умови виконання примусових основних і додаткових заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, передбачених розділом XIV-I Загальної частини КК України.

Висновки. Реалізація примусових заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб являє собою діяльність уповноваженого органу (суду), що полягає в ухваленні державно-владного веління щодо застосування до юридичної особи конкретного заходу кримінально-правового характеру та закріплення його в обвинувальному вирокі суду щодо уповноваженої особи юридичної особи. При цьому застосування примусових заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, будучи однією з форм реалізації нормативних приписів, у яких знаходять свій безпосередній вияв такі заходи впливу, пов'язується не лише власне з ухваленням державно-владного веління, змістом якого є конкретне юридичне обтяження щодо юридичної особи, але і з відповідною діяльністю компетентних органів щодо виконання такого веління. Отже, обвинувальний вирок, у якому ухвалено рішення про застосування примусових заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, є обов'язковим для виконання. Водночас порядок та умови його виконання на законодавчому рівні або не визначено взагалі, або визначено таким чином, що це створює колізію між відповідними нормативними приписами.

Стаття надійшла до редакції 01.02.2020

Андрей Николаевич ЯЩЕНКО,

доктор юридических наук, профессор

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

Николай Валентинович КРИЖАНОВСКИЙ,

аспирант

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

ПРИМЕНЕНИЕ ПРИНУДИТЕЛЬНЫХ МЕР УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРА В ОТНОШЕНИИ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ

Рассмотрен теоретико-прикладной анализ реализации принудительных мер уголовно-правового характера в отношении

¹ Уголовно-исполнительный кодекс Республики Беларусь : Закон от 11.01.2000 № 365-3 // Уголовные кодексы = Kodeksy-by.com : сайт. URL: https://kodeksy-by.com/ui_kodeks_rb.htm (дата звернення: 10.02.2020).

² Исполнительный кодекс Республики Молдова : Закон от 24.12.2004 № 443-XV (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.11.2018 г.) // Континент : офіц. сайт. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30395643#pos=81;-141 (дата звернення: 10.02.2020).

юридических лиц в аспекте их исполнения, и на этой основе сделаны собственные обобщающие выводы. Отмечено, что обвинительный приговор, в котором принято решение о применении принудительных мер уголовно-правового характера касательно юридических лиц, является обязательным к исполнению. В то же время порядок и условия его исполнения на законодательном уровне или не определены вообще, или определены таким образом, что это создает коллизию между соответствующими нормативными предписаниями.

Ключевые слова: *юридическое лицо, применение мер, меры уголовно-правового характера в отношении юридических лиц.*

Andrei M. YASHCHENKO,

Doctor in Law, Professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

Nikolai KRIZHANOVSKY,

Post-graduate student

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

APPLICATION OF COERCIVE MEASURES OF CRIMINAL AND LEGAL CHARACTER AGAINST LEGAL ENTITIES: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

The article is focused on theoretical and applied analysis of the implementation of coercive measures of criminal and legal nature against legal entities in terms of their implementation and the development of own general conclusions, on this basis. It is noted that the sentence, which contains a decision on the application of coercive measures of criminal and legal nature against legal entities is mandatory for execution. At the same time, the procedure and conditions for its implementation at the legislative level are either not defined at all, or defined in such a way that creates a conflict between the relevant normative regulations.

Key words: *a legal entity, application of measures, measures of criminal and legal nature in relation to legal entities.*

УДК 343.541

Ксенія Володимирівна ЮРТАЄВА,
кандидат юридичних наук, доцент
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ ТА НЕДОТОРКАНОСТІ ОСОБИ, ВЧИНЕНІ НЕПОВНОЛІТНІМИ

Постановка проблеми. Останніми роками кримінальне законодавство України зазнало значних змін. Проте, безумовно, положеннями, що зазнали найбільшого перетворення, слід визнати норми про кримінальну відповідальність за злочини проти статевої свободи та недоторканості особи. Так, із метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству 2011 р. (Стамбульська конвенція) та посилення захисту дітей від сексуальних зловживань і сексуальної експлуатації у грудні 2017 та березні 2018 років були внесені зміни до виключно всіх статей розділу IV Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК). При цьому зазначені зміни стосувалися не лише технічного перегляду суворості покарань за ці злочинні діяння або їх кваліфікуючих ознак, а докорінно змінили усталені десятиліттями конструкції та концепти вітчизняного кримінального права. Звісно, останнім часом сприйняття сфери сексуальних стосунків у нашому суспільстві зазнало значних змін, деякі форми раніше неприйнятної сексуальної поведінки отримали толерантне або навіть схвальне ставлення. Разом із тим незмінним залишилося прагнення законодавця захистити неповнолітніх осіб від прямих і непрямих форм сексуальної агресії та розбещення. Прямим підтвердженням цьому стало ухвалення 19.12.2019 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи»¹. Водночас більш прискіпливий

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи : Закон України від 19.12.2019 № 409-ІХ // БД «Законодавство України» / ВР України.

системний аналіз норм КК ставить під значні сумніви зваженість та обґрунтованість ухвалення деяких змін і доповнень до норм, що встановлюють кримінальну відповідальність за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.

Метою статті є здійснення системного аналізу норм кримінального законодавства України щодо відповідальності за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, вчинені неповнолітніми, з метою виявлення та усунення правових колізій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам кримінальної відповідальності за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості присвятили свої роботи І. О. Бандурка, В. І. Борисов, Л. П. Брич, В. В. Кузнецов, А. С. Лукаш, Г. Я. Мартинишин, Д. П. Москаль, А. В. Савченко, М. В. Сийплові, О. М. Храмцов, П. В. Хряпінський, С. В. Чмут та інші науковці. Серед авторів, у працях яких висвітлено зміни, внесені до розділу IV Особливої частини КК України в 2017–2019 роках, слід, зокрема, відзначити О. О. Дудорова¹, Г. С. Крайника², М. І. Хавронюка³, О. В. Харитонову⁴. Проте, зважаючи на масштабність запроваджених у вказані роки змін до розділу IV Особливої частини КК, ані наявна судова практика, ані наукові дослідження досі не здатні повною мірою охопити всі теоретично-практичні питання, що виникають під час правозастосуванні зазначених законодавчих новел. У зв'язку з цим пропонуємо розглянути питання реалізації захисту прав неповнолітніх у контексті сучасної кримінально-правової політики в галузі протидії статевим злочинам.

Виклад основного матеріалу. Аналіз кримінального законодавства України доводить, що, починаючи з 2017 р., норми розділу IV Особливої частини КК уже тричі зазнавали значних змін. Так, зокрема, зміни, внесені у 2017–2018 роках, охопили розширення традиційного поняття зґвалтування і форм вчинення примушування до вступу в статевий зв'язок, імплементацію поняття сексуального насильства, запозиченого з уже згаданої Стамбульської конвенції 2011 р. (яку, до речі, Україна й досі не ратифікувала), запровадження відповідальності за вступ у добровільні статеві зносини з неповнолітньою особою, при чому відповідальність у новій редакції статті 155 КК пов'язується вже не з досягненням особою статевої зрілості, а з досягненням нею віку статевого повноліття – 16 років; розширення змісту кваліфікуючих ознак розбещення неповнолітніх⁵.¹

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/409-20#n6> (дата звернення: 01.02.2020).

¹ Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практ. порадник. Северодонецьк, 2018.

² Крайник Г. С., Зінченко К. С. Проблемні питання, які постають у зв'язку із змінами до розділів II та IV Особливої частини Кримінального кодексу України. *Молодий вчений*. 2018. № 4 (56). С. 704–707.

³ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. Київ, 2019.

⁴ Харитонova О. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству. Харків, 2018.

⁵ Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому

Вищезазначені зміни тією чи іншою мірою посилили відповідальність за статеві злочини. 19 грудня 2019 р. Верховна Рада України знову ухвалила закон № 409-IX, який установив більш суворе покарання за зґвалтування, вчинене щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років, незалежно від її добровільної згоди, та передбачив найбільш суворі покарання (позбавлення волі на строк п'ятнадцять років і довічне позбавлення волі) за повторне вчинення зґвалтування та сексуального насильства особою, яка раніше вчинила статеві злочини стосовно малолітніх або осіб, що не досягли статевого повноліття². На нашу думку, варто погодитися з тими науковцями й експертами Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України³, які критично оцінили значне посилення санкцій за статеві злочини, оскільки, як уже неодноразово доводила історія, такі політичні рішення не здатні суттєво вплинути на зменшення кількості цих протиправних діянь. Крім того, встановлення більш суворих санкцій за кваліфіковані види зґвалтування й сексуального насильства, ніж за вбивство за обтяжуючих обставин, може негативно вплинути на збільшення кількості випадків убивства малолітніх під час або відразу після вчинення статевих злочинів. У цілому зазначимо, що Закон України № 409-IX від 19.12.2019 р. запровадив непропорційні та необґрунтовані новели до кримінального законодавства. Порядок формування та ведення Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, запровадженого цим законом, також викликає низку критичних зауважень. Проте у зв'язку з ухваленими у 2017–2019 роках змінами до КК щодо посилення відповідальності за статеві злочини, хотілося б звернути увагу і на інші вади кримінального закону, зокрема на забезпечення захисту прав неповнолітніх під час реалізації кримінальної відповідальності за вчинення таких діянь.

Першим, на що хотілося б звернути увагу, є новела щодо усунення кваліфікуючого значення наявності добровільної згоди потерпілого у випадку вчинення статевих злочинів щодо малолітніх осіб. Так, відповідно до змін, внесених до КК Законом України від 06.12.2017⁴, зґвалтуванням

насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 06.12.2017 № 2227-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n63> (дата звернення: 01.02.2020).

¹ Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації: Закон України від 14.03.2018 № 2334-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2334-19#n13> (дата звернення: 01.02.2020).

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи: Закон України № 409-IX від 19.12.2019 р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/409-20#n6> (дата звернення: 01.02.2020).

³ Зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи». Проект від 29.08.2019 № 0887 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66444 (дата звернення: 01.02.2020).

⁴ Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою

визнається вчинення дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням у тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета без добровільної згоди потерпілої особи. Кримінальний закон не дає прямої відповіді на питання, що означає термін «без добровільної згоди потерпілої особи», проте у примітці до статті 152 КК указує, що «згода вважається добровільною, якщо вона є результатом вільного волевиявлення особи, з урахуванням супутніх обставин». У своєму практичному пораднику з кваліфікації статевих злочинів О. О. Дудоров зазначає, що «у широкому сенсі згода особи на сексуальне проникнення в її тіло не може вважатись добровільною, якщо вона була надана, зокрема, під впливом застосування фізичного насильства, погрози його застосуванням, погрози іншого змісту (наприклад, погрози знищенням чи пошкодженням майна як потерпілої, так й іншої особи, погрози обмеженням прав, свобод чи законних інтересів потерпілої або іншої особи), обману, використання щодо особи її матеріальної чи службової залежності, безпорадного чи уразливого стану»¹. У цілому можна погодитися з вищевказаною позицією. Згідно з визначенням, поданим у Великому тлумачному словнику сучасної української мови, термін «добровільний» означає «такий, що здійснюється, діє і т. ін. з власного бажання, доброї волі, без насилля, примусу; протилежне примусовий»². Відповідно добровільними, на нашу думку, слід вважати форми сексуальних стосунків, учинені без застосування будь-яких форм фізичного або психічного насильства, без використання безпорадного стану потерпілої особи, коли її воля (відсутність добровільної згоди) ігнорується, або шляхом обману, за якого зовні згода потерпілої особи має добровільний характер, проте така добровільність насправді є уявною, оскільки вона обумовлюється обманом, застосованим до потерпілої особи. Такий спосіб вчинення злочину встановлено і для сексуального насильства, передбаченого у статті 153 КК.

На відміну від основних складів злочину, у частині 4 ст. 152 і ч. 4 ст. 153 КК встановлено відповідальність за зґвалтування та сексуальне насильство, вчинені щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років, незалежно від її добровільної згоди. Згідно з таким формулюванням дії сексуального характеру щодо малолітніх можуть мати насильницький характер, вчиняються із застосуванням безпорадного стану потерпілого, із застосуванням обману або навіть вчиняються добровільно, тобто за згодою потерпілого. Таким чином, законодавець відійшов від практики кваліфікації ненасильницьких статевих стосунків із малолітніми як зґвалтування лише у

реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 06.12.2017 № 2227-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n63> (дата звернення: 01.02.2020).

¹ Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практ. порадник. Северодонецьк, 2018. С. 22.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. та гол. ред. В. Т. Бусел. Київ, 2005. С. 307.

випадках, коли особа не розуміла характеру та значення здійснюваних з нею дій сексуального характеру через своє розумове відставання або малолітній вік, що прирівнювалося до безпорадного стану потерпілого (п. 16 Постанови Пленуму Верховного суду України 30.05.2008 № 5 «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи»¹). Саме за цим критерієм зґвалтування у вигляді ненасильницьких статевих зносин з малолітніми відмежовували від діяння, передбаченого в попередній редакції статті 155 «Статеві зносини з особою, що не досягла статевої зрілості». У чинній редакції за частиною 4 ст. 152 і ч. 4 ст. 153 КК наявність згоди на вступ у відносини сексуального характеру з особою, що не досягла чотирнадцяти років, не впливає на кваліфікацію таких дій, тобто статеві зносини можуть мати як добровільний, так і насильницький характер, вчинятися з ігноруванням волі потерпілої особи – з використанням її безпорадного стану або у певних випадках з використанням обману. З вищевказаного випливає логічний висновок, що зґвалтування і сексуальне насильство у формі добровільної згоди малолітньої особи на вступ у статеві стосунки не лише перестає мати насильницький характер, а разом із тим не має ознак інших форм сексуальних стосунків без згоди сексуального партнера як обов'язкової умови кваліфікації за частиною 1 ст. 152 і ч. 1 ст. 153 КК, а набуває форми добровільних статевих стосунків між особами, одна з яких (потерпілий, хоча таке формулювання й відсутнє у частині 4 ст. 152 і ч. 4 ст. 153 КК) не досягла віку чотирнадцяти років. Убачається, що зазначені зміни є невиправданими ані з точки зору формальної логіки, оскільки кваліфікований склад злочину за наявності добровільної згоди потерпілого суперечить основному, ані з правової точки зору, оскільки добровільні сексуальні стосунки з малолітньою особою фактично прирівнюються до складу, передбаченому статтею 155 КК «Статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку», проте з іншими віковими ознаками суб'єкта та потерпілого від злочину. Нагадаємо, що у чинній редакції статті 155 КК суб'єктом цього злочину є особа, що досягла вісімнадцятирічного віку. На певне дублювання положень статей 152, 153 і 155 КК звертала свою увагу і О. В. Харитонова², проте не даючи при цьому практичних пропозицій щодо усунення зазначених суперечностей.

Окрім вищевикладених міркувань щодо форм учинення статевих злочинів у їх основних і кваліфікованих формах, слід також звернути увагу на недоречність використання поняття сексуального насильства у поєднанні з відсутністю добровільної згоди потерпілої особи. У зв'язку з цим варто підтримати О. О. Дудорова, який указує, що «з урахуванням того, що насильницькі дії з добровільною згодою не поєднуються, а насильство –

¹ Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : постанова Пленуму Верховного суду України від 30.05.2008 № 5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08> (дата звернення: 01.02.2020).

² Харитонова О. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству. Харків, 2018. С. 61–62.

лише один із чинників, які зумовлюють відсутність добровільної згоди потерпілої особи, вказівка на насильницький характер сексуальних дій потребує виключення з ч. 1 ст. 153 КК»¹. Як досить влучно зазначає вчений, така ж вада була наявна і в попередній редакції статті 153 КК «Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом», оскільки задоволення статевої пристрасті у неприродний спосіб вчинялося не лише із застосуванням насильства або погрози його застосуванням, а і з використанням безпорадного стану потерпілого².

У контексті аналізу ознак статевих злочинів зауважимо, що існують певні форми сексуальних стосунків, які передбачають заподіяння партнерові больових відчуттів та/або приниження, при чому зазначені діяння здійснюються за взаємною згодою сексуальних партнерів. До таких форм сексуальної поведінки слід, зокрема, віднести так званий консенсуальний садомазохізм, який нині досліджується психологами не лише як патологія, але і як особливість поведінки психічно здорової соціально адаптованої людини³. Убачається, що в таких випадках застосування насильства до сексуального партнера можна вважати лише фізичним або психічним, а стосовно статевої свободи такі форми сексуальних відносин здійснюються за взаємною згодою партнерів, тобто добровільно, що, відповідно, виключає наявність сексуального насильства. Справедливо буде зазначити, що така сексуальна поведінка не може повністю виключати відповідальності за злочини проти здоров'я особи, оскільки умисне заподіяння шкоди здоров'ю іншої людини за загальним правилом не виключає кримінальної відповідальності, а згода потерпілої особи може розглядатися лише як обставина, що пом'якшує покарання.

Продовжуючи аналіз стану захищеності статевої недоторканості неповнолітніх, зазначимо, що КК України в частині 2 ст. 22 передбачає знижений вік кримінальної відповідальності – 14 років – за вчинення зґвалтування та сексуального насильства. Ураховуючи, що у чинній редакції частина 4 ст. 152 і ч. 4 ст. 153 КК передбачають відповідальність за дії сексуального характеру незалежно від добровільної згоди особи, що не досягла чотирнадцятирічного віку, тобто як без її добровільної згоди, так і у формі добровільних статевих контактів між суб'єктом злочину та потерпілим, доходимо висновку, то нормами КК беззастережно, за об'єктивним критерієм криміналізовано добровільні статеві зносини між неповнолітніми партнерами, один з яких досяг чотирнадцятирічного віку, а інший такого віку не досяг. При цьому відповідно до буквального тлумачення норм КК різниця у віці суб'єкта злочину та «потерпілого» значення для кваліфікації не має. У зв'язку з цим не повністю послідовною виглядає позиція О. О. Дудорова, який, з одного боку, підтримує втілення в

¹ Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практ. порадник. Северодонецьк, 2018. С. 52.

² Там само.

³ Куликович Т. О. Консенсуальний садомазохізм как форма реализации отношений власти-подчинения. *Психологический журнал*. 2008. № 3. С. 48–56.

КК ідеї законодавчої конкретизації віку, недосягнення якого має беззастережно розцінювати сексуальне проникнення в тіло відповідної особи як зґвалтування¹, з іншого – цілком справедливо, на наш погляд, зауважує, що відповідно до статті 18 Конвенції РЄ про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства положення кримінального закону не мають поширюватися на врегулювання статевих стосунків між неповнолітніми, які здійснюються за взаємною згодою². Ураховуючи формулювання частини 4 ст. 152 і ч. 4 ст. 153 КК, наразі обидві зазначені позиції є взаємовиключними, і вони, на наш погляд, досить яскраво відображають незадовільний стан регулювання чинними нормами КК відповідальності за статеві відносини між неповнолітніми.

У запропонованому контексті та враховуючи правила кримінально-правової кваліфікації, проаналізуємо особливості кримінально-правової оцінки добровільних сексуальних стосунків між неповнолітніми залежно від віку останніх. Так, відповідно до загальних положень КК добровільні сексуальні стосунки між особами, що не досягли 14 років, тобто до досягнення останніми віку кримінальної відповідальності, не є кримінально караними. Крім того, неможливим є застосування до малолітніх, що вступали у добровільні сексуальні стосунки, примусових заходів виховного характеру в порядку частини 2 ст. 97 КК, оскільки закон пов'язує підставу кримінальної відповідальності за вчинення діянь, закріплених у ч. 4 ст. 152 і ч. 4 ст. 153 КК, а також їх суспільну небезпечність саме з різницею у віці сексуальних партнерів, і обов'язком дорослого є не допускати сексуальних відносин із малолітньою особою (хоча цю концепцію навряд чи можна узгодити з установленням зниженого віку кримінальної відповідальності за вказані злочини). Ураховуючи той факт, що малолітня особа не може здійснювати контроль над сексуальною поведінкою іншої малолітньої особи, добровільні сексуальні стосунки між малолітніми у будь-якій формі не підпадають під дію КК України.

Продовжуючи аналіз, зазначимо, що добровільні сексуальні стосунки між особами, одна з яких досягла 14 років (суб'єкт злочину), а інша цього віку не досягла (потерпілий), залежно від форми сексуальних відносин визнаються кваліфікованим зґвалтуванням, передбаченим частиною 4 ст. 152 КК, із покараннями за у вигляді позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років (!) або кваліфікованим сексуальним насильством, передбаченим ч. 4 ст. 153 КК, з покаранням у вигляді позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років. Водночас добровільні статеві контакти у будь-якої формі між особами у віці від 14 до 16 років взагалі не передбачають кримінальної відповідальності, що цілковито не вкладається в чинну законодавчу логіку. Добровільні сексуальні контакти між особою віком від 16 до 18 років (суб'єктом злочину) й особою у віці від 14 до 16 років (потерпілим) розцінюються як фізичне розбещення неповнолітніх,

¹ Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практ. порадник. Северодонецьк, 2018. С. 17.

² Там само, с. 74.

відповідальність за яке встановлено статтею 156 КК з покаранням у вигляді обмеження волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк. За аналогічні добровільні сексуальні стосунки у формі природних або неприродних статевих зносин між неповнолітньою особою у віці від 14 до 16 років (потерпілим) та особою, що досягла повноліття – 18 років (суб'єктом злочину), діяння останнього кваліфікуються як статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку, відповідальність за що передбачено статтею 155 КК, хоча в диспозиції ст. 155 КК безпосередньо і не зазначається наявність добровільної згоди потерпілого на вчинення з ним дій сексуального характеру, їх добровільність презюмується, враховуючи наявність у КК складів більш тяжких статевих злочинів. Крім того, зазначимо, що у формі добровільних природних або неприродних статевих зносин норма статті 155 КК фактично є спеціальною стосовно норми, передбаченої ст. 156 КК, хоча санкції зазначених статей є аналогічними. Відповідно, кваліфікація в таких випадках здійснюється за спеціальною нормою – статтею 155 КК, хоча за об'єктивною стороною зазначені злочини можуть збігатися і мають особливості лише щодо суб'єктів їх учинення.

Аналіз підштовхує до таких невтішних висновків, що добровільні статеві зносини між найбільш юними сексуальними партнерами з найменшою різницею у віці (суб'єкт злочину віком від 14 років, потерпілий – молодше 14 років) законодавець вважає особливо тяжким злочином, передбаченим частиною 4 ст. 152 КК¹, або тяжким злочином, передбаченим ч. 4 ст. 153 КК, залежно від форми вчинення дій сексуального характеру. Окрім того, відповідно до останніх змін законодавства у сфері протидії статевим злочинам законодавець зобов'язує включити особу, яка вчинила такі діяння, до Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, не роблячи винятків для неповнолітніх осіб. Попри всю парадоксальність зазначеної ситуації в КК відсутня можливість звільнити неповнолітню особу від кримінальної відповідальності за вищевказане діяння, наприклад у зв'язку зі зміною обстановки згідно зі статтею 48 КК, коли «потерпіла особа» досягне чотирнадцяти років, чи звільнити неповнолітнього від кримінальної відповідальності або покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, оскільки йдеться про умисний тяжкий або особливо тяжкий злочини.

Ураховуючи, що позбавлення волі є єдиним видом покарання, що може застосовуватися до неповнолітніх за найбільш тяжкі статеві злочини, передбачені статтями 152 і 153 КК, проаналізуємо особливості призначення цього виду покарання неповнолітнім. Системний аналіз норм Загальної та Особливої частини КК, зокрема положень статті 65, п. 3 ч. 3 ст. 102 КК та

¹ Слід зазначити, що до ухвалення закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи» від 19.12.2019 № 409-IX зазначені діяння також оцінювалися як особливо тяжкий злочин із покаранням від восьми до п'ятнадцяти років позбавлення волі.

санкції ч. 4 ст. 153 КК, доводить, що неповнолітньому, який досяг віку кримінальної відповідальності та вчинив добровільні статеві стосунки з малолітньою особою в формі, визначеній КК як сексуальне насильство, може бути призначене покарання у вигляді позбавлення волі від п'яти до семи років. Водночас у разі вчинення неповнолітнім особливо тяжкого злочину, передбаченого частиною 4 ст. 152 КК, ураховуючи положення ст. 65, ч. 1 і п. 4 ч. 3 ст. 102 КК та санкцію вищезазначеної статті Особливої частини КК, доходимо висновку, що покарання за вказаний злочин може бути призначено у вигляді позбавлення волі від шести місяців до десяти років. Юридична підстава існування такої широкої судової дискреції утворилася в результаті того, що максимум для покарання у вигляді позбавлення волі, що може призначатись неповнолітньому за особливо тяжкий злочин, не може перевищувати десяти років, тоді як нижча межа санкції ч. 4 ст. 152 КК нині становить десять років позбавлення волі. Звісно, можливість призначити більш м'яке покарання, ніж встановлено у санкції ч. 4 ст. 152 КК, поліпшує становище неповнолітніх у випадку притягнення до кримінальної відповідальності за добровільні сексуальні зносини із малолітньою особою, проте вона утворилася не завдяки продуманому рішенню законодавця, а через системні прорахунки у побудові норм Загальної та Особливої частини КК. Більш того, така ж само судова дискреція виникає й у випадку таких статевих зносин без згоди малолітнього потерпілого або у разі нерозуміння останнім характеру вчинюваних із ним дій. Таким чином, покарання, яке потенційно може бути призначене неповнолітньому за особливо тяжкий злочин, передбачений частиною 4 ст. 152 КК, є менш суворим за покарання, що може призначатись за тяжкий злочин, передбачений частиною 4 ст. 153 КК. Це, в свою чергу, надає суду можливість звільнити неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням за особливо тяжкий злочин, передбачений частиною 4 ст. 152 КК, у порядку ст. ст. 75 і 104 КК, а за тяжкий злочин, передбачений ч. 4 ст. 153 КК, така можливість відсутня. Убачається, що вищевказана правова колізія порушує принцип справедливості в кримінальному праві, а також принцип системності в побудові норм КК, що, на нашу думку, є вагомою підставою для перегляду вищезазначених положень КК.

Принагідно зауважимо, що наразі соціологи визнають значне поширення ранніх статевих стосунків серед молоді в Україні. Згідно з дослідженням соціальної обумовленості та показників здоров'я підлітків і молоді в Україні, проведеного ЮНІСЕФ у 2018 р., кожен п'ятий (18,3 %) серед 13 337 опитаних неповнолітніх мав досвід сексуальних стосунків, 3,7 % з них є підлітками віком 13 років і молодше. Практично кожен десятий (9,2 %) із тих, що визнали, що мають досвід статевих стосунків, вказали, що їх сексуальний дебют відбувся в 12 років або у більш ранньому віці (12,1 % юнаків і 3,5 % дівчат)¹. Дослідження також має певні дані щодо віку першого

¹ Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді: за результатами соціологічного

статевого партнера неповнолітніх, що дали позитивну відповідь щодо наявності в них сексуального досвіду. Зокрема, 8,4 % чотирнадцятирічних хлопців зізналися, що їх перший сексуальний партнер був віком 11 років і молодше, 6,3 % – що віком 12 років і молодше, 12,6 % хлопців – що віком 13 років і молодше. В інших категоріях за ознаками віку і статі (хлопці та дівчата віком від 14 до 17 років) дані щодо першого сексуального партнера віком до 13 років і молодше коливаються від 14,4 % до 1,4 %. У цілому дослідження доводить, що середній вік початку статевого життя серед підлітків в Україні протягом 2000-х років залишається без суттєвих змін, і в 2018 р. становив 14,5 років¹. Ураховуючи вищевикладене, слід констатувати, що вступ у добровільні статеві стосунки між підлітками віком до чотирнадцяти років, а також до досягнення встановленого КК віку сексуального повноліття – 16 років – є доволі розповсюдженим соціальним явищем.

Нині в Україні, на жаль, відсутні освітні державні програми щодо формування масової та індивідуальної статевої свідомості й поведінки неповнолітніх. Водночас збільшення доступності та розмаїття сексуальних відносин, помножене на недостатність уваги з боку держави до статевого виховання, призводить до зниження психосексуальної культури молоді в Україні в цілому. Вважаємо, що кримінальне право має доволі обмежений вплив на сферу сексуальних стосунків, основні засади яких врегульовано правилами суспільної моралі, а також нормами інших галузей права. Проте, звісно, повністю ігнорувати охоронно-превентивний вплив норм кримінального законодавства було б нерозумним. Проілюстровані приклади надмірної криміналізації суспільних відносин у сфері сексуальних стосунків призводитимуть до вибіркового застосування кримінально-правових норм і зниження соціального впливу кримінального права в суспільстві. Відповідно, усунення зазначених правових колізій щодо регулювання правових аспектів статевої відносин, у тому числі й між неповнолітніми, повинно мати комплексний, міжгалузевий характер.

Убачається, що в межах кримінального права слід приділити більшу увагу виховно-превентивному потенціалу застосування примусових заходів виховного характеру щодо неповнолітніх, а також порядку їх реалізації, на що вже зверталася увага у дослідженнях вітчизняних науковців². У зв'язку з

дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» : монографія / О. М. Балакірева, Т. В. Бондар та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірева ; ЮНІСЕФ ; ГО «Укр. ін-т соц. досліджень ім. О. Яременка». Київ : Фоліант, 2019. С. 60–61.

¹ Там само, с. 62.

² Див., наприклад: Ященко А. М. Примусові заходи виховного характеру в системі заходів кримінально-правового реагування на злочинні прояви у сфері громадської безпеки // Кримінально-правові та кримінологічні засоби протидії злочинам проти громадської безпеки та публічного порядку : зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф. до 25-річчя ХНУВС (м. Харків, 18 квіт. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. С. 240–243; Юртаєва К. В. Напрями реформування інституту примусових заходів виховного характеру в кримінальному законодавстві України // Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття : тези доп. учасників II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10 груд. 2019 р.) / Наук.-дослід. ін-т публ. політики і соц. наук. Харків : НДІ ППСН, 2019. С. 199–202.

цим слушною видається пропозиція А. М. Яценка щодо запровадження окремої регламентації видів примусових заходів виховного характеру, які можуть бути застосовані до неповнолітнього у разі його звільнення від кримінальної відповідальності, примусових заходів виховного характеру, які можуть бути застосовані до неповнолітнього у разі його звільнення від покарання, а також заходів виховного впливу до неповнолітнього, який до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, учинив суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України¹. Така диференціація дозволить належним чином скоригувати виправно-виховний вплив зазначених кримінально-правових заходів з урахуванням суспільної небезпечності вчиненого діяння та особи неповнолітнього. Крім того, вбачається, що у випадку вчинення суспільно небезпечних діянь, передбачених розділом IV Особливої частини КК, примусові заходи виховного характеру щодо неповнолітніх повинні мати свою специфіку. Відповідно, реформування цього кримінально-правового інституту в контексті аналізованих у статті питань вважаємо вельми актуальним.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Логіко-нормативне системне дослідження норм розділу IV Особливої частини КК України дозволяє зробити висновок про незадовільний стан регулювання кримінальної відповідальності неповнолітніх за вчинення злочинів проти статевої свободи та недоторканості особи. Проаналізовані в статті законодавчі прорахунки містять внутрішньосистемні суперечності, а також не лише не забезпечують гідний захист прав неповнолітніх, а навпаки, суттєво порушують їх права. Серед указаних недоліків слід, зокрема, відзначити такі:

- невідповідність кваліфікованих складів злочинів, передбачених ч. 4 ст. 152 і ч. 4 ст. 153 КК, основним складам цих злочинів щодо наявності добровільної згоди малолітньої особи;
- передбачення занадто широкої судової дискреції під час призначення покарання за особливо тяжкі злочини, які передбачають покарання у вигляді десяти років позбавлення волі або більш суворе покарання;
- невідповідність правових положень щодо призначення та звільнення від покарання за злочини, передбачені ч. 4 ст. 152 і ч. 4 ст. 153 КК;
- можливість внесення неповнолітніх осіб до Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи.

Зважаючи на складність і масштабність виявлених законодавчих суперечностей, у межах цієї наукової статті обмежимося лише визначенням можливих напрямів усунення вищевказаних правових колізій. На наше переконання, усунення виявлених законодавчих суперечностей має стосуватися:

¹ Яценко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру : монографія. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2014. С. 256–259, 271.

– відмови від ознаки кваліфікованих складів злочинів, передбачених ч.4 ст.152 і ч.4 ст.153 КК, сформульованої як «незалежно від її добровільної згоди» з одночасним перенесенням відповідальності за (добровільні) статеві зносини з малолітньою особою до статті 155 КК (слід зазначити, що така пропозиція не суперечить ані Стамбульській конвенції 2011 р., ані іншим міжнародно-правовим документам щодо захисту неповнолітніх від сексуальної експлуатації, учасницею яких є Україна, оскільки, як уже акцентувалося нами у попередніх роботах, імплементація міжнародно-правових норм має здійснюватися з урахуванням історичного досвіду нашої країни, особливостей існуючих суспільних відносин та з урахуванням положень чинної правової доктрини¹, інакше внесення непередуманих змін до КК здатне призвести до внутрішньо- та зовнішньосистемних суперечностей, що і відбулося в вищезазначених випадках); також убачається, що кримінальну відповідальність за статеві зносини з неповнолітніми, яка, на нашу думку, має бути передбачена ст. 155 КК, слід диференціювати залежно від співвідношення віку суб'єкта злочину та віку потерпілого;

– передбачення можливості звільнення від кримінальної відповідальності та покарання неповнолітнього, що вчинив злочин, передбачений статтею 155 КК, із застосуванням примусових заходів виховного характеру;

– усунення ознаки насильства в кримінально-правовій характеристиці дій сексуального характеру, передбачених ст. 153 КК;

– комплексного перегляду покарань за вчинення статевих злочинів з урахуванням охоронно-превентивної функції кримінального права;

– удосконалення порядку формування та ведення Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи;

– системного перегляду положень ст. 102 КК щодо особливостей призначення покарань неповнолітнім у вигляді позбавлення волі на певний строк;

– реформування інституту заходів виховного характеру та порядку їх виконання, зокрема включення до них обов'язку проходження соціально-психологічної корекційної програми зі статевого виховання.

Запропоновані напрями вдосконалення норм КК України відображають авторське бачення змін, необхідних для збалансування карально-виховних заходів у регламентації відповідальності за злочини проти статевої свободи та недоторканості особи і запрошують наукову громадськість до подальшої дискусії. Питання зміни формулювання окремих статей КК з урахуванням висунутих пропозицій потребує подальшого дослідження.

¹ Васильєв А. А., Юртаєва К. В. Реалізація положень Стамбульської конвенції в законодавстві України про кримінальну відповідальність: системно-правовий аналіз внесених змін та доповнень. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 279–284.

Стаття надійшла до редакції 05.02.2020

Ксения Владимировна ЮРТАЕВА,

кандидат юридических наук, доцент

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

СИСТЕМНЫЙ АНАЛИЗ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПРОТИВ ПОЛОВОЙ СВОБОДЫ И НЕПРИКОСНОВЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ, СОВЕРШЕННЫХ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ

Осуществлен системный анализ уголовной ответственности за совершение преступлений против половой свободы и неприкосновенности личности в контексте изменений, внесенных в раздел IV Особенной части УК Украины в 2017–2019 годах. Определен ряд недостатков действующих норм УК Украины. Даны предложения по устранению определенных в статье правовых коллизий и совершенствованию норм УК Украины.

Ключевые слова: *преступления против половой свободы и неприкосновенности личности, уголовная ответственность, защита прав несовершеннолетних, принцип системности, коллизия, совершенствование.*

Kseniya V. YURTAYEVA,

PhD in Law, associate professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

SYSTEM ANALYSIS OF CRIMINAL LIABILITY FOR CRIMES AGAINST SEXUAL FREEDOM AND PERSON'S INTEGRITY COMMITTED BY MINORS

The author of the article has carried out the systematic analysis of criminal liability for crimes against sexual freedom and person's integrity within the context of amendments made in 2017-2019 to the Section IV of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. The author has defined a number of shortcomings of the current norms of the Criminal Code of Ukraine. The author of the article has provided the following propositions for solving identified legal conflicts and enhancing the norms of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: *crimes against sexual freedom and sexual person's integrity, criminal liability, guaranteeing the rights of minors, systemic principle, a legal conflict, enhancement.*

УДК 343.41

Марина Василівна ФОМЕНКО,
кандидат юридичних наук
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

«СЛУЖБОВА ОСОБА» ЯК СУБ'ЄКТ КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ: СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ У КК УКРАЇНИ, ВИДИ ТА ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Постановка проблеми. Уперше визначення терміну «службова особа» було подано у пункті 1 примітки до ст. 364 Кримінального закону України, ухваленого 05.04.2001. Тоді поява поняття службової особи у національному кримінальному законодавстві відбулася шляхом заміни словосполучення «посадові особи» на «службові особи». Отже, практично відбулася заміна назви понять без суттєвої зміни їх змісту. У подальші роки поняття «службова особа» набуло деяких змін. І хоча чинний кримінальний закон України не оперує поняттям «посадова особа» (у розділі XVII воно вживається лише фрагментарно під час опису окремих диспозицій норм чи приміток до них), водночас на теренах наукового поля постійно точаться дискусії щодо розмежування цих термінів. У першу чергу, необхідність у дослідженні змісту ознак службової особи, як і питання співвідношення з терміном «посадова особа» постала як наслідок відсутності чіткої законодавчої регламентації цих понять. Потреба у встановленні належних критеріїв у їх розмежуванні призводить у подальшому до оперування цими поняттями в різних галузях права (в тому числі кримінального) як синонімами. Безумовно, відсутність єдиної правової визначеності та забезпечення законодавцем точності й максимальної однозначності зазначених юридичних категорій заважає правозастосовувачеві та іншим адресатам кримінально-правових норм чітко з'ясувати зміст і межі кримінально-правової охорони суспільних відносин від посягань, які вчиняються за участі таких осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У доктрині кримінального права питанню дослідження службових злочинів присвячено праці П. П. Андрушка, Р. Л. Максимовича, В. І. Тютюгіна, М. І. Мельника, В. О. Навроцького й А. М. Яценка. Серед останніх досліджень, які стосуються сутності та змісту різних ознак посадової і службової особи, виділяються роботи вчених різних галузей права, зокрема А. А. Васильєва, Н. О. Янюк, І. Р. Серкевич і Н. М. Ярмиш. Однак і в цих дослідженнях немає єдиної думки

щодо природи тих повноважень, якими наділені службові та посадові особи, а тому проблема у розмежуванні цих термінів залишається не вирішеною і потребує додаткових досліджень.

Мета статті – на підставі побіжного аналізу національного законодавства дослідити становлення поняття службової особи у кримінальному законі України, визначити його сучасний стан: специфічні ознаки, види та питання співвідношення з «посадовою особою».

Виклад основного матеріалу. У період існування радянської держави службова особа ототожнювалася з елементом апарату державного примусу та визначалася, в першу чергу, як працівник державного апарату, наділений з метою здійснення адміністративно-розпорядчих або організаційно-господарських функцій службовими правами та обов'язками. Представники влади виокремлювалися тоді із загального кола службових осіб як більш вузька група. На подальших етапах розвитку радянського кримінального права службова особа визначалася вже інакше – як особа, що здійснює постійно чи тимчасово функції представника влади, а також обіймає постійно чи тимчасово в державних або громадських установах, організаціях чи на підприємствах посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків, чи виконує такі обов'язки в зазначених установах, організаціях та на підприємствах за спеціальним повноваженням.

Суб'єкт злочину є елементом його складу, зафіксованим у диспозиції кримінально-правової норми. Загалом кримінально-правова теорія поділяє ознаки суб'єкта складу злочину на обов'язкові та факультативні. До обов'язкових ознак належать фізичний стан особи й вік, з якого настають правосуб'єктність та осудність, а до факультативних – ознаки, передбачені в статті Особливої частини КК України для суб'єкта конкретного складу злочину. За вказаними ознаками чинний КК України виділяє такі види суб'єктів злочину: загальний суб'єкт злочину (ч. 1 ст. 18 КК), спеціальний суб'єкт злочину (ч. 2 ст. 18 КК) і службова особа як різновид спеціального суб'єкта злочину.

Як зазначалося на початку нашої статті, термін «службова особа» у чинному кримінальному законодавстві з'явився у зв'язку з ухваленням нового Кримінального кодексу України¹. Тоді редакція статей 18 і 364 КК України у контексті осіб, які обіймають посади, містила вказівку на виконання організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків. Подальші трансформації змісту поняття службової особи у КК України призводять до заміни «обов'язків» на «функції». Семантичний аналіз цих термінів свідчить, що поняття «функції» та «обов'язки» співвідносяться між собою як загальне та окреме, де «функція» є загальним поняттям щодо «обов'язку» й охоплює останній. Функції характеризують конкретну діяльність співробітника, а обов'язки – це конкретні дії,

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 17.02.2020).

спрямовані на виконання функцій і поставлених завдань, тому внесення змін до статей 18 і 364 КК України Законом України від 07.04.2011 № 3207-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» було цілком виправданим¹.

З огляду на останні зміни у понятті «службова особа», що розкриваються у частині 3 ст. 18 і в цілому збігаються з п. 1 примітки до ст. 364 КК України, службовими особами вважаються: 1) особи, які здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування; 2) особи, які обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій; 3) виконують такі функції за спеціальним повноваженням.

У контексті визначення службової особи, поданого у пункті 1 примітки до ст. 364 КК України, за сферою регулювання відносин можна виділити такі види службових осіб: 1) службові особи, які виконують функції представника влади або місцевого самоврядування; 2) службові особи юридичної особи державної або комунальної власності, які виконують організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції; 3) службові особи, які виконують організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції службової особи юридичної особи приватного права.

На підставі дефініції представника влади, поданої у пункті 1 постанови ПВСУ «Про судову практику у справах про хабарництво» від 26.04.2002 № 5 (далі – Постанова) діяльність представника влади може будуватися на взаємовідносинах з особами, які не перебувають у його службовому підпорядкуванні (залежності)². Представники влади вступають у державно-владні правовідносини з громадянами і юридичними особами у межах зовнішньої діяльності. У багатьох представників влади взагалі відсутні підлеглі, але вони наділені владними повноваженнями стосовно широкого, невизначеного кола осіб (наприклад, слідчий, рядовий працівник поліції). Висновок про те, що той чи інший співробітник державного органу є представником влади, треба робити, виходячи з аналізу його повноважень, закріплених у законі й положеннях, які регламентують права та обов'язки конкретного службовця. Інколи законодавство не конкретизує компетенцію службовців тих чи інших органів, визначаючи коло владних повноважень лише самого цього органу. У таких випадках слід ураховувати те, які функції безпосередньо виконувалися особою. *Таким чином, представник влади характеризується:* 1) наявністю владних повноважень, тобто тим, що він здійснює державну або муніципальну владу; 2) правом вчиняти юридично значущі дії, що породжують правові наслідки для необмеженого кола

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення : Закон України від 7.04.2011 № 3207-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3207-17> (дата звернення: 17.02.2020).

² Про судову практику у справах про хабарництво : постанова Пленуму Верховного суду України від 07.10.94 № 12 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-94> (дата звернення: 17.02.2020).

громадян; 3) можливістю реалізовувати свої повноваження стосовно осіб, які не є підлеглими йому по службі.

Аналізуючи другий і третій види службових осіб як суб'єктів корупційних злочинів, слід зауважити, що кримінальний закон не розкриває сутність указаних обов'язків (організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських), однак ця прогалина компенсується визначенням їх змісту у пункті 1 згаданої Постанови й не викликає труднощів щодо їх розуміння. Що стосується поняття «юридична особа приватного права», то ані в розділі XVII КК, ані частинах 3 та 4 ст. 18 КК України про нього не йдеться. За висновком ВСУ під час визначення поняття цього виду службової особи слід не звертатися до норм ЦК, а встановлювати його зміст виключно шляхом системного аналізу норм, передбачених частинами 3 і 4 ст. 18 КК та п. 1 і 2 примітки до ст. 364 КК. Як правило, юридичні особи приватного права створюються за ініціативою приватних осіб на договірних засадах з метою участі у різноманітних цивільно-правових відносинах. У свою чергу, серед юридичних осіб приватного права виділяють товариства, установи та юридичні особи, створені в інших формах відповідно до закону.

Ураховуючи зазначене та виходячи з визначення державних і комунальних підприємств згідно з абзацом 2 п. 1 примітки до ст. 364 КК України, можна дійти висновку, що *службову особу юридичної особи приватного права* варто визначити як особу, яка на правовій підставі здійснює організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції в юридичних особах, у статутному фонді яких державна чи комунальна частка не перевищує 50 відсотків і становить величину, що не забезпечує державі чи територіальній громаді право вирішального впливу на діяльність такої особи. Ураховуючи фундаментальний характер розподілу корупції на публічну та приватну сфери, диференціація службових осіб в Особливій частині КК України свідчить про розмежування їх кримінальної відповідальності. Установлення видів службових осіб буде неповним, якщо не виділити ще один його вид: службова особа як суб'єкт злочинів, передбачених іншими розділами Особливої частини КК України (ст. 191, 210, 262, 308, 312, 313, 320, 354, 357, 366, 367, 370, 410 КК України). Продовжуючи досліджувати норми кримінального закону, що стосуються такого суб'єкта корупційних правопорушень, як службова особа, звернемо увагу на пункт 2 примітки до ст. 368 КК України, що стосується притягнення до кримінальної відповідальності осіб залежно від службового становища. Даючи визначення таких осіб, законодавець, указуючи на слово «інші», ставить на порядок денний питання щодо доцільності визначення типових ознак службовців, які підпадають під ознаки службових осіб, що займають відповідальне становище. На нашу думку, встановлення в цьому випадку вичерпного переліку службових осіб, які займають відповідне становище, є недоцільною і навіть безглуздою діяльністю. По-перше, такий підхід призведе лише до безпідставного захарачення закону. По-друге, навіть якщо уявити таку спробу, у зв'язку з постійними процесами перетворень у

соціально-економічній, політичній, культурній, інформаційній сферах в нашій державі неможливо передбачити вичерпне коло тих посад, які обіймають особи з відповідальним становищем (на відміну від службових осіб, які займають особливо відповідальне становище і практично є незмінними). Такі спроби призведуть лише до необґрунтованого звуження кола тих суспільних відносин, які перебувають під охороною норм, зафіксованих у статтях 368, 368-5, 369 і 382 КК України. Отже, звужувати коло суб'єктів досліджуваних злочинів через зазначення вичерпного кола службових осіб, які займають відповідальне становище, вважаємо необґрунтованим. Однак для уникнення свавільного тлумачення норми закону, що може мати своїм наслідком безпідставне притягнення до кримінальної відповідальності або навпаки, непритягнення до кримінальної відповідальності за обставин, які цього вимагають, вважаємо затребуваним для цілей практики пошук і встановлення характерних, типових ознак службових осіб, які займають відповідальне становище, та вироблення рекомендацій, що відповідатимуть потребам практичної діяльності. Також незрозумілою є позиція законодавця, який у пункті 2 примітки до ст. 368 КК України фактично здійснює дублювання положень ч. 2 п. 2 ст. 6 Закону України «Про державну службу», вказавши, що до таких осіб належать керівники і заступники керівників органів державної влади, їх структурних підрозділів та одиниць.

Розглядаючи питання становлення поняття службових осіб у національному кримінальному законодавстві, неможливо оминати увагою проблему його співвідношення з поняттям «посадові особи». Здавалося б, для цілей і практики застосування кримінального закону визначення терміну «посадова особа» не містить жодного смислового навантаження, однак для забезпечення повноти цієї роботи та у зв'язку з наявністю в юридичній літературі неоднакового тлумачення їх ознак, а іноді вживання їх як синонімів, зупинимось на встановленні їх спільних і розмежувальних ознак.

Якщо заглибитись у дореволюційне законодавство, то раніше вирізняли поняття посадової особи та служителя. Посадовою особою за Кримінальним кодексом УРСР 1927 р. визнавалася будь-яка особа, яка обіймала ту чи іншу посаду або мала те або інше службове становище тимчасово або постійно на державному або суспільному підприємстві чи в установі. Західноєвропейське законодавство також проводило межу між посадовими особами, з одного боку, та службовими – з іншого.

Аналіз чинного національного законодавства свідчить, що проблема у розмежуванні досліджуваних понять постала ще з ухваленням Основного Закону. Так, статтею 40 передбачено, що всі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. Конституція України

містить і інші норми, які розрізняють службових і посадових осіб¹. Визначення поняття «посадова особа» дається у статті 2 Закону України «Про державну службу»². Буквальний аналіз цього положення дозволяє дійти таких логічних висновків. По-перше, до посадових осіб належать тільки керівники державної служби; по-друге, такі особи повинні обіймати вищі посади в державному органі; по-третє, їх наділено повноваженнями зовнішнього впливу та внутрішньої організації роботи працівників в цьому органі. Не заглиблюючись у розкриття перших двох ознак «посадової особи», які детально висвітлюють у самому Законі України «Про державну службу», зупинимось на останній.

Виходячи із закріплених статтею 17 цього ж закону повноважень керівника державної служби, вважаємо, що посадову особу наділено організаційно-розпорядчими обов'язками, що стосуються організації роботи всередині апарату, вона має право ставити завдання та вимагати їх виконання від підлеглих по службі осіб, планує та організовує їх діяльність, правомочна здійснювати адміністративно-господарські обов'язки та представляє відповідний орган у зовнішніх взаємовідносинах. Доречно навести декілька міркувань із цього приводу. Так, за словами Н. Янюк, що досліджує адміністративне право, посадову особу завжди наділено організаційно-розпорядчими повноваженнями, що надає їй можливість визначати завдання і вибирати відповідні методи діяльності, ухвалювати управлінські рішення та організовувати інших осіб на здійснення компетенції відповідного органу³. Саме через наявність права вчиняти юридично-владні дії посадову особу виділяють серед інших службовців. Деякі вчені до таких осіб пропонують відносити й осіб, які можуть здійснювати юридично значимі дії, здатні породжувати, змінювати чи припиняти правовідносини. Так, І. М. Пахомов зазначає, що наявність організаційно-розпорядчих повноважень має прояв у правомочності посадових осіб здійснювати адміністративно-господарські або інші обов'язки, пов'язані з можливістю здійснювати дії юридичного значення⁴. Дійсно, реалізація організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій є юридично значимою діяльністю, але не кожна юридично значима дія є виконанням зазначених обов'язків, тому пов'язування наявності посадової особи лише з виконанням таких дій суперечить КК.

Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» у статті 2 також містить визначення посадової особи. На відміну від такого визначення у Законі України «Про державну службу», відповідно до цього

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254 к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 17.02.2020).

² Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 17.02.2020).

³ Янюк Н. «Посадові» і «службові» особи у національному законодавстві: проблеми розмежування понять. *Право України*. 2009. № 11. С. 180–184.

⁴ Пахомов И. Н. *Виды советских государственных служащих, их права и обязанности*. Львов, 1965.

закону посадову особу наділено ще й консультативно-дорадчими функціями¹.

Зустрічається визначення посадової особи і в інших нормативно-правових актах вітчизняного законодавства, хоча знову ж таки зі своїми відмінностями, наприклад у статтях Митного й Податкового кодексів. Що ж стосується питання співвідношення «посадової особи» та «службової особи», то ці поняття необхідно розглядати крізь філософські категорії про загальне й одиничне, де поняття «службова особа» є загальним, а поняття «посадова особа» -- одиничним. Ми підтримуємо висловлену серед науковців і правників думку, що «будь-яка посадова особа за визначенням є службовою, проте не всі службові особи є посадовими».

Беручи до уваги викладене, пропонуємо виділити такі *розмежувальні ознаки посадових і службових осіб*: По-перше, за типом займаної посади: для посадових осіб характерним є обіймання керівних посад (керівники, заступники керівників); по-друге, за змістом виконуваних повноважень: організаційно-розпорядчі обов'язки посадових осіб відображаються у можливості використовувати апарат примусу чи заохочення щодо підлеглих по службі осіб, що не притаманно службовим особам; по-третє, за сферою регулювання зовнішніх відносин: посадові особи уповноважені представляти відповідний орган чи то структурний підрозділ у зовнішніх взаємовідносинах з іншими органами, підприємствами, установами та громадянами, інші службові особи вступають у зовнішні відносини з громадянами та юридичними особами, реалізуючи безпосередньо свої функції, обумовлені займаною посадою. Отже, головні відмінні ознаки вбачаються у самій природі владних повноважень. *Спільними ознаками* досліджуваних понять є такі: 1) і посадова, і службова особа перебувають на відповідній службі, займають посади, які є елементом будь-якої служби; 2) представниками влади можуть виступати як посадові, так і службові особи; 3) наявність організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських обов'язків.

Таким чином, вважаємо, що співвідносити поняття «посадова особа» та «службова особа» як синоніми не є правильним, що обумовлено різною природою владних повноважень. Незважаючи на відсутність у національному законодавстві єдиної законодавчої дефініції «посадова особа», законодавець, слідуючи наміченій в Особливій частині кримінального закону логіці про співвідношення загального й одиничного, охоплює поняттям «службова особа» поняття «посадова особа».

Висновки.

1. Аналіз положень Особливої частини КК України дозволяє зробити висновок, що службова особа може бути суб'єктом корупційних злочинів у такому контексті: 1) загалом службової особи (ст. 191, 210, 262, 308, 312,

¹ Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 07.06.2001 № 2493-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14> (дата звернення: 17.02.2020).

313, 320, 354, 357, 366, 367, 370, 410 КК України); 2) службової особи державних і комунальних підприємств (ст. 364, 368, 368-2, 369 КК України); 3) службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 364-1, ч. 3 і 4 ст. 368-3 КК України).

2. Законодавець у розділі XVII Особливої частини КК установив відповідальність за злочини у сфері службової діяльності залежно від сфери регулювання службових відносин та їх суб'єктів: 1) представники влади, місцевого самоврядування; 2) службові особи юридичних осіб публічного права (державні чи комунальні підприємства); 3) службові особи юридичних осіб приватного права.

3. Поняття «службова особа» та «посадова особа» співвідносяться між собою як загальне й одиничне, де поняття «службова особа» виступає як загальне щодо «посадова особа» й охоплює останнє.

4. З метою забезпечення належного застосування кримінально-правових норм, дотримання вимог юридичної техніки та для уникнення свавільного тлумачення ознак службових осіб, які займають відповідальне становище, вважаємо затребуваним для цілей правозастосовної діяльності закріплення на законодавчому рівні типових ознак таких службовців. Це слугуватиме суттєвою умовою досягнення цілей кримінально-правового регулювання взагалі.

Стаття надійшла до редакції 18.02.2020

Марина Васильевна ФОМЕНКО,

кандидат юридических наук

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

«СЛУЖЕБНОЕ ЛИЦО» КАК СУБЪЕКТ КОРРУПЦИОННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ: СТАНОВЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ В УК УКРАИНЫ, ВИДЫ И ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ.

Рассмотрен вопрос о становлении в действующем уголовном законе такого специального субъекта преступления, как «служебное лицо». Исследовано содержание понятия «служебное лицо», выделены его специфические признаки. На основании существующих научных взглядов как в уголовно-правовой доктрине, так и в смежных отраслях права проанализирован вопрос о соотношении терминов «служебное лицо» и «должностное лицо». Установлено, что отличия между этими терминами усматриваются в самой природе властных полномочий.

Ключевые слова: должностное лицо, служебное лицо, властные полномочия, функции, организационно-распорядительные обязанности, административно-хозяйственные обязанности.

Maryna V. FOMENKO,

PhD in Law

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

**“OFFICIALS” AS SUBJECTS OF CORRUPTION OFFENCES: ESTABLISHING
IN THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE, TYPES AND ISSUES.**

The issue of establishing such a special subject of an offence as an “official” in the current Criminal law of Ukraine has been studied in the article. The content of the concept of an “official” has been researched; its specific features have been outlined. Based on existing scientific views both in criminal law doctrine and related branches of law, the author has analyzed the issue of correlation of the concepts of “officials” and “public servants”. It has been established that differences between these two concepts lay in the very nature of authoritative powers.

Key words: *a public servant, an official, authoritative powers, functions, organizational and managerial duties, administrative and economic duties.*

УДК 343.211

Кирило Олександрович ЧЕРЕВКО,
кандидат юридичних наук, доцент
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

ОКРЕМІ ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ НЕЗАКОННОГО ПРОВЕДЕННЯ АБОРТУ

Постановка проблеми. Згідно зі статтею 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Одним із головних завдань кримінального права України є охорона життя та здоров'я людини. Відповідно до Основ законодавства України про охорону здоров'я кожна людина має природне невід'ємне й непорушне право на охорону здоров'я.

Охорона життя та здоров'я людини у нашій державі розглядається як пріоритетний напрямок соціальної політики. Саме тому Конституція України, Основи законодавства України про охорону здоров'я, а також інші нормативно-правові акти орієнтуються на забезпечення реальних гарантій захисту здоров'я кожної людини. Кримінально-правові норми, що передбачають відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, розташовано у розділі II Особливої частини Кримінального кодексу України «Злочини проти життя та здоров'я особи». Певне місце серед цих злочинів посідають посягання, що становлять небезпеку для життя та здоров'я особи, а саме незаконне проведення абортів. Але наукові праці з цієї проблематики містять певні розбіжності в теоретичних положеннях і висновках. Аналіз правозастосовчої практики свідчить про помилки, що допускаються під час кримінально-правового оцінювання незаконного проведення абортів як предмету злочину проти життя та здоров'я. Крім того, вивчення слідчо-прокурорської й судової практики показує, що під час кваліфікації виникають певні труднощі щодо визначення злочинності діяння зі стовбуровими клітинами. Потреби практики зумовлюють необхідність подальшого вдосконалення норми, що передбачає кримінальну відповідальність за злочини проти життя та здоров'я, зокрема за незаконне проведення абортів.

Мета статті – допомогти слідчим і прокурорам розібратися та зрозуміти особливості кваліфікації злочину, передбаченого статтею 134 КК України.

Виклад основного матеріалу. Під кваліфікуючими ознаками у

кримінальному праві розуміють обставини, передбачені у статтях КК України, що обтяжують покарання і впливають на кваліфікацію¹. Тобто за допомогою цих ознак коригується обсяг відповідальності й визначаються інші межі караності.

Орієнтиром підвищення ступеня суспільної небезпечності діяння є санкції відповідних частин статей – за вчинення кваліфікованого злочину настає більш суворе покарання, ніж за вчинення основного; за вчинення особливо кваліфікованого – найбільш суворе покарання².

Склад злочину, передбачений статтею 134 КК, є складом злочину із кваліфікуючими ознаками. Під кваліфікуючими ознаками незаконного переривання вагітності розуміють обставини, передбачені в частинах 2, 3, 4 та 5 ст. 134 КК, що виражаються у збільшенні ступеня суспільної небезпечності вчиненого діяння, який впливає на законодавчу оцінку вчиненого й міру покарання. Розглянемо найбільш поширений вид кваліфікуючих ознак із тих, які викликають у слідчих органів найбільше проблем.

Згідно із частиною 3 ст. 134 КК кваліфікуючими ознаками цього злочину є тривалий розлад здоров'я, безплідність або смерть потерпілої. Розглянемо ці ознаки.

1. У кримінальному праві *під тривалим розладом здоров'я деякі вчені* розуміють заподіяння потерпілій тяжкого або середньої тяжкості тілесного ушкодження³. Згідно із частиною 1 ст. 121 КК під тяжким тілесним ушкодженням слід розуміти умисне тілесне ушкодження, небезпечне для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя. Слід зауважити, що визначення тяжкого тілесного ушкодження, поданого у частині 1 ст. 121 КК, не можна повною мірою зрівнювати із змістом такої кваліфікуючої ознаки, передбаченої ч. 3 ст. 134 КК України, як «тривалий розлад здоров'я». Це пояснюється декількома факторами:

1) у разі переривання вагітності умисел на заподіяння тривалого розладу здоров'я, який може містити в собі ознаки, передбачені в статті 1 ст. 121 КК України, повністю відсутній, оскільки ми дійшли висновку, що психічне ставлення винного до наслідків, передбачених ст. 134 КК, може виражатися лише у формі необережності; це стосується й визначення інших кваліфікуючих ознак, передбачених статтею, що розглядається;

2) ознаку «безплідність», яка може виступати ознакою тяжкого тілесного ушкодження, передбаченого статтею 121 КК України, виділено в окрему кваліфікуючу обставину незаконного проведення абортів, а тому

¹ Савченко А. В., Кузнецов В. В., Штанько О. Ф. Сучасне кримінальне право України : курс лекцій. 2-ге вид. Київ : Вид. Паливода А. В., 2006. С. 68.

² Дячкін О. П. Кримінально-правова охорона об'єктів електроенергетики та зв'язку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Дніпропетровськ. ун-т МВС України. Дніпропетровськ, 2009. С. 81.

³ Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Вид. третє, перероб. та допов. Харків : Одиссей, 2016.

вона буде розглянута далі;

в) така ознака злочину, передбаченого статтею 121 КК, як «переривання вагітності» не може розглядатися як кваліфікуюча ознака злочину, що розглядається, – як «тривалий розлад здоров'я», оскільки в цьому випадку переривання вагітності виступає як частина суспільно-небезпечного діяння, передбаченого ч. 1 ст. 134 КК України, а не як суспільно небезпечний наслідок.

2. Відповідно до частини 1 ст. 122 КК під тілесним ушкодженням середньої тяжкості слід розуміти тілесне ушкодження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, передбачених у статті 121 КК, але таке, що спричинило тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на одну третину.

Отже, беручи до уваги вищевикладене, вважаємо, що під тривалим розладом здоров'я внаслідок незаконного переривання вагітності слід розуміти розлад здоров'я строком більше ніж 21 день або стійку втрату працездатності більше ніж на 10 відсотків, або психічну хворобу потерпілої. Під психічною хворобою слід розуміти психічне захворювання. До психічних захворювань не можна відносити пов'язані з ушкодженням реактивні стани (психози, неврози). Діагноз психічного захворювання і причинно-наслідковий зв'язок між незаконним перериванням вагітності та психічним захворюванням, що розвинулось, мають установлюватися психіатричною експертизою. Під розладом здоров'я слід розуміти безпосередньо поєднаний із перериванням вагітності хворобливий процес, що послідовно розвинувся.

Аналіз матеріалів судової практики показує, що існує чимало випадків заподіяння шкоди здоров'ю потерпілій унаслідок проведення їй незаконного абортів. Так, вироком Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області була засуджена К., яка близько 19 години 00 хв., не маючи спеціальної медичної освіти, перебуваючи у себе вдома в м. Тернівка, Дніпропетровської області, маючи умисел на штучне переривання вагітності гр. К., у якої вагітність становила 17 тижнів, виготовила марганцево-мільний розчин, який за допомогою спринцівки ввела внутрішньоматочну К. Продовжуючи свій злочинний намір, К. за своїм місцем проживання повторно, за аналогічних обставин ввела вищевказаний розчин К. Таким чином, К. провела незаконний аборт. У результаті незаконного проведення абортів потерпіла К. отримала тілесні ушкодження, які за висновком СМЕ № 4 належать до тілесних ушкоджень середньої тяжкості.

3. *Безплідність (стерилітет)* – це нездатність зрілого організму давати потомство. У людини розрізняють абсолютну безплідність, зумовлену невиліковними змінами в статевому апараті чоловіка чи жінки (дефекти розвитку, оперативне видалення статевих залоз, травми та ін.), і відносну, причини якої можуть бути усунуті. Безплідність називають первинною, якщо вагітності ніколи не було, і вторинною, якщо раніше жінка була вагітною.

Прикладом проведення незаконного аборту, який призвів до безпліддя у потерпілої, можуть бути матеріали справи №1-129-2004 р. Артемівського міськрайонного суду Донецької області. Так, підсудний Г. вчинив незаконне проведення аборту, що призвело до безпліддя потерпілої, за таких обставин: працюючи лікарем-гінекологом вузлової лікарні Артемівськ-2 Донецької залізниці, перебуваючи на робочому місці в приміщенні гінекологічного кабінету № 15, розташованому в місті Артемівськ Донецької області, приблизно о 8:40, діючи з необережності, передбачаючи можливість настання суспільно-небезпечних наслідків свого діяння, легковажно та самонадіяно розраховуючи на їх відвернення, здійснив проведення аборту, що призвело до видалення матки з придатками та безпліддя потерпілої. Г., легковажно розраховуючи на відвернення наслідків, вчинив діяння з порушенням п. 1 ст. 50 Закону України «Про Охорону здоров'я» від 19.11.1992 р.: операція штучного переривання вагітності (аборт) була проведена за рішенням жінки в неакредитованій будівлі охорони здоров'я за вагітності строком не більше 12 тижнів, оскільки Артемівська вузлова лікарня Артемівськ-2 Донецької залізниці не належить до будівлі такого виду; п. 1 ст. 34 цього ж закону, оскільки у лікаря не було можливості проведення кваліфікованого лікування пацієнта, та п. 1 ст. 42, яким передбачено можливість медичного втручання в організм людини лише у випадках, коли воно не може заподіяти шкоду здоров'ю пацієнта. Г. також діяв у супереччя наказу МОЗ України від 28.06.1994 №111, наказу Донецької Облдержадміністрації від 17.05.1996 № 97 та з порушенням своєї посадової інструкції, затвердженої головним лікарем вузлової лікарні Артемівськ-2. Це порушення проявилось у тому, що відповідно до пункту 4.1 йому дано право на призначення та відміну будь-яких способів лікування залежно від зміни стану гінекологічних хворих, однак у п. 4.2 вказано, що головний лікар перевіряє своєчасність і правильність письмової згоди пацієнтки без надання медичної документації. Він провів Ч. операцію зі штучного переривання вагітності (аборт), у процесі проведення якої здійснив перфорацію шийки матки Ч., що призвело до видалення матки з маточними трубами. Такі наслідки за висновком СМЕ належать до тяжких тілесних ушкоджень.

4. *Смерть потерпілої* як кваліфікуюча ознака злочину, що розглядається, полягає в настанні біологічної смерті, тобто коли внаслідок припинення роботи серця відбулися незворотні процеси розпаду клітин центральної нервової системи. У доктрині кримінального права не існує єдиної позиції щодо визначення кінцевого моменту життя людини. Так, О. В. Бурко вказує на те, що «кінцевим моментом життя людини є смерть. Під час вирішення питання, що вважати позбавленням життя у разі вбивства, – клінічну чи біологічну смерть потерпілого, слід виходити з того, що клінічна смерть – це не життя. У випадку, якщо потерпілого, який перебуває в стані клінічної смерті, вивели з цього стану, суспільно небезпечно діяння винної особи повинно вже кваліфікуватись не як умисне вбивство, а як замах на нього (у разі прямого умислу) або як заподіяння

тілесних ушкоджень (у разі непрямого умислу)»¹. З нашої точки зору, ця позиція є недостатньо обґрунтованою. Якщо людина, перебуваючи у стані клінічної смерті, повертається до життя, то говорити про кінцевий момент життя людини (у стані клінічної смерті) неможливо. Крім того, не можна пов'язувати настання смерті лише з роботою серця. Як зазначав М. Й. Коржанський, «з розвитком медичної науки і техніки з'явилась можливість поновлювати дихання і роботу серця навіть через тривалий час (були випадки – через два-три тижні й навіть через місяць) після настання клінічної смерті»². Вважаємо найбільш переконливою точку зору, згідно з якою кінцевим моментом життя людини є настання біологічної смерті, під якою треба розуміти незворотні процеси в головному мозку людини й розпад клітин центральної нервової системи внаслідок зупинки серця.

Аналіз матеріалів кримінальних справ, а також вироків суду дає підстави дійти висновку, що в більшості випадків саме ці наслідки настають внаслідок незаконного проведення абортів. Так, вирок Ізмаїльського міськрайонного суду Одеської області була засуджена С., яка приблизно о 21:30, маючи умисел на незаконне штучне переривання вагітності, не маючи спеціальної медичної освіти, порушуючи «Інструкції про порядок проведення операції штучного переривання вагітності», затверджені наказом МОЗ від 28.06.1994 р., перебуваючи за місцем проживання Т., ввела до порожнини матки Т. мильний розчин. Т. була доставлена до гінекологічного відділення Ізмаїльської ГБ-1 з діагнозом кримінальний викидень 17–18 тижня вагітності, сепсис, септичний шок 2–3 степені. 31 липня 2006 р. о 00:15 була констатована біологічна смерть Т. Відповідно до висновків СМЕ №306 Т. була вагітна, термін вагітності становив 18–20 тижнів, С. був скоєний кримінальний аборт шляхом введення до порожнини матки мильного розчину, у зв'язку з чим сталися інфікування та розвиток сепсису. Смерть Т. настала від септицеї та має прямиий зв'язок із проведенням їй незаконного абортів.

Результати анкетування працівників судових і правоохоронних органів свідчать, що переважна більшість респондентів указує на необхідність доповнення статті 134 КК такими кваліфікуючими ознаками, як «повторність» (55,0 % респондентів), «з корисливих мотивів» (89,2 % респондентів). Однак у наукових працях із цього приводу висловлюються дещо інші погляди. Так, Л. А. Лозанович зазначає, що виділяти корисливий мотив як кваліфікуючу ознаку незаконного проведення абортів недоцільно, оскільки якщо ця ознака властива 50 % злочинам, що вчиняються, а у разі вчинення кримінальних абортів корисливий мотив установлюється у 94 % випадках, то він, швидше за все, стає не кваліфікуючою ознакою, а конститутивною³. Нам важко погодитися із цим твердженням, адже

¹ Бурко О. В. Кримінальна відповідальність за вчинення умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 1997. С. 7.

² Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів проти особи і власності. Київ : Юрінком, 1996. С. 44.

³ Лозанович Л. А. Незаконное производство абортів: уголовно-правовой и криминологический аспекты : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Ставрополь, 2004. С. 66.

доповнення статті 134 КК такою ознакою, як «корисливий мотив», з нашої точки зору, надасть змогу знизити кількість незаконно проведених абортів.

Висновки. Аналіз матеріалів досудового слідства дав підстави дійти висновку, що в більшості випадків проведення абортів здійснюється у вигляді промислу. Особливо це стосується тих випадків, коли незаконно переривають вагітність так звані «бабки-знахарки». Крім того, з урахуванням висловлених нами пропозицій щодо встановлення кримінальної відповідальності лікарів-спеціалістів акушерів-гінекологів, які незаконно проводять переривання вагітності, незалежно від того, які наслідки настали, закріплення у статті 134 КК такої кваліфікуючої ознаки, як повторність, надасть також змогу знизити кількість незаконно проведених абортів, але вже у випадках, коли вони здійснюються саме цими лікарями-спеціалістами.

Під повторністю вчинення цього злочину необхідно розуміти вчинення двох або більше одиничних злочинів, передбачених статтею 134 КК або частиною цієї статті, незалежно від засудження за окремі з них. При цьому для констатації у діях винної особи такої повторності необхідно враховувати такі аспекти: а) за раніше вчинений злочин, передбачений статтею 134 КК, особа не повинна звільнитись від кримінальної відповідальності; б) не повинні минути строки давності притягнення до кримінальної відповідальності; в) судимість за цей злочин не повинна зніматись або погашатись.

Отже, у зв'язку з вищевикладеним пропонується передбачити у статті 134 КК такі кваліфікуючі ознаки, як вчинення цього злочину «повторно» та «з корисливих мотивів».

Стаття надійшла до редакції 05.02.2020

Кирилл Александрович ЧЕРЕВКО,

кандидат юридических наук, доцент

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

ОТДЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ КВАЛИФИКАЦИИ НЕЗАКОННОГО ПРОВЕДЕНИЯ АБОРТА

В статье рассматриваются отдельные вопросы квалификации незаконного проведения аборт, таких как длительное расстройство здоровья, бесплодие или смерть потерпевшей. Разграничены составы преступлений, предусмотренных ст. 134 КК Украины, ст. 121 КК Украины и ст. 122 КК Украины. Выдвинуты предложения добавить в ст. 134 КК Украины такие квалифицирующие признаки, как повторность и корыстный мотив.

Ключевые слова: аборт, квалификация, квалифицирующие признаки, смерть, тяжкие телесные повреждения, бесплодие.

Kyrylo O. CHEREVKO,

PhD in Law, associate professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

SPECIFIC ISSUES OF QUALIFYING ILLEGAL ABORTION

The article addresses the specific issues of qualifying illegal abortions, such as prolonged health disorders, infertility or the death of a victim. The author has carried out differentiation of the corpus delicti under the Art. 134 of the Criminal Code of Ukraine from the Art. 121 of the Criminal Code of Ukraine and the Art. 122 of the Criminal Code of Ukraine. The author has offered to add the Art. 134 of the Criminal Code of Ukraine with such qualifying features as repetition and lucrative motive.

Key words: *abortion, qualification, qualifying features, death, grave bodily harm, infertility.*

УДК 343.21

Наталія Юріївна ЦВІРКУН,
кандидат юридичних наук
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК БЕЗГОСПОДАРСЬКОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ

Постановка проблеми. Теорією кримінального права України і національним кримінальним законодавством заперечується принцип об'єктивного ставлення в вину, тобто звинувачення особи у вчиненні злочину без вини, коли особа не усвідомлювала протиправності чи суспільної небезпечності своїх дій (бездіяльності) або не могла усвідомлювати головних ознак злочину. Загальновизнаним вважається принцип відповідальності лише за наявності вини (поряд із принципом відповідальності лише за вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого як злочин, тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній літературі було проведено низку досліджень щодо встановлення кримінальної відповідальності за окремі земельні злочини¹. Але принцип відповідальності лише за наявності вини (суб'єктивного ставлення в вину) відображено й у національному законодавстві. Так, відповідно до частини 1 ст. 11 КК України злочином визнається передбачене КК суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. За частиною 1 ст. 2 КК України підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України. Отже, у зазначених статтях КК України нормативно визнано роль і значення суб'єктивних ознак злочину у визначенні поняття злочину та підстави кримінальної відповідальності. У складі злочину його суб'єктивні ознаки виявляються через два таких елементи, як суб'єкт і суб'єктивна сторона злочину, що їх характеризують.

¹ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : монографія. Харків : НікаНова, 2013; Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук : Харків, 2015; Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький ун-т управління та права, 2015; Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018.

На початку розгляду проблемних питань суб'єктивних ознак безгосподарського використання земель варто зазначити, що в науковій літературі відсутні спеціальні дослідження цього складу злочину. Це обумовлено тим, що зазначене діяння раніше не визнавалося самостійним злочином. Але конституційне закріплення особливої ролі земель як основного національного багатства в житті суспільства та інші обставини, що є підставами й умовами криміналізації діянь, пов'язаних із безгосподарським використанням земель, обумовлюють необхідність установлення саме кримінальної відповідальності за такі діяння.

Метою статті є визначення особливостей суб'єктивних ознак цього злочину, а саме того, чи є особа суб'єктом злочинного безгосподарського використання земель, якщо вона поставилася до землі недбало, нерационально, по-хижацьки і це призвело до наслідків, зазначених у статті 254 КК України; чи мала ця особа спеціальні повноваження щодо земель сільськогосподарського призначення; хто буде суб'єктом злочину, якщо до суспільно небезпечних наслідків призвела діяльність підприємства, та якими є особливості суб'єктивної сторони характерні при цьому? Відповіді на ці питання будуть дані далі.

Виклад основного матеріалу. Суб'єкт злочину в загальному розумінні – це особа, яка вчинила злочин. У більш вузькому розумінні суб'єкт злочину – це особа, здатна нести кримінальну відповідальність у випадку вчинення нею умисного або необережного суспільно небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом¹. З усіх ознак, що характеризують особистість злочинця, закон виділяє такі, які свідчать про її здатність нести кримінальну відповідальність.

Згідно з ч. 1 ст. 18 КК України, суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність. Отже, кримінальній відповідальності за безгосподарське використання земель може підлягати особа тільки за наявності трьох ознак: 1) це фізична особа; 2) це осудна особа; 3) це особа, яка досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Деякі автори пропонують поділ суб'єктів злочину, наприклад, на загального і спеціального, на приватних і службових осіб, на громадян і службових осіб тощо². Найбільш прийнятним убачається визначення та обґрунтування ознак суб'єкта складу злочину через діяльність і функції суб'єкта, як це пропонує В. К. Матвійчук³.

Відповідно до цього суб'єктом безгосподарського використання земель слід визнавати осіб, діяльність яких є безпосередньо пов'язаною з використанням земель сільськогосподарського призначення.

¹ Кримінальне право України (у питаннях і відповідях): навч. посіб. / Житний О. О., Васильєв А. А. та ін. ; за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : Ніка Нова, 2015. С. 36.

² Харь І. О. Теоретичні та прикладні проблеми суб'єкта складу злочинів проти навколишнього природного середовища. *Юридична наука*. 2011. №4–5. С. 110–119.

³ Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія. Київ : Азимут Україна, 2005. С. 264.

«Господарським використанням земель» визнається діяльність, спрямована на належне, сумлінне використання відповідним суб'єктом ґрунтового покриву земель у відповідності до встановлених законодавством вимог і нормативів. «Господарність» у цьому контексті означає здатність уміло й добросовісно вести господарство на підставі чинного законодавства у сфері охорони та раціонального використання земель.

Так, законодавством України на осіб, які мають у володінні чи розпорядженні землі, покладено чимало обов'язків з приводу їх охорони, раціонального використання та відтворення корисних властивостей, яких ця особа має дотримуватися в процесі господарського використання земель. Ці обов'язки закріплено, перш за все, в Земельному кодексі України (ст. 91 – обов'язки власників земельних ділянок, ст. 168 – обов'язок охорони ґрунтів як об'єктів особливої охорони)¹ та в численних нормативно правових актах (з урахуванням того, що диспозиція ст. 254 КК України вважається бланкентою). Крім того, такі обов'язки можуть впливати не лише із закону або з підзаконного акту, а і з професійних або службових функцій, з договору тощо.

Так, основним обов'язком землевласників є використання землі за призначенням із застосуванням природоохоронних технологій виробництва сільськогосподарської продукції, відновлення і підвищення родючості ґрунтів та інших корисних властивостей землі. Відповідно, власники земельних ділянок є відповідальними за стан земель і повинні здійснювати раціональну організацію території, відновлювати і підвищувати родючість ґрунтів, здійснювати охорону земель від вітрової й водної ерозії, підтоплення, заболочування, засолення, висушування, ущільнення й забруднення відходами виробництва та хімічними речовинами, охорону від зараження сільськогосподарських угідь карантинними шкідниками і хворобами рослин, заростання бур'янами, чагарниками тощо. Юридичні особи – підприємства, установи й організації, що займаються веденням сільського господарства, також зобов'язані виконувати комплекс заходів щодо охорони ґрунтів, водойм, лісів і тваринного світу від шкідливого впливу стихійних сил природи, побічних наслідків застосування складної сільськогосподарської техніки, хімічних речовин, меліоративних робіт та інших факторів, що погіршують стан навколишнього природного середовища².

Отже, суб'єктом безгосподарського використання земель треба визнавати особу, яка недобросовісно здійснює господарську діяльність – не виконує або неналежним чином виконує покладений на неї правовий обов'язок із приводу раціонального використання земельних ресурсів і всебічної їх охорони від негативного антропогенного та природного впливу в процесі господарської діяльності, що призвело до тривалого зниження або втрати родючості, виведення земель із сільськогосподарського обігу,

¹ Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 № 2768-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 23.03.2020).

² Корнєєв Ю. В. Земельне право : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2009. С. 150–151.

змивання гумусного шару та порушення структури ґрунту.

До осіб, які здійснюють «господарське використання земель», можна віднести землевласників ц землекористувачів (до яких належать орендарі земельних ділянок, фермери, а також керівників сільськогосподарських підприємств – приватних агрофірм, кооперативів тощо), а також керівників інших господарюючих суб'єктів, діяльність яких є пов'язаною безпосередньо з використанням земель сільськогосподарського призначення; службових осіб вищезазначених підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, на яких відповідними нормативно-правовими актами покладено обов'язок забезпечувати дбайливе використання земельних ресурсів (наприклад, на агрономів); рядових працівників суб'єкта господарської діяльності, які здійснюють виключно технічну роботу з обробки ґрунтів, зокрема механізаторів, тощо¹.

Як уже було зазначено вище, землевласники, землекористувачі й орендарі згідно з чинним законодавством автоматично беруть на себе обов'язок підтримання нормального якісного стану ґрунтового покриву та охорони земель сільськогосподарського призначення. Конкретно це може бути здійснення зрошувальних, осушувальних, протипаводкових та інших заходів, гіпсування, піскування та глинування ґрунтів, їх дренаж, глибоке розпушування, створення полезахисних і стокорегулюючих лісосмуг, терасування крутих схилів тощо². Основними причинами деградації земель слід визнати порушення відповідальними особами свого безпосереднього правового обов'язку з охорони та збереження корисних властивостей земель і їх низьку екологічну культуру.

З огляду на вищевикладене можна констатувати, що безгосподарське використання земель вчиняється спеціальним суб'єктом, який, окрім основних ознак, має додаткові – спеціальні ознаки (посада або діяльність, пов'язана з використанням земель сільськогосподарського призначення).

Злочини проти довкілля, що вчиняються службовими особами, мають підвищений ступінь суспільної небезпечності. Варто зазначити, що наслідки, які спричиняються безгосподарським використанням земель, часто настають через недбале ставлення до них саме службових осіб (наприклад, службові особи тих підприємств, установ та організацій, які не є землекористувачами земель сільськогосподарського призначення, а тимчасово перебувають на тих чи інших територіях адміністративного району для керівництва виконанням спеціальних земельних робіт). Очевидно, що відносно недовге перебування цих організацій на ділянках, де виконуються певні роботи, викликає в них упевненість у безкарності за свої дії, за захаращування та засмічення земель або ж просто байдуже ставлення до «не своєї» землі.

За останні роки гостро поширилася проблема ерозійних процесів, що

¹ Шульга А. М. Коментар до ст. 254 КК України. *Законодавство України: Науково-практичні коментарі*. 2005. № 6. С. 62–70.

² Дякін Я. Класифікація злочинів у сфері земельних відносин. *Підприємство, господарство і право*. 2010. № 2. С. 148–151.

перевищують регіональні допустимі норми, розораності схилів, забрудненості ґрунтових і поверхневих вод продуктами ерозії та залишками агрохімікатів, іншими хімічними реагентами, негативного балансу органічної речовини і біогенних елементів в агроекосистемах унаслідок недбалого ставлення до виконання своїх безпосередніх обов'язків службовими особами підприємств. Службові особи, відповідальні за стан довірених їм у використанні земель сільськогосподарського призначення, винні в злочинному порушенні земельного законодавства, несуть відповідальність (за сукупністю злочинів) за статтями КК України про службові злочини, зокрема за статтями 364 та 364-1 – зловживання владою або службовим становищем та ст. 367 – службова недбалість.

Може також йтися про протиправні дії службових осіб щодо ухвалення незаконних рішень про виділення сільськогосподарських земель не за їх цільовим призначенням і таких угод, що порушують вимоги земельного, природоохоронного та іншого спеціального законодавства (перевищення повноважень щодо зміну режиму використання земель сільськогосподарського призначення тощо, недбалість стосовно земель під час виконання земельних робіт). У науці кримінального права існує думка про те, що якщо службова особа, яка вчинила злочин проти довкілля (в тому числі безгосподарське використання земель), не використовувала для цього переваг своєї посади, то її дії повинні кваліфікуватися лише за статтями КК, що передбачають відповідальність за екологічні делікти, а таку особу слід визнавати приватною¹.

Так, з огляду на це варто зазначити, що компетентне, правомірне здійснення спеціалістами своїх службових та інших виробничих функцій стало останнім часом однією з найважливіших суспільних проблем. Володіння керівниками сільськогосподарських підприємств або ж просто землевласниками та землекористувачами певними здібностями та вмінням забезпечувати роботу на певній земельній ділянці, організувати нормальний перебіг господарського процесу у способи, що не завдають шкоди землі, виключати відомі небезпеки та шкідливі наслідки та підвищувати родючість ґрунтів стає фактором, який визначає благополуччя та долі мільйонів людей і суспільства в цілому. Такою ж мірою збільшується руйнівна віддача неправильних теорій, необґрунтованих, неграмотних технологічних рішень і дій професійно неграмотних людей. З огляду на це М. С. Грінберг говорить про існування такого явища, як злочинна неосвіченість². У повсякденному та науковому слововжитку «неосвіченість» (неуцтво) означає брак, відсутність необхідного знання, необізнаність у певній справі. Однак це необізнаність особливого роду – стосовно певних специфічних питань, поєднаних з особливостями певної діяльності, успішне провадження якої є можливим лише в межах впевненого орієнтування в цих

¹ Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні (проблеми теорії, застосування розвитку кримінального законодавства). Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. С. 464.

² Грінберг М. С. Преступное невежество. *Известия Высших учебных заведений. Серия: Правоведение*. 1989. № 5. С. 74–79.

питаннях. Припускаючи незнання певного питання та особливостей певної діяльності, неосвіченість інколи межує або змикається з «випадком».

За своїм змістом неосвіченість – це або необізнаність у нормах, які визначають характер і послідовність дій, необхідних для досягнення певного результату, або незнання об'єктивно існуючих закономірностей і технологій, на основі яких особа повинна досягати певного результату. Неосвічений спеціаліст – це особа, допущена на законній підставі до тієї чи іншої діяльності, але через низьку кваліфікацію позбавлена можливості належним чином її здійснювати. У випадку безгосподарського використання земель неосвіченість може проявлятися в різноманітних випадках, що свідчать про низький рівень екологічної культури сучасного землероба (агронома), його думки лише про викачування із землі всієї можливої користі, не замислюючись про обов'язок захищати землі від шкідливого впливу; це може також проявлятися у незнанні молодими спеціалістами правил меліорації земель, їх обробітку певними дозами пестицидів та агрохімікатів, законодавства про встановлений порядок сівозмін, що може потягти настання суспільно небезпечних наслідків, зазначених у статті 254 КК України.

Людська психологія більше схильна до отримання вигоди, не несучи при цьому великих витрат. Так і в сільському господарстві ігноруються екологічні вимоги на користь економічних інтересів. Науковці, що досліджують ці питання, кажуть, що формування нового психологічного ставлення до природних ресурсів та їх складової частини – земельного фонду є тривалим процесом і вимагає часу та значних фінансових ресурсів. Вихідним пунктом, основою формування цивілізованого ставлення до екології земельних ресурсів є усвідомлення людиною, що все навколо неї створено Богом. Земельні ресурси потрібні не лише для сучасного покоління, а й для майбутніх поколінь¹.

Людина у сучасному суспільстві, як зазначав М. Д. Шаргородський, повинна відповідати за те, що вона бере на себе відповідальність за дії або діяльність і за наслідки, з якими вона не змогла впоратися. Вина спеціаліста в більшості випадків полягає в тому, що він не здобув відповідних знань, але узявся до справи, посів відповідну посаду, для якої він не годиться². У багатьох випадках злочинна неосвіченість поєднується саме з безгосподарським використанням земель (проведення на земельних ділянках господарської діяльності у способи, які через необізнаність землекористувачів шкідливо впливають на стан земель та родючість ґрунтового покриву). Наприклад, частина нових землевласників узагалі не має необхідного обсягу знань для якісного здійснення своїх професійних, службових та інших функцій, сподіваючись на природну родючість і відновлюваність ґрунту, не усвідомлює необхідності його збереження, не володіє методами і навичками цієї роботи.

¹ Шурик В. М. Основні напрями поліпшення еколого-економічного стану земель аграрного сектора Карпатського макрорегіону. *Вісник ЛДАУ: економіка АПК*. Львів, 2006. № 13. С. 634–639.

² Шаргородский М. Д. Научный прогресс и уголовное право. *Советское государство и право*. 1969. № 12. С. 91.

Тому однією з причин деградації ґрунтів і втрати їх родючості є сучасна низька культура землеробства, порушення користувачами елементарних технологічних правил праці в полі, їх безвідповідальне ставлення до землі й відсутність протягом десятиліть ґрунтозахисних заходів. Слід пам'ятати, що деградація ґрунтів призводить до розвитку ерозійних та інших негативних процесів – переуцільнення ґрунту, погіршення його водно-фізичних і механічних властивостей, до зсувів, селів, деформації земельних масивів, а також до таких глобальних явищ, як опустелювання земель і зміна агроландшафтів. Так, особа, яка несумлінно ставиться до своєї земельної ділянки, може усвідомлювати, що тим самим заподіює велику шкоду землі, робить її непридатною для подальшого використання.

Але з огляду на низький рівень екологічної культури та правової свідомості суб'єкт господарювання не завжди усвідомлює справжню небезпеку своїх учинків (наприклад, фермер, що втретє засіяв поле рапсом). Завдяки існуючому в теорії кримінального права принципу невідворотності кримінального покарання фермер, безперечно, має понести покарання за шкоду, заподіяну природі та землі, оскільки він зобов'язаний був передбачити настання всіх суспільно небезпечних наслідків, передбачених статтею 254 КК України.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, варто зазначити, що особу, яка вчинила безгосподарське використання земель, слід вважати спеціальним суб'єктом. Законодавство України покладає на осіб, які мають у володінні чи розпорядженні землі, обов'язки з приводу їх охорони, раціонального використання та відтворення корисних властивостей, яких ця особа має дотримуватися в процесі господарського використання земель (ст. ст. 91, 96 ЗК України). Суб'єктом безгосподарського використання земель є особа, яка недобросовісно здійснює господарську діяльність – не виконує або неналежним чином виконує покладений на неї правовий обов'язок із приводу раціонального використання земельних ресурсів і всебічної їх охорони від негативного антропогенного та природного впливу в процесі господарської діяльності, що призвело до тривалого зниження або втрати родючості, виведення земель із сільськогосподарського обігу, змивання гумусного шару та порушення структури ґрунту.

Досить яскраво показує приклад безгосподарського використання земель поняття «злочинна неосвіченість», коли особа не усвідомлює порушення спеціальних правил, обов'язків і заходів застереження. Вина спеціаліста в більшості випадків полягає в тому, що він не здобув відповідних знань, узявся за справу й посів відповідну посаду, для якої він не годився (некомпетентне, неправомірне здійснення спеціалістами своїх посадових функцій). Результатом «злочинної неосвіченості» може бути суттєва шкода, отже, такі дії мають бути кримінально караними.

Стаття надійшла до редакції 23.01.2020

Наталья Юрьевна ЦВИРКУН,

кандидат юридических наук

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

**НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ СУБЪЕКТИВНЫХ ПРИЗНАКОВ
БЕЗХОЗЯЙСТВЕННОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬ**

Рассмотрены особенности субъективных признаков безхозяйственного использования земель. Определено, что большую общественную опасность представляют преступления против окружающей среды, совершаемые должностными лицами. Последствия, которые вызываются бесхозяйственным использованием земель, часто наступают вследствие злоупотреблений или небрежного отношения к землям именно должностных лиц. Причиной деградации грунтов является нарушение землепользователями и ответственными лицами своей непосредственной правовой обязанности по охране и сохранению земель, несоблюдение элементарных технологических правил работы в поле, их безответственное отношение к земле и низкая экологическая культура.

Ключевые слова: *безхозяйственное использование земель, субъект преступления, субъективная сторона, преступная необразованность.*

Nataliia Yu. TSVIRKUN,

PhD in Law

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

**SOME FEATURES OF THE SUBJECTIVE FEATURES OF NON-
AGRICULTURAL LAND USE**

The article deals with the peculiarities of subjective features of non-agricultural land use. It has been determined that environmental crimes committed by public officials carry greater public danger. The consequences of non-agricultural land use are often the result of the abuse or neglect by officials. The cause of land degradation is the violation by land users and responsible persons of their direct legal obligation to protect land, failure to comply with basic technological rules of agricultural works, their irresponsible attitude to land and low environmental culture.

Key words: *non-agricultural land use, subject of a crime, subjective aspect, criminal ignorance.*

УДК 343.451(477)

Дмитро Юрійович КОНДРАТОВ,
кандидат юридичних наук, доцент
(Харківський національний університет внутрішніх
справ)

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ПРАВА НА ТАЄМНИЦЮ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Захист прав людини залишається однією з вічних проблем історичного та соціально-культурного розвитку людства, що пройшла крізь тисячоліття і незмінно перебуває у центрі уваги політичної, правової, етичної, релігійної та філософської думки. Історія знає періоди, коли за особою взагалі заперечувалася наявність будь-яких прав. Різні народи і зараз вкладають зовсім неоднаковий зміст у поняття прав людини. Але саме в їх визнанні та забезпеченні з боку держави криється одна з найважливіших умов розвитку як суспільства в цілому, так і кожної особи окремо. Орієнтація національного законодавства на міжнародні стандарти в галузі прав людини та подальша інтеграція України до Європейського Союзу покладають на нашу країну певні обов'язки, пов'язані з реальним забезпеченням проголошених Конституцією України прав і свобод людини та громадянина, однією з гарантій яких є встановлення кримінальної відповідальності за їх порушення. Окремі конституційні права і свободи охороняються нормами, що містяться в статтях розділу V Особливої частини Кримінального кодексу України. Зокрема, відповідальність за порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер, встановлено у статті 163 КК України.

Стан дослідження проблеми. Як відомо, права людини виступають об'єктом багатьох досліджень як вітчизняних, так і закордонних науковців, однак необхідно зауважити, що в Україні не існує жодної роботи, яка була б присвячена безпосередньо аналізу історичного розвитку кримінально-правових норм, що забезпечують охорону права людини на таємницю кореспонденції. У загальних рисах деякі аспекти цієї проблеми знайшли відображення в роботах О. І. Алексєнцєва, Ю. М. Батуріна, В. М. Брижко, Ю. К. Базанова, Л. А. Григоряна, Л. О. Красавчикової, В. А. Мазурова, П. І. Орлова, І. Л. Петрухіна, Ю. І. Стецовського, Н. В. Устименко, Н. В. Шостя,

І. О. Шумака та інших науковців. Наукові розробки згаданих авторів мають безсумнівну теоретичну і практичну значущість, однак основну їх частину присвячено загальним питанням прав людини, через що питання розвитку кримінально-правових норм щодо охорони таємниці кореспонденції залишилися за межами зазначених досліджень або досліджувалися недостатньо повно.

Метою статті є здійснення історико-правового аналізу розвитку кримінально-правових норм, що передбачають відповідальність за порушення таємниці кореспонденції у вітчизняному кримінальному законодавстві.

Виклад основного матеріалу. Насамперед зауважимо, що першим в історії правовим актом, який установлював обов'язки держави щодо захисту прав людини, був ухвалений англійським парламентом у 1679 р. Закон «Про свободу особи». Це знаменитий Habeas Corpus, у підґрунтя якого був закладений принцип недоторканості особи. У 1689 р. англійський Парламент визнав своїм актом свободу совісті, чим поклав початок конституційному захисту всього простору інтелектуальної свободи¹. Проте розуміння необхідності охорони особистих відомостей, які не підлягали широкому розголосу, існувало вже в найбільш ранніх правових пам'ятках. Тому право на таємницю комунікацій (кореспонденції) має давню історію. Так, ще у Давньому Римі приватні листи не розпечувалися навіть у тих випадках, коли ознайомлення з ними було б корисним для правосуддя².

Слід зазначити, що на конституційному рівні право на таємницю комунікацій однією з перших закріпила Конституція США (IV поправка). Більш широке визнання воно отримало із середини XIX століття, а після Першої світової війни стало невід'ємним атрибутом конституційних прав і свобод людини у багатьох країнах світу.

Що стосується нашої держави, то на конституційному рівні право на таємницю листування вперше з'явилося у Конституції СРСР 1936 р. і було закріплено в статті 128 разом із правом на недоторканність житла³. Відповідно у статті 127 Конституції УРСР 1937 р. це право було відтворено⁴. Сутність цього конституційного права зводилася до того, що жодні треті особи не могли знайомитися з особистими листами громадянина без його (а у відповідних випадках – і інших осіб) згоди.

Чинна Конституція України закріпила це право на рівні міжнародних стандартів, гарантуючи таємницю не лише листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень, але й іншої кореспонденції. Це значно розширило коло правовідносин, які охоплюються цим конституційним правом особи. Конституційний термін «інша кореспонденція» дозволяє

¹ Баранов А. А., Брыжко В. М., Базанов Ю. К. Права человека и защита персональных данных. Киев : Гос. комитет связи и информатизации Украины, 2000. С 27.

² Петрухин И. Л. Личные тайны (человек и власть). М. : Институт государства и права РАН, 1998. С. 68.

³ Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик : утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов СССР 5 декабря 1936 г. М. : Партиздат ЦК ВКП(б), 1936.

⁴ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки : затверджена Надзвичайним XIV Всеукраїнським з'їздом Рад 30 січня 1937 р. Київ : УВПЛ, 1946.

поширювати гарантовану Конституцією України таємницю на будь-які технічні форми зв'язку між людьми, які існують зараз чи існуватимуть у майбутньому. Ураховуючи вищевикладене, можна, на нашу думку, погодитися з такою назвою цього права, як право на таємницю комунікацій або таємницю кореспонденції.

Як відомо, одним із видів правової охорони прав і свобод громадян є кримінально-правовий захист. Цей захист устанавлюється державою шляхом ухвалення кримінальних законів, які під загрозою застосування кримінально-правових санкцій забороняють ті або інші посягання на права та свободи громадян.

У вітчизняних пам'ятках одним із перших свідчень особливого правового ставлення до інформації особистого характеру є дозвіл не викривати себе самого, що містився у статті 20 Судної Грамоти Пскова середини XV століття: так, свідок не давав клятви говорити про себе тільки правду – присягою він лише підтверджував свої свідчення¹.

Таким чином, уже в правових пам'ятках середньовіччя існував феномен особливого правового статусу низки відомостей, що стосуються окремих людей. Звісно, про повноцінну кримінально-правову охорону особистої таємниці в середньовіччі серйозно говорити не доводиться. Для нас же важливим є той факт, що вже в ті часи потребами суспільного розвитку обумовлювалося існування відомостей, що мають особливий характер, які згодом еволюціонували в захищені правом таємниці особи, зокрема і в таємницю особистої кореспонденції в сучасному розумінні цього терміну. Таким прикладом може виступати Соборне Уложення 1649 р., яке вперше у вітчизняній історії безпосередньо вказало на існування сімейної та особистої таємниці, в яку не мають права втручатися «державні люди» під час здійснення правосуддя. Так, у статті 177 Глави X цього Уложення мова йшла про таке: «А будет на суде ответчик пошлется на исцову жену, или истец пошлется на ответчикову жену, и по таким ссылкам жены не допрашивать»².

Чинні кримінально-правові норми, що встановлюють відповідальність за порушення приватного життя взагалі та таємниці кореспонденції зокрема, не з'явилися спонтанно. Формуванню цього інституту кримінального права, виробленню конкретних дефініцій та їх розміщенню в Особливій частині КК України передувало досить тривалий період розвитку правової думки, який пронизує собою всю історію становлення української державності.

Вітчизняне кримінальне законодавство про охорону приватних таємниць веде свою історію із середини XIX століття, коли вперше в нормах Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. та Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями, була встановлена кримінальна відповідальність за порушення таємниці листування, та інші такого стибу діяння.

¹ Российское законодательство X–XX веков : в 9-ти т. М. : Юрид. лит., 1984. Т. 1: Законодательство Древней Руси. С. 331–332.

² Соборное уложение 1649 г. Текст, комментарии. Л. : Наука, 1987. С. 51.

Так, в Уложенні про покарання кримінальні і виправні 1845 р. містилися норми, що передбачали відповідальність за порушення в сфері поштового та телеграфного зв'язку. У цьому Уложенні була присутня самостійна глава XI, яка мала назву «Про порушення Статутів Поштових і Телеграфічних». Норми цієї глави дослівно відтворювалися й у подальших редакціях Уложення. Зокрема, відповідно до статті 1102 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885 р. кримінально караним визнавалося «діяння будь-якого службовця пошти, який не з необережності, а з будь-яких інших спонукань, погодиться з ким-небудь передавати йому листи, адресовані на ім'я іншого, без дозволу останнього». Крім того, статтею 1104 цього Уложення було передбачено кримінальну відповідальність за те, що «поштовий чиновник або службовець» «розпечатав хоча б через саму лише цікавість, відданий для відправлення або одержаний поштою лист, адресований на ім'я іншої особи». Частина друга цієї статті передбачала кримінальну відповідальність «за ті самі дії, якщо вони були вчинені з метою повідомлення змісту листа будь-кому іншому»¹.

Крім зазначених діянь, відповідно до Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885 р. злочинними визнавалися й діяння, пов'язані із затримкою та втратою листів та іншої кореспонденції. Так, згідно зі статтею 1105 відповідальності підлягали поштові службовці за втрату страхового листа, а за частиною другою цієї ж статті – за таку ж втрату звичайного листа чи пакунку. Далі у статті 1106 була передбачена відповідальність службовців пошти за затримку будь-яких листів. Відповідальність листонош за втрату або затримку листів та іншої кореспонденції наставала за статтями 1107 або 1108 зазначеного Уложення².

Також зауважимо, що дуже суворі покарання встановлювалися у статті 1143 за насильницькі дії або погрози щодо осіб, які завідували телеграфом або були при телеграфі на службі, якщо такі дії вчинювалися з наміром зупинити телеграфні повідомлення або заподіяти в них плутанину чи уповільнення, а також для зміни знаків, що передаються телеграфом. У статті 1144 були передбачені аналогічні покарання за пошкодження телеграфів із наміром зупинити розпорядження уряду або повідомлення, що йому належало. Зазначені діяння прирівнювалися до повстання проти влади³.

Певний інтерес для розгляду нашого питання становить Кримінальне Уложення 1903 р. Хоча воно набрало чинності тільки щодо норм, його аналіз говорить про певну спрямованість правової думки щодо кримінально-правової охорони таємниці листування.

Так, щодо права, яке розглядається, у главі двадцять дев'ятій «Про

¹ Свод законов уголовных. Ч. 1. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб. : Гос. тип., 1885. С. 226.

² Там само, с. 226–227.

³ Там само, с. 234.

оголошення таємниці» за статтею 542 кримінально караним визнавалося ознайомлення з чужими листами, депешами або іншими паперами, а частина друга цієї статті передбачала кримінальну відповідальність за розголошення відомостей, що містяться в розкритих винним паперах¹. Проаналізувавши цю норму, можна дійти висновку про те, що тодішній законодавець визнавав розголошення більш суспільно небезпечним діянням, ніж розкриття або тільки ознайомлення з відомостями, які містилися у чужій кореспонденції. Крім того, суб'єктом таких діянь могла бути будь-яка особа, тобто, говорячи мовою сучасної науки кримінального права, – суб'єкт цього злочину був загальним. Проте у випадках, коли такі дії вчинювалися службовцями поштової, телеграфної або радіотелеграфної установи, вчинене кваліфікувалося як злочин по службі, що, у свою чергу, передбачало більш суворі заходи кримінально-правового впливу.

У Кримінальному Уложенні були й інші норми, що передбачали відповідальність за посягання на права громадян або порушення тієї чи іншої таємниці. Аналіз цих норм свідчить про те, що законодавець дореволюційної Росії досить уваги приділяв охороні трудових та майнових прав громадян. Однак, як ми вже зазначали вище, це Кримінальне Уложення повністю не набрало законної чинності, а глави, що її набрали, такі як «Про смути», «Про бунт проти верховної влади» та «Про державну зраду», норм про посягання на право, яке розглядається, не встановлювали.

Демократичний розвиток суспільства в другій половині XIX – на початку XX століть став причиною докорінної реформи кримінального законодавства. Визнання злочинності посягання на таємницю особистого листування стало підсумком розвитку в кримінальному праві уявлень про злочинність порушень особистих прав людини. У свою чергу, це стало закономірним підсумком еволюції суспільства в нашій країні, правовим результатом буржуазно-демократичних перетворень другої половини XIX – початку XX століття.

Однак ухвалені в післяреволюційний період перші кримінальні кодекси УСРР 1922 та 1927 рр. цілком відповідали духу часу в плані кримінально-правового захисту особистих прав людини. Ці джерела в принципі не визнавали об'єктом кримінально-правової охорони ні відомості, що становлять особисту або сімейну таємницю, ні відомості, що становлять таємницю особистої кореспонденції, вони навіть не містили окремих глав про посягання на права громадян. Узагалі це зрозуміло, адже комуністична держава завжди ставила вище за все свої власні цілі та цілі революції, не цінуючи при цьому окрему людину та її внутрішній світ. Проте в загальному вигляді деякі норми про охорону політичних, трудових, особистих та інших прав громадян у них були присутні.

Принциповою зміною в кримінально-правовій охороні таємниці особистої кореспонденції, пов'язаною з процесами певної демократизації в

¹ Уголовное уложение: Высочайше утвержденное 22 Марта 1903 г. Изд. неофиц. СПб.: Гос. тип., 1903. С. 190.

радянському суспільстві 60-х років, стало визнання об'єктом кримінально-правової охорони хоча б частини відомостей, що належали до особистого життя людини, зокрема відомостей, які становили таємницю листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень. Ця безумовно позитивна новела вітчизняного законодавства свідчила про те, що держава почала цінувати особистість своїх громадян не лише в різних деклараціях, але і в конкретних законодавчо визначених ситуаціях.

Порівняно з раніше чинним кримінальним законодавством про охорону політичних, трудових та інших прав громадян глава IV Кодексу 1960 р. вносила багато істотних змін і доповнень. Сконцентрувавши в окрему главу статті про посягання на політичні, трудові та інші права і свободи громадян, Кодекс включив у цю главу деякі нові норми, поряд з якими з'явилася й норма про відповідальність за порушення таємниці листування¹.

Проте зауважимо, що у початковій редакції статті 131 цього кодексу йшлося про «Порушення таємниці листування, вчинене посадовою особою...», тобто хоча за об'єктом він був досить правильно віднесений законодавцем до глави IV Кодексу, однак суб'єктом його вчинення могла бути лише посадова особа, зобов'язана через своє службове положення оберігати таємницю листування громадян (телеграфіст, завідуючий відділенням зв'язку, комендант гуртожитку, слідчий, що одержав санкцію прокурора для ознайомлення з листуванням, тощо). Приватна ж особа не могла нести кримінальну відповідальність за статтею 131 КК.

Відповідно до цієї норми об'єктивна сторона злочину могла виражатися в здійсненні дій або бездіяльності, що призводять до порушення таємниці листування. Тобто кримінально караним тоді визнавалося лише порушення таємниці листування, порушення ж таємниці телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції за КК 1960 р. злочинним не вважалось. У поняття «листування» входила різна кореспонденція: листи, телеграми, бандеролі й пакети. Злочинні дії могли виразитися: 1) в ознайомленні посадовцем у будь-який спосіб зі змістом поштової кореспонденції громадян між собою або громадян з установами або підприємствами; 2) у розголошенні змісту цього листування без згоди відправника та одержувача; 3) у повідомленні кому-небудь про сам факт листування громадянина. Злочинна бездіяльність могла виразитися в затримці кореспонденції чи в зловмисному непереданні посадовцем кореспонденції адресату. Здійснення одного з цих діянь утворювало закінчений злочин.

Суб'єктивна сторона виражалася в прямому умислі. Особа повинна була усвідомлювати, що своїми діями або бездіяльністю порушує конституційне право громадян на таємницю листування, і бажати цього. Втрата кореспонденції, а також розголошення таємниці листування з недбалості не утворювали складу цього злочину.

¹ Уголовный кодекс Украинской ССР : утв. 28.12.1960. Киев : Госполитиздат УССР, 1961.

У 1983 р. у главі КК УРСР про злочини проти політичних і трудових прав громадян стаття 131 піддалася істотній зміні. З метою приведення кримінального законодавства у відповідність до Конституції СРСР, Конституцією Української РСР та указами Президії Верховної Ради СРСР від 13.08.1981 «Про внесення змін і доповнень до Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік», від 26.07.1982 «Про подальше вдосконалення кримінального і виправно-трудоного законодавства» і від 15.10.1982 «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів СРСР», а також подальшого вдосконалення кримінального законодавства Української РСР Президія Верховної Ради Української РСР постановила викласти статтю 131 Кримінального кодексу Української РСР у такій редакції:

«Стаття 131. Порушення таємниці листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень

Порушення таємниці листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень громадян –

карається виправними роботами на строк до шести місяців, або штрафом у розмірі до ста карбованців, або громадською доганою»¹.

Як уже зазначалося вище, таємниця телефонних переговорів раніше кримінальним законодавством не охоронялася. Ураховуючи досить широке використання телефонних переговорів у спілкуванні громадян, установлення кримінальної відповідальності за порушення їх таємниці стало істотною додатковою гарантією інтересів і прав громадян тих часів. Крім того, відповідно до цього закону, суб'єктами злочину, що розглядається, тепер могли бути як працівники вузла зв'язку, які порушили таємницю телефонних переговорів (розголосили її), використовуючи професійне положення, так і приватні особи.

Поряд із цим було змінено розмір покарання у вигляді штрафу за скоєний злочин. Раніше санкція цієї статті передбачала як одне з альтернативних покарань штраф у розмірі до тридцяти карбованців, а тепер – у розмірі до ста карбованців, тобто можна говорити про посилення відповідальності у новій редакції статті 131 КК.

Далі, у 1996 р., назва й текст відповідної статті знову були істотно змінені. Так, згідно з Постановою Верховної Ради України від 01.10.1996 № 387/96-ВР була введена в дію стаття 131 у новій редакції, яка мала назву «Порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфних та інших повідомлень, що передаються засобами зв'язку»². У новій редакції цієї статті законодавець не лише вказував на відповідальність за порушення таємниці листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень, але й доповнив її відповідальністю за порушення таємниці інших повідомлень, що передаються засобами зв'язку. Таким чином, стаття 131 КК України в

¹ Про порядок введення в дію Закону України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення в галузі зв'язку»: Постанова Верховної Ради України від 01.10.1996 № 387/96-ВР. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 1983. № 4. Ст. 50.

² Там само.

редакції 1996 р. більш чітко, з урахуванням технічного розвитку суспільства визначила предмет злочину, що розглядається.

Отже, не дивлячись на соціальні зміни, в кримінальному законодавстві радянського періоду був відновлений захист таємниці особистої кореспонденції, вироблений ще кримінальним законодавством Російської імперії. У цьому можна бачити доказ того, що визнання таємниці особистої кореспонденції об'єктом кримінально-правової охорони викликано об'єктивними соціальними потребами юридичної охорони особистих прав і свобод людини, які в КК України 2001 р. оголошено пріоритетними завданнями кримінального законодавства.

Таким чином, до моменту ухвалення Кримінального кодексу 2001 р. у кримінальному законодавстві України склалася досить розгорнена система норм про відповідальність за посягання на права і свободи громадян, зокрема й на таємницю кореспонденції. Кримінальний кодекс 2001 р. зберіг цю главу у розділі V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина». У цьому кодексі під кримінально-правовий захист поставлено права і свободи, проголошені Конституцією України 1996 р., яка закріпила поворот всієї правової системи країни до визнання і гарантування прав і свобод людини та громадянина.

Зміна назви розділу відобразила зміну й розширення його змісту. Це виразилося в тому, що одні склади злочинів, відомі Кодексу 1960 р., були декриміналізовані, а інші зазнали певних змін. Так, частина 1 ст. 163 КК України 2001 р. передбачає відповідальність за порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер, що сформульовано так:

«1. Порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер, –

караються штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі до трьох років»¹.

Як можна побачити, ця норма, на відміну від статті 131 КК 1960 р., більш чітко, з урахуванням технічного розвитку суспільства визначає предмет злочину, а також була доповнена частиною другою з кваліфікуючими ознаками.

Треба зауважити, що до 2016 р. кваліфікуючими ознаками порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер, законодавець визнавав вчинення таких дій: 1) щодо державних чи громадських діячів; 2) службовою особою; 3) з використанням спеціальних засобів, призначених для негласного зняття інформації. Проте Законом України від 04.02.2016 № 993-VIII «Про внесення змін до Кримінального

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 10.02.2020).

кодексу України щодо вдосконалення захисту професійної діяльності журналістів» частина 2 ст. 163 КК України була доповнена ще двома кваліфікуючими ознаками, а саме: ті самі дії вчинені повторно та щодо журналіста¹.

Хотілося б звернути увагу на те, що наявність такої кваліфікуючої ознаки, як вчинення цього злочину щодо державних чи громадських діячів, є особливістю вітчизняного кримінального законодавства.

Висновки. Ідея поваги до приватного життя, а отже, і таємниці кореспонденції, що налічує вже більше ста п'ятдесяти років у правовій думці зарубіжних країн, пододала важкий шлях становлення у вітчизняному праві: від досить формального закріплення окремих компонентів цього права до реального втілення в життя ідеї захисту інформації про приватне життя на основі норм Конституції України 1996 р. і закріплення системи гарантій недоторканності приватного життя в нормах різних галузей права України. Так, кримінальне право, будучи охоронною галуззю національного права, властивими їй специфічними методами здійснює захист проголошених Конституцією України особистих прав і свобод. Зокрема, стаття 163 чинного Кримінального кодексу України встановлює відповідальність за злочинні дії, що виразилися в порушенні вищезгаданого права на таємницю кореспонденції.

Стаття надійшла до редакції 10.02.2020

Дмитрий Юрьевич КОНДРАТОВ,

кандидат юридических наук, доцент

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ОХРАНЫ ПРАВА НА ТАЙНУ КОРРЕСПОНДЕНЦИИ В УКРАИНЕ

Статья посвящена анализу исторического развития уголовно-правовых норм, обеспечивающих охрану права человека на тайну корреспонденции в Украине. Установлено, что действующие уголовно-правовые нормы, предусматривающие ответственность за нарушение частной жизни вообще и тайны корреспонденции в частности, не появились спонтанно. Формированию этого института уголовного права, выработке конкретных дефиниций и их размещению в Особенной части действующего УК Украины предшествовал достаточно длительный период развития правовой мысли, который пронизывает собой всю историю становления украинской государственности.

Ключевые слова: правовые памятники, права человека, частная жизнь, уголовная ответственность, уголовное законодательство, тайна переписки, тайна телефонных разговоров, тайна корреспонденции.

¹ Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення захисту професійної діяльності журналістів: Закон України від 04.02.2016 № 993-VIII // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993-19#n6> (дата звернення: 10.03.2020).

Dmytro Yu. KONDRATOV,

PhD in Law, associate professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

**HISTORICAL DEVELOPMENT OF CRIMINAL AND LEGAL PROTECTION
OF THE SECRECY OF CORRESPONDENCE IN UKRAINE**

The article is focused on the analysis of historical development of criminal and legal norms that ensure the protection of human right to the secrecy of correspondence in Ukraine. The author has found out that the current criminal law, which provides liability for the violation of private life in general and the secrecy of correspondence in particular, were not spontaneous. The formation of this institution of criminal law, the development of specific definitions and their placement in the Special Part of the current Criminal Code of Ukraine was preceded by a rather long period of development of legal thought, which pervades the whole history of the formation of Ukrainian statehood.

Key words: *legal monuments, human rights, privacy, criminal liability, criminal law, privacy of correspondence, secrecy of telephone conversations, secrecy of correspondence.*

УДК 343.34

Андрій Анатолійович ВАСИЛЬЄВ,
кандидат юридичних наук, доцент
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗАВІДОМО НЕПРАВДИВЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ЗАГРОЗУ БЕЗПЕЦІ ГРОМАДЯН, ЗНИЩЕННЯ ЧИ ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ВЛАСНОСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН І НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Постановка проблеми. Забезпечення та підтримання громадської безпеки на достатньому для повноцінного функціонування суспільства рівні є одним із найважливіших напрямів діяльності як державних органів у цілому, так і правоохоронних в особі органів Національної поліції зокрема. На це вказується і в Законі України «Про Національну поліцію», й у Законі України «Про національну безпеку України», де у статті 1 підкреслено, що забезпечення громадської безпеки і порядку, тобто захисту життєво важливих для суспільства й особи інтересів, прав і свобод людини та громадянина є пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та громадськості, які здійснюють узгоджені заходи щодо реалізації і захисту національних інтересів від впливу загроз¹.

Однак досить часто правоохоронні органи стикаються із ситуаціями (подіями), які становлять загрозу для громадської безпеки і порядку та через свою поширеність набувають характеру масового явища. Ідеться, наприклад, про «телефонний тероризм», що з юридичної (кримінально-правової) позиції може мати ознаки діяння, кримінальну відповідальність за вчинення якого передбачено у статті 259 КК України «Завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності». Згідно з офіційними статистичними даними Генеральної прокуратури України за статтею 259 КК України протягом 2018 р. було обліковано 693 кримінальних правопорушення, а у 2019 р. – 1 715. Як зазначив Міністр внутрішніх справ України А. Б. Аваков,

¹ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 19.02.2020).

«лише за 2019 рік поліція отримала 3 403 повідомлення про замінування 91 818 об'єктів»¹.

У вирішенні проблеми протидії цим злочинним проявам видаються актуальними щонайменше два напрями розвитку. Перший із них полягає у пошуку нових прийомів і способів чи механізмів протидії поширенню зазначеного явища, у тому числі за рахунок використання закордонного досвіду, а другий є більш простим і менш витратним, а також таким, що чинить опосередкований вплив на злочинність з огляду на його ефективність – посилення кримінальної відповідальності за їх вчинення. Зважаючи на те, що у норму, передбачену статтею 259 КК України, вже двічі було внесено зміни, відповідно до законів від 07.03.2002 № 3075-III та від 07.06.2012 № 4955-VI, розгляд питання про вдосконалення її змісту та практики застосування є актуальним і своєчасним. Як підкреслює К. В. Юртаєва, з моменту ухвалення КК України 2001 р. законодавець двічі змінював санкцію статті 259 КК у 2002 р. та 2012 р. у бік передбачення більш суворих покарань за цей злочин, поступово перевівши його зі злочинів невеликої тяжкості до категорії тяжких злочинів². Додаткової актуальності проблематиці відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності додає той факт, що досить часто такі повідомлення про замінування якихось об'єктів чи іншу небезпеку надходять із тимчасово окупованих територій, і точно встановити особу винного неможливо. Це значно ускладнює розслідування злочину і досить часто зводить нанівець діяльність правоохоронців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика відповідальності як за завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, так і за злочини, пов'язані з тероризуванням і тероризмом у цілому, не є новою для науки кримінального права. У своїх роботах її розглядали А. В. Андрушко, К. І. Берлянд, В. П. Ємельянов, О. В. Кириченко, В. М. Куц, В. А. Ліпкан, О. І. Плужнік, В. П. Тихий, О. М. Храмцов, К. В. Юртаєва та ін. Однак окремі аспекти відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян і дотепер залишаються дискусійними, зокрема це стосується і віднесення зазначеного складу злочину до групи злочинів проти громадської безпеки, визначення рівня його суспільної небезпечності та напрямів протидії цій формі злочинних практик.

Метою дослідження є здійснення аналізу наявних у науці кримінального права підходів до сутності складу завідомо неправдивого повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження

¹ Арсен Аваков: Кабмін підтримав ініціативу МВС про посилення відповідальності за неправдиве замінування // Міністерство внутрішні з справ : офіц. сайт. URL: https://mvs.gov.ua/ua/news/26927_Arsen_Avakov_Kabmin_pidtrimav_iniciativu_MVS_pro_posilennya_vidpovid_ality_zh_na_nepravdive_zaminuvannya.htm (дата звернення: 16.02.2020).

² Юртаєва К. В. Кримінальна відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про загрозу громадській безпеці, знищення чи пошкодження об'єктів власності: проблемні питання теорії та практики. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2014. № 8. С. 63–74.

об'єктів власності, розробка й обґрунтування власних пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення положень Кримінального кодексу України (далі – КК України) з питань протидії завідомо неправдивим повідомленням про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності.

Виклад основного матеріалу. Сучасна доктрина кримінального права виходить із того, що під час учинення злочину, відповідальність за який передбачено статтею 259 КК України, шкода завдається відносинам у сфері забезпечення громадської безпеки, що і є основним безпосереднім об'єктом злочину та визначає місце вказаної статті у розділі IX КК України «Злочини проти громадської безпеки». Завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності або ставить під загрозу громадську безпеку як об'єкт кримінально-правової охорони (ч. 1 ст. 259 КК України), або реально завдає їй шкоду (ч. 2 ст. 259 КК України). Від учинення злочину додатково можуть постраждати життя або здоров'я людей, відносини власності, громадський порядок і спокій, нормальне та стабільне функціонування державних, комунальних чи приватних підприємств, установ, організацій, органів влади та місцевого самоврядування, а також робота транспорту й іншої інфраструктури. Усі ці об'єкти є додатковими безпосередніми об'єктами цього злочину, тому їх установлення є необхідним кроком у кожному конкретному випадку, що і визначає ступінь його небезпечності. Заради справедливості слід зазначити, що, по суті, таке діяння створює квазінебезпеку суспільним відносинам у сфері охорони громадської безпеки, адже винній особі завідомо відомо про відсутність небезпеки, лише правоохоронні органи сприймають її як реальну й мають у кожному випадку встановлювати наявність ознак загрози спричинення шкоди об'єктам кримінально-правової охорони. Безпосередньо шкода може бути заподіяна лише у тому випадку, коли внаслідок повідомлення виникає паніка (через яку заподіюється шкода життю і здоров'ю людей, а також власності), порушується нормальна робота органів поліції і служб, задіяних у виявленні небезпечних предметів і ліквідації наслідків вибухів, підпалів та інших небезпек, нормальне функціонування підприємств, установ та організацій тощо. Таким чином, у більшості випадків поряд із громадською безпекою (яку, як відомо, складно уявити у самостійній формі без одночасного посягання на інші об'єкти) обов'язково страждає громадський порядок – неухильне дотримання громадянами правил поведінки в громадських місцях (на вулицях, площах, стадіонах, у парках, гуртожитках, житлових будинках тощо), що забезпечує спокійні умови для суспільно корисної діяльності, побуту і відпочинку людей¹.

Викладене дало підстави окремим науковцям поставити під сумнів правильність і доцільність віднесення цього складу до злочинів проти

¹ Подоляка А. Громадський порядок: сутність, поняття та форми забезпечення. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2009. № 2. С. 54–60. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2009_2_11 (дата звернення: 14.02.2020).

громадської безпеки. Так, К. І. Берлянд зазначає, що основним об'єктом злочину, передбаченого статтею 259 КК України, фактично є не громадська безпека, а громадський порядок, який під час вчинення цього злочину грубо порушується з мотивів явної неповаги до суспільства або з мотивів низького чи особистого характеру у разі очевидного для винного порушення громадського порядку, що свідчить про те, що цей злочин є різновидом не терористичних, а хуліганських дій¹.

Схожої думки дотримується і В. П. Ємельянов, указуючи, що у разі вчинення цього злочину, на відміну від терористичних злочинів, реальна загроза громадській безпеці відсутня, а відбувається посягання на спокій громадян, на нормальну діяльність юридичних осіб, органів державної влади чи місцевого самоврядування та правоохоронних органів. Тому автор наголошує, що основним об'єктом злочину, передбаченого статтею 259 КК України, фактично є не громадська безпека, а громадський порядок, який під час учинення цього злочину грубо порушується з мотивів явної неповаги до суспільства (хуліганських мотивів) або з будь-яких інших низьких чи особистих мотивів під час очевидного для винного порушення громадського порядку².

Зазначені позиції знаходять своє підтвердження і у законодавстві окремих зарубіжних країн. Норми про відповідальність за завідомо неправдиві повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності, що за змістом є аналогічними вітчизняній, належать до злочинів проти громадського порядку або принаймні містяться у відповідних розділах чи главах у КК Республіки Білорусь (ст. 340), КК Республіки Вірменія (ст. 259), КК Литовської Республіки (ст. 285) тощо.

Але існує і інша точка зору – визнання «повідомлення про загрозу небезпекою» злочином терористичної спрямованості. Так, у статті 216 КК Азербайджану, ст. 331 КК Грузії, ст. 228 Киргизької Республіки, виходячи з місця розташування норм у розділі/главі КК відповідної країни, такі злочини є злочинами проти громадської безпеки.

Частково погоджуючись із тим, що склад завідомо неправдивого повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності не є різновидом терористичних злочинів у їх безпосередньому вираженні, адже явна небезпека, як правило, відсутня, слід зазначити, що у ньому може також бути присутнім компонент тероризування (залякування). Так, безумовно, можуть страждати і громадський порядок, і інші суспільні відносини, поставлені під охорону КК України. Однак завжди повинна враховуватися спрямованість злочину – бажання викликати безлад і паніку (за відсутності залякування населення в

¹ Берлянд К. І. Щодо сутності завідомо неправдивого повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності як особливого різновиду хуліганських дій. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 3. С. 478–485. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2012_3_70 (дата звернення: 14.02.2020).

² Ємельянов В. П. Завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності: кримінально-правова сутність та об'єкт злочину. *Право і суспільство*. Вип. 2. 2015. С. 51.

цілому), відвернути правоохоронні органи від виконання службових обов'язків, створити перешкоди у діяльності спеціальних служб тощо, що не обов'язково вчиняється з хуліганських мотивів. Як зазначає В. О. Навроцький, об'єктом посягання у такому разі є громадська безпека щодо надання населенню достовірної інформації про загрозу злочинних посягань. Поширення неправдивих відомостей створює обстановку загального страху і невпевненості, викликає недовіру до органів влади, може породити паніку, а тим самим порушує безпеку суспільства¹.

Як показує практика, паніку може викликати будь-яке повідомлення про небезпеку: як реальну, так і ймовірну, в тому числі й таку, що викликається біологічними (природними) факторами (наприклад, можливість поширення тяжкої хвороби, зокрема внаслідок зараження коронавірусом, пандемію якого наразі проголошено Всесвітньою організацією охорони здоров'я). Прикладом паніки внаслідок поширення інформації про небезпеку такого характеру є повернення українців у лютому 2020 р. з м. Ухань (КНР), де в з грудня 2019 р. спалахнув коронавірус «о 7 ранку 20 лютого дорога, по якій рухався автобус з прибулими, була перекрита сільськогосподарською технікою та автівками»² або випадок, коли у Чернівцях кілька десятків людей зібралися біля будинку, де проживає сім'я госпіталізованого чоловіка, у якого підтверджено коронавірус, вимагаючи від місцевої влади вивезти до лікарні й ізолювати дружину хворого³. У перелічених випадках були створені умови (через поширення інформації у ЗМІ, соціальних мережах тощо), що поставили під загрозу громадську безпеку або порядок навіть без повідомлення про це у відповідні органи.

Цілком логічно було б скористатися досвідом Франції, де згідно зі статтею 322-14 КК передбачено відповідальність за повідомлення або поширення неправдивої інформації з метою змусити повірити, що знищення, пошкодження або псування, що становлять небезпеку для людей, будуть вчинені найближчим часом або вже були вчинені. Кваліфікованими видами цього злочину є поширення неправдивої інформації з метою змусити повірити в стихійне лихо, що вже відбулося, або таке, що може відбутися, яке здатне потягти зайве втручання рятувальників⁴. Позитивним можна вважати і досвід Швейцарії, де у статті 258 КК передбачено відповідальність за залякування населення «використовуючи погрозу або перекручуючи факти про наявну нібито небезпеку для життя, здоров'я або власність»⁵.

Обізнаність винного про відсутність реальної небезпеки, його мета

¹ Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины от 5 апреля 2001 года / под ред. Н. И. Мельника, Н. И. Хавронюка. Киев : Каннон ; А.С.К., 2001. С. 739.

² Спецоперація імені Портнова-Шарія. Як розганяли паніку в Нових Санжарах, і хто за цим стоїть. URL: https://project.liga.net/projects/new_sanjars/ (дата звернення: 30.02.2020).

³ У Чернівцях вимагали ізолювати дружину чоловіка, який захворів на коронавірус. *Правда.com.ua*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/03/3/7242416/> (дата звернення: 30.02.2020).

⁴ Уголовный кодекс Франции. СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. С. 325–326.

⁵ Уголовный кодекс Швейцарии. СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. С. 238.

(бажання викликати безлад і паніку, створити перешкоди тощо) або хуліганський мотив є тим визначальним фактором, тією ознакою, що вказує на його спрямованість і, відповідно, на рівень суспільної небезпечності цього злочину, у тому числі у порівнянні його з іншими злочинами проти громадської безпеки, наприклад терористичним актом (ст. 258 КК України), що є, безумовно, більш тяжким. Цей факт, на наш погляд, повинен бути і тривалий час був вирішальним під час визначення виду та розміру покарання, що може бути призначено за цей злочин. Саме спрямованість умислу винного, усвідомлення ним суспільної небезпечності та можливих наслідків злочинного діяння формують уявлення як про небезпеку винного (зокрема, про можливі заходи впливу на нього) та про сам злочин (склад злочину), так і про покарання. Проте вітчизняний законодавець обрав інший шлях – підвищення суворості покарання.

Слід указати, що Законом України «Про внесення змін до статті 259 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян» від 07.06.2012 № 4955-VI вже вдруге (попереднє посилення відбулося ще у 2002 р.) було посилено покарання зі штрафу від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешту на строк до шести місяців, або обмеження волі на строк до п'яти років аж до позбавлення волі від двох до шести років за вчинення діяння, що утворює основний склад злочину (ч. 1 ст. 259 КК України), а за наявності кваліфікованого складу (ч. 1 ст. 259 КК України) нижню межу покарання у вигляді позбавлення волі встановлено на рівні чотирьох років, а верхню – восьми.

У грудні 2019 р. до Верховної Ради було внесено проєкт Закону «Про внесення змін до статті 259 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян» від 20.12.2019 № 2642 (далі – Законопроєкт), яким було запропоновано викласти ст. 259 у такій редакції:

«Стаття 259. Завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності

1. Завідомо неправдиве повідомлення про підготовку вибуху, підпалу або інших дій, які загрожують загибеллю людей чи іншими тяжкими наслідками, – карається позбавленням волі на строк від двох до шести років з конфіскацією майна.

2. Діяння, передбачене частиною першою цієї статті, якщо об'єктами завідомо неправдивого повідомлення стали критично важливі об'єкти інфраструктури або об'єкти чи споруди, що забезпечують діяльність органів державної влади, або заклади охорони здоров'я, або заклади освіти, або якщо воно спричинило тяжкі наслідки, або вчинене повторно –

карається позбавленням волі на строк від чотирьох до восьми років з конфіскацією майна.

Примітка. Термін «критично важливі об'єкти інфраструктури» вживається в значенні, визначеному Законом України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України»¹.

Щодо окремих положень зазначеного Законопроекту слід зауважити таке.

1. Щодо доповнення абзацу другого частини першої після слів «шести років» словами «з конфіскацією майна» слід указати, що відповідно до частини 2 ст. 59 КК України покарання у вигляді конфіскації майна «встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості і може бути призначене лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині цього Кодексу». За формою положення Законопроекту відповідають положенням Загальної частини КК України щодо змісту та порядку встановленню покарань, адже йдеться про «злочин проти... громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості», однак фактично не відповідають їх сутності, оскільки:

а) законодавець і судова практика виходять із того, що покарання у вигляді конфіскації майна застосовується з метою безоплатного вилучення у власність держави всього або частини майна, що було здобуто злочинним шляхом (як правило, у випадку незаконного збагачення, саме тому у законі міститься вказівка на «корисливість злочинів») або майна, що може бути використано для подальшої злочинної діяльності (наприклад, для вчинення окремих злочинів проти основ національної безпеки чи проти громадської безпеки); серед іншого під час обґрунтування внесення змін до КК України щодо застосування конфіскації відповідно до Закону України «Про внесення змін до статті 259 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян» від 07.06.2012 № 4955-VI (у пояснювальній записці до проекту закону) було штучно обмежено коло злочинів, за вчинення яких вона застосовується, зокрема було вказано, що «пропонується передбачити додаткове покарання у вигляді конфіскації майна за злочини проти національної безпеки України (статті 109, 110, 111, 112, 114 КК), злочини, пов'язані з терористичною діяльністю (статті 258–258-4 КК), та деякі інші злочини проти громадської безпеки (статті 260, 261 КК)»²;

б) пропозицію визначити можливість застосування конфіскації безальтернативно, вказівкою на покарання «з конфіскацією майна» також не можна визнати обґрунтованою, оскільки не зрозуміло, яке саме майно, на

¹ Про внесення змін до статті 259 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян : проект закону від 20.12.2019 № 2642 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=67726&pf35401=515446> (дата звернення: 01.02.2020).

² Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 259 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян» від 20.12.2019 № 2642 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=67726&pf35401=515725> (дата звернення: 01.02.2020).

думку авторів Законопроекта, слід конфісковувати і як саме воно має бути пов'язане з учиненням злочину; до речі, навіть у випадку призначення покарання за терористичний акт (злочин, що явно є більш суспільно небезпечним, аніж завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності) конфіскація майна застосовується за наявності у цьому потреби, а санкція передбачає «позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією майна або без такої».

2. Щодо формулювання частини другої ст. 259 КК України у редакції зазначеного проекту Закону України слід указати, що зазначене положення також потребує доопрацювання, оскільки:

а) позитивно оцінюючи включення положення про необхідність посилення відповідальності за створення небезпеки «критично важливим об'єктам інфраструктури», не можна погодитися з прирівнюванням до них «будівель чи споруд, що забезпечують діяльність органів державної влади, закладів охорони здоров'я або закладів освіти»;

б) санкція частини 2 ст. 259 КК України також потребує доопрацювання.

Безумовно, припинення нормальної діяльності критично важливих об'єктів інфраструктури (підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, діяльність яких є безпосередньо пов'язаною з технологічними процесами та/або наданням послуг, що мають велике значення для економіки та промисловості, функціонування суспільства та безпеки населення, виведення з ладу або порушення функціонування яких може негативно вплинути на стан національної безпеки й оборони України чи навколишнього природного середовища, заподіяти майнову шкоду та/або становити загрозу для життя і здоров'я людей) підвищує небезпеку діяння, вказаного у частині 1 ст. 259 КК України, адже наслідки цього визначити не уявляється можливим навіть приблизно.

Що стосується визнання предметом посягання «будівель чи споруд, що забезпечують діяльність органів державної влади, закладів охорони здоров'я, або закладів освіти», то можливі наслідки від цього цілком охоплюються вже наявним у чинному КК України посиленням на «тяжкі наслідки».

Що стосується санкції частини 2 ст. 259 КК України, то у Законопроекті пропонується встановити покарання у вигляді позбавлення волі на строк від чотирьох до восьми років з конфіскацією майна. Така санкція з урахуванням суворості зазначеного покарання вказує на те, що злочин за своєю небезпечністю є тотожним сприянню вчиненню терористичного акту (ч. 1 ст. 258-4 КК України) або небезпечнішим за створення не передбачених законами України воєнізованих формувань або участі у їх діяльності (ч. 1 ст. 260 КК України).

3. Доктрина кримінального права та практика конструювання норм Особливої частини КК України виходять із того, що кримінальне законодавство повинно містити пояснення застосовуваної у його нормах

термінології, тому в примітці до статті доцільно вказувати не посилання на інший закон (термін «критично важливі об'єкти інфраструктури» вживається в значенні, наведеному в Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України»»), а давати тлумачення застосованого терміну безпосередньо у нормі, зокрема у примітці до статті. Кримінальне законодавство та право вже мало негативні прецеденти, коли вказівка на застаріле або змінене законодавство унеможлиблювала застосування кримінально-правової норми. Йдеться про частину 1 ст. 172 КК України, у тексті якої тривалий час (фактично з 2016 по 2019 рік) містилося посилання не на чинний Закон України «Про запобігання корупції», а на Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції», який втратив чинність.

Висновок. Необхідність і доцільність внесення змін до КК України щодо вдосконалення норми про відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян не викликає сумнівів, однак визначенню їх формату та змісту повинні передувати наукові дослідження. Зокрема, доцільним вбачається розширення відомостей, повідомлення про які здатні створити обстановку небезпеки за рахунок віднесення до них інформації про інші (крім указаних у ст. 259 КК України) види небезпек, посилення відповідальності за повідомлення про небезпеку, що загрожує об'єктам важливого народногосподарського чи оборонного значення, а також критично важливим об'єктам інфраструктури. Зазначені питання повинні розроблятися у чіткій взаємодії теорії із практикою.

Стаття надійшла до редакції 19.02.2020

Андрей Анатольевич ВАСИЛЬЕВ,

кандидат юридических наук, доцент

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ЗАВЕДОМО ЛОЖНОЕ СООБЩЕНИЕ ОБ УГРОЗЕ БЕЗОПАСНОСТИ ГРАЖДАН, УНИЧТОЖЕНИЯ ИЛИ ПОВРЕЖДЕНИЯ ОБЪЕКТОВ СОБСТВЕННОСТИ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Определена сущность нормы об уголовной ответственности за заведомо ложное сообщение об угрозе безопасности граждан, уничтожения или повреждения объектов собственности, проанализированы законодательные инициативы по изменению и дополнению ее положений. Предложены направления совершенствования теоретической конструкции отдельных элементов состава заведомо ложного сообщения об угрозе безопасности граждан, уничтожения или повреждения объектов собственности.

Ключевые слова: *ложное сообщение, угроза, безопасность граждан, терроризирование, общественный порядок.*

Andrii A. VASYLIEV,

PhD in Law, associate professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

CRIMINAL LIABILITY FOR FRAUDULENT REPRESENTATION IN REGARD TO THREATS TO PUBLIC SECURITY, DESTRUCTION OR ENDAMAGEMENT OF PROPERTY OBJECTS: CURRENT STATE AND IMPROVEMENT AREAS

The essence of the norm on criminal liability for fraudulent representation about a threat to public security, destruction or damage to property has been determined; legislative initiatives to amend and supplement its provisions have been analyzed. The directions for improving theoretical construction of certain elements of the corpus delicti of wrongful communication about a threat to public security, destruction or damage to property have been suggested.

Key words: *wrongful communication, a threat, public security, harassment, public order.*

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНОЛОГІЇ

УДК 343.9

Олександр Маркович БАНДУРКА,
доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, президент Кримінологічної асоціації України
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

Олексій Миколайович ЛИТВИНОВ,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
відповідальний секретар
Кримінологічної асоціації України
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ ТА ЇХ МІСЦЕ У КРИМІНОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Соціокультурні процеси сьогодення є настільки динамічними, що їх констатація, а тим більш детальний розгляд, вимагають вироблення нових поглядів на вивчення деяких аспектів традиційних кримінологічних проблем. Через складність і неоднозначність сучасної соціокультурної ситуації таких проєкцій має бути багато, щоб поетапно розглянути її суттєві сторони та різноманітність прояву.

Культура суспільства здатна висловити свою сутність у такій унікальній формі буття, як образ людини. Образ людини того чи іншого культурного періоду розвитку суспільства дає можливість сформулювати уявлення про особливості буття та життєвого світу людини певної епохи. Ця особливість зберігається і в умовах сучасного суспільства постмодерну. Характерною рисою поточного періоду стає швидкість відображення в свідомості людини багатьох процесів соціокультурного життя сучасного суспільства. У зв'язку з цим однією з найактуальніших проблем залишається проблема сприйняття людиною самої себе. Невипадково сучасна наука настільки пильно аналізує проблему формування образу людини в

соціокультурному просторі. Культура як універсальний генератор уявлень формує множину образів, різних за формою, змістом і наповненням, але в кінцевому підсумку вся багатотисячова історія культури може бути уявлена як послідовність ідеальних образів, що поетапно розкривається.

Простір культури дозволяє існувати окремим художнім образам як замісникам реальності, що описують окрему соціокультурну ситуацію і реалізують при цьому функцію світоглядного позиціонування, внаслідок чого сприймаються суспільством та окремими людьми як щось невід'ємне і природне. По суті, вся історія розвитку суспільства сповнена схожими образами, які змінювалися в процесі соціокультурної трансформації. Ці образи протягом усього історичного розвитку людства змінювалися; у суспільній свідомості антропологічні типи образів були детерміновані відповідними соціокультурними параметрами, пов'язаними як із візуальними показниками, так і з домінуючою світоглядною позицією, яка встановлює правила співіснування в межах того чи іншого культурного товариства. Історія всього людства показує, наскільки сильним може бути вплив як одного, так і іншого чинника, але прискорення їх динаміки призводить і до динамічності образу людини, що ними формується.

Виходячи з цього, можна припустити, що важливим для кримінологічного дискурсу є розуміння того, як у процесі розвитку техногенної цивілізації змінювався образ людини, який набув спочатку візуального, а далі й віртуального характеру. Така унікальна форма побуття, як образ людини, надає можливість культурі суспільства візуалізувати свою сутність. Саме образи людини окремих періодів її розвитку дозволяють сформулювати уявлення про особливості життєвого світу людини певної культурної епохи. Ця специфіка зберігається і в наш час панування інформаційного суспільства.

Звертаючись до поняття терміна «образ», практично в кожному його визначенні можна знайти ідеальну складову, яка робить зрозумілим конкретний зміст. Тому люди, що живуть у той чи інший період часу, формують якийсь унікальний образ людини, в якому відображено риси, властиві всім і кожному. Але інформаційне суспільство – молоде суспільство, зараз позначаються лише його найяскравіші риси, пов'язані з роллю техніки і технології, інформації та знання. Ідеї про образ людини в інформаційному суспільстві з'явилися ще в середині ХХ століття, але ці уявлення, накопичені за півстоліття, є розрізненими і суперечливими, що вимагає їх детального аналізу.

Складності додає і той факт, що економіка як основа існування суспільства чинить дедалі більший вплив на образи людини. По суті, у підґрунті кожної економічної теорії лежить якась модель людини, яку можна визначити як спрощену схему поведінки, що відображає домінуючу форму життєдіяльності. У підґрунті традиційного напрямку лежали уявлення класиків на чолі з А. Смітом. Пізніше ліберальна концепція була розвинена неокласиками. Однак це уявлення про економічну людину не може бути застосоване в умовах суспільства нового типу, що ґрунтується на

інформаційній економіці. Історичною передумовою тут стало те, що модель «економічної людини» формувалася в період зародження індустріальної епохи, за якої можна було говорити про домінування простої праці, а товарообмін був основною формою людських взаємодій. Натомість в інформаційній економіці відбувається перехід до домінування творчої праці, а основною формою людських взаємодій стає інформаційний обмін.

Варто також звернути увагу на таку особливість, що модель економічної людини формувалася в період розквіту механіки І. Ньютона, досягнення якої значно впливали і на розвиток гуманітарних наук. І якщо механіка презентувалася як модель взаємодії однорідних мас, економічна наука того періоду взяла на озброєння ці уявлення під час розгляду людських взаємодій, припустивши, що індивіди виступають як однорідні предмети, взаємодія між якими здійснюється за аналогією із зіткненням фізичних тіл.

В умовах, коли на перше місце виходять питання, пов'язані з творчістю, людина не може розглядатись як однорідне фізичне тіло. В інформаційну епоху індивідуалізація виступає і як місце, яке посідає людина, і як опція, яку вона виконує.

Через те що в сучасній науці відбувається зміна образу людини, виникає необхідність визначити основні характеристики цього ідеалу. Концепції людини ґрунтуються на концепціях самого інформаційного суспільства. Значна кількість теорій та уявлень про образ людини в інформаційному суспільстві, що сягають корінням ще в античність, до цих пір залишає на поверхні проблеми людської унікальності, індивідуальності та ідентичності. Хоча на початку XXI століття масове, конвеєрне виробництво та стандартизація способу життя більшості людей були здатні затьмарити собою творче, індивідуальне, неповторне в кожній людині, але питання самосвідомості залишаються актуальними. Одним із напрямків, що розглядають проблему людини, став постмодернізм, який являє собою явище сучасної культури, що зачіпає спосіб мислення і спосіб життя, що, серед іншого, відбивається на політиці й економіці.

Розглядаючи концепти постмодернізму, варто звернути увагу, що його зародження відбулось наприкінці 60-х років XX століття, коли модернізм практично повністю вичерпав себе в пошуці нових ідей. Відбулось руйнування традиційної образності, і створювались нові філософія та мистецтво. Культура постмодерну формувалася в умовах нового суспільства, який Е. Масуда називає інформаційним, Д. Белл – постіндустріальним, а З. Бжезинський – техногенним¹.

У наш час існує значна кількість підходів до розуміння терміна «інформаційне суспільство», кожен автор намагається визначити його

¹ Культура постмодернізма / Изд-во «Лицей» : сайт. URL: https://licey.net/free/15-analiz_proizvedenij_zarubezhnyh_pisatelej_biografii_inostrannyh_pisatelej/61-zarubezhnaya_literatura/stages/2074-kultura_postmodernizma.html (дата звернення 10.02.2020).

ключові характеристики¹. Але серед усієї купи критеріїв можна виділити основні, які виділяються всіма дослідниками.

По-перше, увага приділяється *структурі виробництва*. Відзначається, що відбувається перехід від виробництва товарів до виробництва інформації і послуг. Дійсно, індустріальний період вивів виробництво товарів на новий рівень, наситивши суспільство, у зв'язку з чим на новому етапі необхідно насичувати суспільство послугами та інформацією. З огляду на рівень насичення і доступності товарів масового споживання суспільство стає *«суспільством споживання»*. Ця лавина товарів часто витісняє споживання духовних благ, що призводить до зміни сенсу життя. Головною метою стає саме споживання.

Зміни зачіпають і *структуру праці*. Починають домінувати високотехнологічні й інтелектуальні види праці. Процес праці піддається комп'ютеризації, а сутність поняття «робочий час» розмивається. Особлива увага приділяється інтелектуальній праці, але її характер змінюється.

Звертаючи увагу на таке ключове поняття економіки, як *власність*, варто відзначити, що роль власності також змінюється. Особливу роль отримує інформаційна власність, сконцентрована в руках монополій, тоді як фізичне володіння тими чи іншими предметами практично втрачає свій сенс без наявності доступу до інформаційних каналів зв'язку.

Соціальна структура розмивається. Стратифікація за рівнем споживання змінює класовий поділ. Суспільство починає розвиватися ще швидше, а основним трендом, що містить у собі всі основні світові процеси, стає *глобалізація*. Вона зачіпає всі напрямки життя людини, включно із свідомістю, яка піддається *деідеологізації*. Світогляд людини стає варіантом м'якої ідеології, де одночасно уживаються елементи, які раніше розглядалися як несумісні.

Але разом із тим головною проблемою для людини стає проблема *виживання*. Її провокують різноманітні екологічні катастрофи, нові хвороби, війни тощо. Це ускладнюється тим вантажем у вигляді знань, який навалюється на людину. Інформація попередніх поколінь, доступна людині, не може бути в повному обсязі осмислена та перероблена. Людина починає відчувати себе неповноцінною, що в постмодерністській концепції призводить до чутливості, яка виражається в байдужості до всього, що відбувається. Вона є відкрита, сприймаючи події легковажно, не занурюючись у глибини, в режимі серфінгу, пізнання глибини речей відходить на другий план. Культура постмодерну є легковажною і ґрунтується на швидких дотиках у світі симулякрів.

Постмодерн відмовляється від диференціації філософського знання на гносеологію, онтологію і таке інше, відзначаючи неможливість формування сучасної метафізики як такої². Філософія постмодерну розглядає сучасний стиль мислення як «постметафізичний» і бачить себе поза бінарними

¹ Інформаційне суспільство // Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12462 (дата звернення 10.02.2020).

² Постмодернізм. Енциклопедія. Мн. : Інтерпрессервіс ; Книжный Дом, 2001. С. 276.

опозиціями. Постмодерн можна розглядати як стан радикального плюралізму думок, де постмодернізм стає його концепцією.

Відбувається це і тому, що в сучасному форматі поточних політичних і бізнес-практик філософія втратила свою важливість. Але не сама по собі, а перш за все – в розумах правлячих груп, які сьогодні стоять біля керма влади. Філософія Платона і Гегеля їм не потрібна, тому що у них є «своя філософія». Не обговорюючи образ майбутнього і наслідки розвитку сучасного суспільства, вони вже за всіх людей, разом узятих, вирішують, яким буде соціальний дизайн «нового світу». На жаль, у ньому ледве проглядаються контури вільної самодостатньої особистості, яка вміє жити і творити своїм розумом, без постійних «допінгів».

На етапі чергового «заходу історії» разом із визнаними авторами у цій сфері можна констатувати, що до цього призводить відсутність теоретичної бази комплексного розуміння сучасного культурно-цивілізаційного ландшафту. Адекватному аналізу перешкоджає якщо не пряма політична зангажованість, то щонайменше напівусвідомлена психологічна залежність від установлених «правил гри», коли ті чи інші ідеї, *стратегіми* і смисли свідомо відкидаються через їх невідповідність ідеологічним установкам. Це можна охарактеризувати як вузькість предметних підходів.

Філософія постмодерну ґрунтується на висновках постструктуралізму та структуралізму. Мова розглядається як універсальний феномен, відповідно, все, що створено людиною, є мовою¹. Цей принцип використовувався також у середньовічній схоластиці, в герменевтиці та в роботах М. Хайдеггера, але основи теорії заклав Ф. де Соссюр². У зв'язку з цим постмодерн починає розглядати всю реальність як знакову систему. Мові починають приписуватись такі властивості, як активність, володарювання над культурою і суб'єктом, несвідомість функціонування, свобода і відкритість. Тексти отримують свій сенс у процесі читання, а не написання, а сприйняття тексту розглядається в постмодернізмі як гра³.

Як зазначає Ф. Джеймісон, культура постмодерну стає дедалі більш людською, тобто стає абсолютно штучною, абстрагуючись від природи, реальності, об'єктивного сенсу й духу, і стає лише текстом, який усвідомлюється як мова. Значення мови гіперболізується, і це виступає як загальна установка постмодерністської філософії, на якій ґрунтуються інші ідеї і поняття⁴.

Говорячи про ідеї людини в постмодернізмі, також варто відзначити, що поняття «людина» є одним із базових, загальнотеоретичних, але і позбавлених будь-якої визначеності. Виходячи з цього, єдиний дискурс про людину є практично неможливим. Як уже було зазначено, постмодернізм є близьким до ідей постструктуралізму, в якому увага приділяється ролі

¹ Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / пер. с англ. О. А. Гулыги ; сост. В. В. Петрова ; под ред. В. И. Герасимова ; вступ. ст. Ю. Н. Караулова и В. В. Петрова. М. : Прогресс, 1989. С. 9.

² Там само, с. 788–789.

³ Петров М. К. История европейской культурной традиции и ее проблемы. М. : А.С.К., 2004. С. 61.

⁴ Jameson F. The Ideology of the Text // The Ideologies of Theory. London ; New York : Verso, 2008. P. 20–75.

центру, який взагалі заперечується як такий. Цей процес децентрації чинить свій вплив на людину, роблячи її незначним елементом світу. Але людина не заперечується повністю. Децентрація також має на увазі, що людина – це множина «Я», узятих разом¹.

Критичний погляд на людину в постмодернізмі формувався під впливом ідей Ф. Ніцше, що виразилося в подвійності поглядів на неї. Цінністю людини стає її потенціал, що дозволяє досягти справжнього існування за допомогою подолання проблем, що засмоктують людину, таких як нервові розлади, бажання і гонитва за щастям, хвороби і пристрасті².

Спіраючись на ідеї К. Юнга, Ж. Батай відзначав, що людину слід перевідкрити. Необхідно аналізувати той факт, що характер людини обтяжено злом. Саме в структурі характеру можна знайти пристрасть до руйнування і садизму. Це зло набагато глибше сидить у людині, але воно не властиво всім людям. Протягом усього розвитку людства окремих індивід змінився не сильно. Варвара від цивілізованої людини відрізняє лише володіння мовою. Посилаючись на есе М. Бланшо, Ж. Батай стверджує, що насильство не має дару мови³.

Для людини характерною рисою стає наявність двох специфічних характеристик: праці та результату. Їх взаємозв'язок є діалектичним. Продуктивна праця робить людину людиною. Але сутнісним визначенням людини стає не результат, не користь. Сучасне капіталістичне суспільство ставить на чільне місце принципи продуктивності, корисності, впорядкованості, що суперечить людській сутності, перекинує її. У зв'язку з цим необхідно розвивати ідею економіки соціальних витрат, яка стає первинною по відношенню до ліберальної економіки, економіки раціональності, ощадливості та надмірної організованості.

У роботах М. Фуко простежується ідея, що людина схильна до ілюзій, що виходить із характеру самого розуму. На його думку, суб'єкт був піднесений до загальнолюдського розуму, що призвело до перетворення всього в об'єктивацію. Перемога розуму, що регламентує все на світі, вплинула і на природу, і на потреби організму, і на всю людську популяцію.

Життя людини починає відриватися від соціуму, від природно-біологічної основи, від культури. Але людську поведінку визначає більшою мірою боротьба за визнання. Виходячи з цього, необхідно шукати новий спосіб філософствування, відмовившись від раціоналістичного⁴.

Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі пропонують загострити увагу на пошуку універсальних механізмів функціонування *бажання*, що полягає в зреченні від капіталістичного соціуму, який ґрунтується на «бажаючому виробництві». Ці бажання ґрунтуються на несвідомому. У постмодерні

¹ Постмодернізм. Енциклопедія. Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001. С. 957.

² Там само, с. 514–517.

³ Батай Ж. Литература и Зло: Сборник эссе. М.: МГУ, 1994. С. 4.

⁴ Фуко М. *Theatrum philosophicum* / пер. с фр. М.: «Раритет», Екатеринбург: «Деловая книга», 1998. С. 62–64.

людина повинна звільнити себе, вивільнивши революційні сили бажання, спрямовані на освоєння соціально-історичного контексту. Людина стає машиною бажань, буття якої випливає з єдності людини і природи, людини і машини. На індивіда переносяться властивості матерії, що позбавляють його психічного життя на рівні мікросвіту¹.

Насамкінець задамо собі питання: який сенс для кримінології у цих знаннях? На перший погляд, відповідь є очевидною: постмодерн за своєю суттю не руйнує людину, він лише змінює акцент того, як ця людина сприймає навколишній світ, серед іншого його соціокультурну складову. Однойменний контекст багато в чому визначає специфіку дискурсу, зокрема кримінологічного. Аксиоматичним є те, що соціокультурний фон визначає властивості гуманітарного знання в цілому. Отже, якщо воно змінилося, це обов'язково повинно потягти за собою трансформацію основних засад і принципів формування кримінологічних знань. Проте чомусь у наших умовах ця залежність порушується. А оскільки так, то кримінологія чомусь обмежує себе суворими пізнавальними межами й не намагається їх розширити.

Іншим висновком є те, що роль соціокультурних факторів у генезисі злочинної поведінки (з урахуванням основних ідей *дискурсивно-перцептивної теорії детермінації злочинів* Ю. В. Орлова) зростає на кілька порядків. Кримінологічний дискурс утворюється, функціонує, трансформується й перероджується саме завдяки факторам відповідного плану. Останні фактично мають здатність змінювати всі інші фактори: економічні, політичні тощо. Через це буде цілком справедливим говорити про соціокультурну експансію в інші сфери суспільних відносин, які саме через це зазнають зовнішньої легітимації.

Стаття надійшла до редакції 22.01.2020

Александр Маркович БАНДУРКА,

доктор юридических наук, профессор, академик Национальной академии правовых наук Украины, заслуженный юрист Украины, президент Криминологической ассоциации Украины

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

Алексей Николаевич ЛИТВИНОВ,

доктор юридических наук, профессор, заслуженный работник образования Украины, секретарь Криминологической ассоциации Украины

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ І ЇХ МІСЦЕ В КРИМІНОЛОГІЧЕСЬКОМУ ДИСКУРСІ

Соціокультурні процеси сьогодняшнього дня настільки динамічні, що їх констатація, а тем більше детальне розглядання, потребують вироботки нових поглядів на изучение некоторых аспектов традиционных

¹ Делез Ж., Гваттари Ф. Тысяча плато: капитализм и шизофрения. Екатеринбург : У-Фактория, 2010.

криминологических проблем. Через сложность и неоднозначность современной социокультурной ситуации таких проекций должно быть много, чтобы поэтапно рассмотреть ее существенные стороны и разнообразие проявления.

Ключевые слова: *социокультурные процессы, криминологический дискурс, постмодернизм, преступность, контроль.*

Oleksandr M. BANDURKA,

Doctor in Law, Professor,

Academician of the National Academy of Law Sciences of Ukraine,

President of the Criminological Association of Ukraine

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

Oleksii M. LYTVYNOV,

Doctor in Law, Professor,

Honored Worker of Education of Ukraine

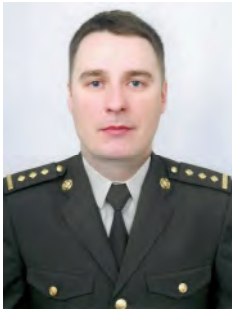
(Kharkiv National University of Internal Affairs)

SOCIO-CULTURAL PROCESSES AND THEIR PLACE WITHIN CRIMINOLOGICAL DISCOURSE

The current socio-cultural processes are so dynamic that their statement, and even more detailed consideration, require the development of new views on the study of some aspects of traditional criminological problems. Due to the complexity and ambiguity of the modern socio-cultural situation, there should be many such perspectives in order to gradually consider its essential aspects and the variety of manifestation.

Key words: *socio-cultural processes, criminological discourse, postmodernism, crime, control.*

УДК 343.97

Василь Вікторович САЗОНОВ,
кандидат юридичних наук, докторант
(Харківський національний університет внутрішніх
справ)

ВНУТРІШНІ ЗАГРОЗИ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ ДЕРЖАВИ ЯК СУТТЄВИЙ ДЕСТАБІЛІЗУЮЧИЙ ФАКТОР

Постановка проблеми. Економічна безпека держави традиційно перебуває у фокусі пріоритетних об'єктів деструктивного впливу на полі геополітичних протистоянь, тому цілком закономірно вона розглядається в контексті базових складових національної безпеки.

Українська держава, цілком вписуючись у цю гострокризкову панораму незавершеного постімперського транзиту (а точніше становлення як такого), підійшла наразі до пікової фази свого самовизначення та здатності до самозахисту. Саме в цій історичній фазі найбільш рельєфно проявилися як сформовані за три десятиріччя інституціоналізовані економіко-кримінальні форми та практики експлуатації національних багатств і народних ресурсів, так і економіко-функціональні порожнечі, блоки й бар'єри, які консервують усталений порядок деградації та стагнації в умовах пришвидшення соціального часу й цивілізаційного розриву, що з року в рік зменшує шанси нашої країни на остаточне утвердження себе не як об'єкта користування, а як суб'єкта самостійної претензійності та перспективи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та прикладні аспекти, пов'язані із забезпеченням економічної безпеки держави в різних її вимірах, свого часу досліджували П. П. Андрушко, О. М. Бандурка, В. С. Батиргареева, А. М. Бойко, В. В. Василевич, В. О. Глушков, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, Н. О. Гуторова, І. М. Даньшин, Т. А. Денисова, О. М. Джужа, А. П. Закалюк, О. М. Костенко, О. М. Литвинов, М. І. Мельник, В. А. Мисливий, С. А. Мозоль, Є. Л. Стрельцов, В. Я. Тацій, В. О. Туляков, В. В. Черней, В. В. Шаблистий, А. М. Шульга та інші. Однак питання, що стосуються виявлення та подальшого аналізу саме низки внутрішніх загроз економічній безпеці держави, не були предметом детального вивчення, у зв'язку з чим наукова увага у цій публікації була зосереджена саме на цих питаннях, адже створити умови для ефективного вжиття заходів протидії загрозам фінансовій безпеці країни можна лише у разі вчасного їх виявлення і подальшої ефективної нейтралізації.

Метою цієї публікації є визначення основних внутрішніх загроз

економічній безпеці України з метою подальшого вироблення ефективних заходів протидії злочинності в сфері економіки.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі неодноразово робилися спроби сформулювати перелік загроз економічній безпеці та їх узагальнених груп. При цьому під такою загрозою зазвичай розуміється сукупність умов і факторів, які створюють небезпеку в економічній сфері країни¹.

Можна запропонувати комплексне бачення кримінологічної моделі загроз економічній безпеці держави Україна, що містить у собі два блоки – **внутрішні** та **зовнішні** загрози. Вони є неоднорідними, складноструктурованими та взаємопов'язаними. У зв'язку з цим є потреба у їх гносеологічно автономному аналізі, який із достатньою репрезентативністю зможе виявити принципові, важливі й актуальні складові кожного з цих блоків.

Блок внутрішніх загроз містить у собі два базові порядки – кластерно-транспарентний і кластерно-дискретний².

I. Кластерно-транспарентний, багатовимірний порядок передбачає диференціацію загроз за трьома вимірами їх сприйняття, якими є мислення, діяльність та інститути.

1. Мисленнєві загрози економічній безпеці України можуть визначатись кількома обставинами:

1) відсутність в економічній (політичній) еліті установок на розбудову української державності – йдеться про так званий олігархат, що остаточно утвердився під час каденцій другого президента України та постав симбіозом кримінального й партійно-номенклатурного, кон'юнктурного мислення, що у своїх синтетичних формах набуло яскраво вираженої експлуаторської спрямованості, максимально прибуткової критеріальності та вульгаризованого практицизму;

2) розрив між політичною та інтелектуальною елітою, в результаті чого з державної політики еліміновано мисленнєві засновки інноваційної економічної експансії як умови забезпечення економічної безпеки – саме експансії; мислення горизонтальними зв'язками на рівні моделей конкуренції приречене на вічну наздоганяльну модель екстенсивної економіки; прагнення отримати й отримання нових для України, однак уже застарілих для прогресивних економічних і цивілізаційних систем і технологій (у техніці, соціальному управлінні тощо) може сприйматися як зростання виключно порівняно з власним попереднім становищем, насправді ж у контексті загальносвітової динаміки це в кращому випадку тупцювання на місці, у більшості ж випадків – регрес, серед іншого й у безпековому вимірі.

¹ Економічна безпека України: монографія / Т. Є. Воронкова, І. М. Грищенко, М. П. Денисенко, О. К. Малютін, Т. М. Янковець та ін.; за ред. В. Г. Федоренка, І. М. Грищенка, Т. Є. Воронкової. Київ: ДКС центр, 2017. С. 18.

² Сазонов В. В. Кримінологічна модель внутрішніх загроз економічній безпеці України. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 111-117.

Конкурента модель економіки для України не спрацьовує. Це – об'єктивні реалії, і не лише сьогодні, а останніх тридцяти років і на перспективу.

2. Економіко-кримінальні практики як безпосередньо діяльнісний вимір загроз економічній безпеці. Його репрезентовано декількома базовими сферами розгортання цих практик як чинників у механізмі самодетермінації злочинності та підризу економічної безпеки, а саме:

- корупційна злочинність, що є функціонально та за ступенем поширеності наскрізною для всього державного апарату й значного сегменту великих приватних бізнес-компаній; саме ця злочинність є одним із найпотужніших факторів симуляції державної політики в усіх сферах і напрямах: економічному, гуманітарному, безпековому тощо;
- політична злочинність і, зокрема, політична корупція як відносно самостійний блок загроз економічній безпеці;
- діяльність організованих злочинних угруповань у банківсько-кредитній і зовнішньоекономічній сфері, у сфері природокористування, енергетиці тощо.

Перелік стратегічно важливих сфер економіки, де відтворюються стійкі кримінальні промисли, є відкритим. Водночас варто підкреслити, що лише організовані кримінальні практики можна розглядати у контурах кримінологічної моделі внутрішніх загроз економічній безпеці держави. При цьому, ясна річ, поодинокі, позасистемні злочинні прояви у своїй масі також можуть за певних обставин зрости до рівня загроз.

3. Соціальні інститути постають окремим виміром візуалізації загроз економічній безпеці, що є логічним продовженням попередньо описаного, його доповненням, іншим ракурсом аналізу. Серед кримінологічно значущих у досліджуваному контексті інститутів варто виділити декілька груп.

1) Інститути тіньової економіки, що сформувалися як функціональні альтернативи легальним, офіційним. Їх виділення в окремий блок загроз економічній безпеці, тобто через відокремлення від економіко-кримінальних практик (хоча вони, ясна річ, взаємопов'язані) є обґрунтованим у зв'язку з тим, що, як слушно вказують аналітики проекту SHADOW (який фінансується Європейською Комісією за програмою HORIZON 2020, GA no. 778188), на відміну від незаконних справ і корупції, які головним чином живлять злочинну діяльність, основна природа тіньових економік є економічною. Відповідно, основна шкода, яку вони завдають, є фіскальною. У першу чергу, вони призводять до зменшення податкових надходжень від доходу, впливаючи таким чином на економічну спроможність держави. Через це держава менше витрачає на інфраструктуру та соціальні послуги для своїх громадян¹. А це, у свою чергу, визначає генеральну параметрію загальносоціального тла злочинності та

¹ Тіньова економіка в Україні. Результати дослідження 2019 року в рамках проекту SHADOW H2020 (GA no. 778188) / DCU ; Київський міжнародний інститут соціології. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=897&page=2> (дата звернення: 02.02.2020).

зумовлює слабкість відповідної загальносоціальної превенції.

2) Інститути тіньової політики, які у поєднанні із системоутворюючими тіньовими економічними інститутами утворюють феномен «глибинної» держави. При цьому під нею, як ми вже вказували, мається на увазі зовсім не народ України, який, як обнадіює наш Основний закон, є єдиним джерелом влади. Слід усвідомлювати те, що якщо є тіньова економіка, то має бути і тіньова політика, а разом із ними – і тіньові «право» (корпоративні звичаї, традиції, «поняття») та «культура» – ті ж таки традиції та звичаї, але іншого формату: радше не безпосередньо регулятивного, а ціннісно-світоглядного.

Саме поєднання цих чотирьох класичних парсонівських соціальних підсистем (фактично функціонуючих і вельми функціональних) формує цілком самодостатні деноміналізовані квазідержавні утворення, тобто такі, які не називаються й не позначаються, але існують.

3) Дисфункція соціальних інститутів є негативним (на тлі функціональності інститутів тіньової економіки), інверсійним доповненням інституційної панорами кримінологічної моделі загроз економічній безпеці. Йдеться про значну дисфункцію:

а) політичних інститутів, таких, зокрема, як політичні партії, вибори, парламентський контроль, мажоритарне представництво, парламент як такий; симулятивно-політичні інститути є інструментами кримінально-олігархічної експлуатації народних багатств, легістсько-функціональним ерзацом структур «глибинної» держави;

б) правоохоронних інститутів, що може бути виявлено як через аналіз діяльності окремих видів правоохоронних органів (НАБУ, ДБР, Національної поліції, прокуратури та ін.), так і за лініями діяльності, зонами їх спільної відповідальності у спектрі протидії економічній злочинності (в тому числі й корупційній та умисній екологічній);

в) суду як соціального інституту.

У контексті правоохоронних інститутів варто гостро критично підійти до оцінювання ініціатив керівництва Національної поліції щодо ліквідації Департаменту захисту економіки та фактичної елімінації спеціалізованої лінії поліцейської діяльності щодо запобігання, виявлення й розкриття злочинів економічної спрямованості.

Також можна говорити про негативні тенденції в управлінських підходах, що проявляються у руйнації цілих служб. А це – не просто кадровий потенціал. Головне – це втрата оперативного контролю за криміногенною ситуацією, істотне послаблення функціоналу агентурної мережі, її якісне збіднення, латентизація економічних злочинів і як наслідок – зростання інтенсивності їх відтворення, поглиблення криміналізації цілих галузей національної економіки, продовження зрощування криміналітету з владою, з транснаціональними злочинними угрупованнями тощо. Саме тому дисфункцію правоохоронних інститутів варто розглядати як одну з вельми істотних загроз національній безпеці в цілому та безпеці економічній зокрема.

Що ж стосується судів, то наочним підтвердженням зазначеному є намагання створити специфічний орган – антикорупційний суд, що є маніфестом антикорупційної дисфункції. Однак при цьому, на жаль, відсутнє розуміння очевидної наукової істини, що не частини формують ціле, а ціле розкладається на частини. Тож, навряд чи від цього новоствореного органу варто очікувати серйозних зрушень щодо приведення у належну функціональну спроможність судової системи за лінією протидії корупційній злочинності.

II. Кластерно-дискретний порядок. Цей порядок визначає бачення внутрішніх загроз економічній безпеці держави на рівні окремих мережевих кластерів (узагальнених різновимірних груп факторів – загроз) і їх зв'язків. Можна виділити декілька вузлових кластерів, до яких функціонально «підключено» більшість інших:

1) соціокультурні загрози, які визначаються низьким рівнем економічної, фінансової й екологічної культури населення, дисфункцією інститутів освіти, нерозвиненістю соціальних навичок самоосвіти, соціально-політичним патерналізмом, фронтірністю держави й суспільства в цілому тощо;

2) політичні кримінально-криміногенні загрози, що фіксуються як кримінальні практики у сфері політики, а також політичні фактори економічної злочинності, криміногенні політичні рішення як з оформленням у нормативно-правових актах за відсутності кримінологічної експертизи, так і без такого оформлення;

3) кримінально детерміновані екологічні загрози, які стали наслідком варварського поводження з національними природними багатствами та їх корпоративної експлуатації; наслідком маємо невідомні порушення екосистем і неможливість ефективного продовження господарської діяльності за багатьма напрямками через забруднення підземних вод, винищення лісових масивів, розмивання ґрунтів тощо;

4) медико-соціальні загрози, які проявляються у поширеності захворюваності населення на алкоголізм і наркоманію, погіршення психічного здоров'я, що серед іншого тягне й відомі негативні соціально-економічні наслідки;

5) технологічні загрози: а) відсталість технологій управління сприянням економічному зростанню; б) технологічна застарілість більшості стратегічно важливих підприємств, відсутність належного інвестування в їх модернізацію, що також є наслідком олігархічної монополізованості секторів економіки; в) низький ступінь захисту об'єктів критичної економічної інфраструктури (атомних, гідроелектростанцій, логістичних об'єктів, інформаційних ресурсів, електронних систем Національного банку України) від кібератак, потенційних терористичних атак, диверсій та ін.;

6) фінансово-корпоративні ризики: а) монополізованість окремих стратегічних секторів національної економіки, зокрема електроенергетики; б) фактична «закритість» абсолютної більшості великих прибуткових акціонерних компаній щодо інвестування в них через акціонерний капітал

для громадянам України; частка населення нашої держави, яка володіє корпоративними правами, є мізерною, що блокує можливість розширення внутрішнього інвестування в національну економіку.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Велика кількість дестабілізуючих факторів є причиною зниження економічної безпеки як складової національної безпеки України. Ефективно протидіяти загрозам фінансовій безпеці держави можна лише за умови сталого функціонування спеціальної системи своєчасного виявлення й усунення системних загроз у сфері публічних фінансів і запобігання їх виникненню в майбутньому¹.

Це головне завдання всіх державних і недержавних інституцій. Для ефективної реалізації цих заходів має бути створене міцне підґрунтя у вигляді дієвої системи кримінологічного забезпечення як інтегрованої сукупності засобів і прийомів вирішення поставлених завдань і досягнення визначених цілей за такими основними напрямками, як організаційно-управлінський, правовий, інформаційно-аналітичний і науковий. Рациональне їх наповнення й ефективна реалізація є ключем до забезпечення економічної безпеки країни. На сучасному етапі розвитку національної державності існує гостра необхідність розробки науково обґрунтованих і практично апробованих новітніх напрямків кримінологічного забезпечення економічної безпеки та впровадження сучасних запобіжних заходів з урахуванням ризиків і загроз сьогодення.

Здатність держави ефективно протидіяти впливам зовнішніх і внутрішніх факторів, що порушують оптимальні форми процесів соціального відтворення, підривають досягнутий рівень життя населення й тим самим викликають підвищену напруженість у ав суспільстві, є запорукою створення стійкої до негативних впливів економічної системи.

Стаття надійшла до редакції 07.02.2020

Васи́лий Ві́кторович СА́ЗОНОВ,

кандидат юридических наук

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

ВНУТРЕННИЕ УГРОЗЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ГОСУДАРСТВА КАК СУЩЕСТВЕННО ДЕСТАБИЛИЗИРУЮЩИЕ ФАКТОРЫ

Проанализированы основные внутренние угрозы экономической безопасности страны. Исследованы причины их возникновения и сущность. Предложено комплексное видение криминологической модели угроз экономической безопасности. Сделан вывод о необходимости правильного определения направленности внутренних угроз экономической безопасности страны как основы для повышения эффективности деятельности по их нейтрализации.

Ключевые слова: *экономическая безопасность, безопасность*

¹ Лісова Н. В. Запобігання злочинам у сфері економічної діяльності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2 (107). С. 136.

предприятия, угрозы, внутренние угрозы, причины, противодействие, устойчивое развитие, экономический рост, экономическая преступность.

Vasyl V. SAZONOV,

PhD in Law

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

INTERNAL THREATS TO THE ECONOMIC SECURITY OF THE STATE AS SIGNIFICANTLY DESTABILIZING FACTORS

The article is focused on the analysis of the main internal threats to the country's economic security. The causes of their origin and essence have been studied. A comprehensive vision of the criminological model of threats to economic security has been suggested. It has been concluded that it is necessary to correctly determine the direction of internal threats to the country's economic security as the basis for increasing the effectiveness of the activities to neutralize them.

Key words: *economic security, enterprise security, threats, internal threats, causes, counteraction, sustainable development, economic growth, economic crime.*

УДК 343.97

Наталія Григорівна МАСЛОВА,

кандидат юридичних наук, докторант

(Харківський національний університет внутрішніх справ)

ФЕНОМЕН КРИМІНАЛЬНОГО РАДИКАЛІЗМУ: ДЕКОНСТРУКЦІЯ І КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Актуальність теми. Радикалізм – антропологічна константа, активізація якої завжди ховає у собі високу криміногенність, здатну поставити під удар усю систему національної безпеки будь-якої держави. Цілком очевидними, а надто в періоди загострення соціальних криз, є наслідки існування в суспільстві радикалізму як способу мислення, як особливого дискурсу, як небезпечної дезінтеграційної практики, хоча, звісно ж, і не виключно. Але виключно ці деструктивні, антигуманістичні аспекти відтворення радикалізму визначають основний фокус кримінологічної уваги; фокус поки що розмитий, без достатньої різкості, без чіткості та ясності деталей. Тож, без наявності чіткого знання про радикалізм як своєрідний мікрокосм, без розбору його «дрібноі моторики» неможливо адекватно визначити його природу та слабкі місця, що формуватимуть зону основного кримінально-превентивного впливу. Візуалізацію внутрішньої механіки надскладних об'єктів пізнання філософи-постмодерністи (Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, М. Фуко та ін.) не без успіху здійснювали і здійснюють за допомогою методу деконструкції, використання якого і в кримінології виявляє чималий евристичний потенціал.

Стан дослідження. Різні аспекти проблеми протидії кримінальному радикалізму порушувались у працях О. М. Бандурки, Ю. Б. Данильченка, В. О. Глушкова, С. Ф. Денисова, В. П. Ємельянова, А. Ф. Зелінського, Н. А. Зелінської, О. М. Костенка, О. М. Литвинова, Г. В. Маляр, Ю. В. Орлова Є. Л. Стрельцова та інших учених. Втім, незважаючи на існування вагомого наукового доробку, варто визнати і те, що й досі залишається не виявленим і не описаним кримінологічно-онтологічний зріз феномену кримінального радикалізму.

Мета статті – здійснити операцію деконструкції феномену кримінального радикалізму з подальшим модельним синтезом та кримінологічною інтерпретацією її результатів.

Виклад основного матеріалу. Здійснити деконструкцію феномену

кримінального радикалізму означає, передусім, визначити його онтологічні засновки. У цьому аспекті корисними видаються судження М. Гартмана, який зазначає, що будова реального світу має форму нашарування. Кожен шар є цілим порядком суцього. Головних шарів чотири: фізично-матеріальний, органічно-живий, душевний (психічний) та історично-духовний. Кожен із цих шарів має власні закони і принципи. Більш високий шар буття цілковито вибудовується на нижчому, але визначається ним лише частково¹. Висвітлення та аналіз будь-якого соціального феномену цілком можна структурувати через ці рівні. При цьому психічні й духовні події, за твердженням М. Гартмана, є не менш реальними, аніж речі і тварини. Більш того, нове (постмодерне – прим. авт.) поняття реальності є пов'язаним не з матеріальністю, а всього лише з часовістю, процесністю та індивідуальністю². У цьому твердженні, власне, немає жодної постмодерної претензії на переосмислення суцього. Дещо з іншого боку уявляються платонівський ідеальний світ, декартівське *cogito ergo sum*, гегелівський ідеалізм, ноосферизм В. І. Вернадського, концепція трьох світів К. Поппера та подібні до них учення. Втім, на відміну від останніх, М. Гартман подає ідеальне (психічне, духовне) крізь призму онтології, що виводить його на дещо інше розуміння соціодинаміки, зокрема з урахуванням фактору часу та багатовимірної модальності буття, проекція яких на площину дослідження радикалізму містить, на нашу думку, значний евристичний потенціал.

Слушними в цьому контексті є висновки, яких доходить Ю. В. Орлов за результатами дослідження кримінологічних інтерпретацій часу у природі злочинності. Зокрема, він обґрунтовано доводить, що в кримінологічних дослідженнях варто розрізняти час фізичний і соціальний, а також мати на увазі, що: а) соціальний час – це місце (часовий вимір) відтворення колективних ідентичностей у сюжетних комбінаціях наративів; б) соціальний простір є багатовимірним у сенсі множинності часових вимірів, які розгортаються у єдиному фізичному часо-просторі та змінюють його; в) злочинність породжується як усередині окремих часових вимірів як результат внутрішніх *проти-річ* (непорозумінь у буквальному значенні), так і внаслідок міжчасових конфліктів. Останні найбільшою мірою детермінують політичну злочинність, у тому числі тероризм³.

У цій думці вбачається близькість до позиції М. Гартмана щодо чотирьохвимірної модальності буття; соціальний хронотоп – такий собі інтегральний онтологічний утвір, у якому виділяється наратив (мислення, дискурс – психічний, частково духовний виміри за М. Гартманом), сюжет (нарратив і дискурс у динамічній траєкторії – діяльність, органічно-живий і фізичний виміри за М. Гартманом). Вважаємо цю аналітичну схему цілком обґрунтованою, логічно й методологічно виваженою, підтвердженою у

¹ Гартман Н. Старая и новая онтология // Онтология. Тексты философии / ред.-сост. В. Кузнецов. М. : Академический проект ; Фонд «Мир», 2012. С. 16.

² Там само, с. 16.

³ Орлов Ю. В. Злочинність і час: онтологія та метафізика кримінологічного аналізу. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2019. Спецвип. С. 154.

різних інтерпретаціях й у різні часові проміжки загально визнаними філософським системами. На підставі цього цілком допустимим, на наше переконання, є оперування нею і для опису онтологічної модальності радикалізму.

Використання умовно гартманівського підходу виявляє *чотири взаємопов'язані онтологічні модуси радикалізму*: а) фізично-матеріальні умови, конвенційно-контекстуальна людська комунікація (матеріальний модус); б) вільна, незайнята людська енергетика, мотивація, перетворена на цілеспрямовану діяльність – органічно-живий модус (знову про себе нагадує проблема маргіналізації, прекаризації та їх причетність до відтворення радикалізму); в) протестні, дезінтеграційні ідеї, смисли й дискурс (розсудочно-дискурсивний модус); г) емоційно резонансні, колективно-консолідовані соціокультурні утворення, що формують претензійність соціальних практик на утвердження синхронізованих із параметрами ідентичності соціальних ролей і позицій визнання як нових засад співжиття (історико-духовний модус).

Кримінологічна специфікація цієї онтологічної конструкції з використанням засобів структурно-функціонального аналізу дозволяє виділити специфічні, значущі для розуміння феномену радикалізму, поєднання окремих складових його модусів і запропонувати, таким чином, відповідну кримінологічно-онтологічну модель радикалізму. Остання являє собою поєднання чотирьох функціональних вузлів, а саме:

- 1) наративи;
- 2) дискурс;
- 3) символіка;
- 4) практика.

1. Наративи – ідейна основа радикалізму, набір смислів, цінностей та установок, що можуть бути представлені ідеологіями – умовно цілісними концепціями, баченнями засад організації людського співжиття, найліпших способів, засобів і напрямів розвитку. Втім, як зазначалося вище, наративи хоча і є обов'язковою функціональною складовою радикалізму, проте принципово не важливим є конкретне їх змістовне наповнення. Зміст у цьому разі постає вторинним до форми. Форма, таким чином, є первинною; вона ж є засобом зчитування смислів із пропонованих (об'єктивно сформованих, нав'язуваних, маніпулятивних) соціальних контекстів.

Водночас слід уточнити: феномен радикалізму у його цілісному баченні, тобто у поєднанні з дискурсом і практикою, а не окремо у вузлі наративів, не має мислення у філософському розумінні цього терміну. А апелювання саме до філософії є необхідним, адже політичні ідеології (радикалізм здебільшого є політичним) виходять або з філософського (світського), або з релігійного світобачення, способу сприйняття та пояснення дійсності. Третнього, як то кажуть, не дано. І якщо відійти від релігійного радикалізму (бо ж мислення там немає точно, там є віра як знання і мотивація), то виявляється, що інший політичний радикалізм має виходити з певної філософії. Навіть так звані антикримінальні революції

спираються на певні концепти правової, демократичної держави, що мають у своїй ідейній основі результати філософствування, тобто мислення. Однак у радикалізмі як у цілому наративи проявляються поверхнево, на рівні гасел і маніфестів. «Філософія не маніфестується, а повідомляється довірчо. Маніфестування – участь квазіфілософії, філософознавства, набуток мас»¹, – обґрунтовано наголошує С. А. Дацюк. Із цим важко не погодитись: мислення не може відбуватися на майданах; воно не живе у мові базарних глашатаїв.

Тож, наративи радикалізму є своєрідними концептами, які у проявах радикального дискурсу, символіки та практики, переходячи в площину діяльній енергетики, виявляються позбавленими власного концептуального контексту, відірваними від мислення.

2. Дискурс покликано *сконструювати середовище опозиціонування, протиставлення інтересів, сформувати соціальну дистанцію між групами-опонентами, дегуманізувати сторони протиборства одна щодо іншої* (з використанням образливих категорій, мови ворожнечі*), активізувати емоційно резонансні сегменти пам'яті й постпам'яті (колективна травма, в тому числі й зокрема в концепції політики ресентименту). Саме тому радикальний дискурс завжди є дискурсом дезінтеграції, насиченим принизливими, зневажливими мовними засобами (часто сполучаються з конотаціями величі, з використанням жанрових засобів гумору, насмішкватості тощо).

У цьому контексті дозволимо собі ще раз на сторінках цієї роботи процитувати І. О. Буніна: «Які вони однакові, всі ці революції! Під час французької революції теж одразу була створена ціла прірва нових адміністративних установ, хлинула ціла повінь декретів, циркулярів, кількість комісарів, неодмінно чомусь комісарів, – і взагалі усіляких влад стало неймовірно: комітети, союзи, партії зростали, мов гриби, і всі пожирали одне одного, *утворилася зовсім нова, особлива мова*, що суцільно складається з пишномовних вигуків упереміш із найбазарнішою лайкою на адресу брудних залишків конаючої тиранії...»² (*курсив наш*). Не була винятком і Революція Гідності, дискурсивне поле якої досить швидко насичилося відповідною революційно-опозиційною термінологією, що розділила значну частину українського суспільства, дозволила йому мислити у відмінних, бінарно опозиційних категоріях, адже мислення, як відомо, визначається мовою. Таким чином, наративи радикалізму є невіддільними від радикального дискурсу і не в останню чергу ним ж і визначаються.

3. Символіка, в тому числі й *меми*, є супутньою, сигнальною підсистемою дискурсу. Радикалізм потребує символів, адже не наділений

¹ Дацюк С. А. Момент философии. Киев : Ника-Центр, 2013. С. 64.

* Відповідно до Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи R 97 (20) від 30.10.1997 р. мовою ворожнечі (*hate speech*, англ. – мова ворожнечі, ненависті) визнаються всі форми самовираження, що охоплюють поширення, підбурювання, сприяння або виправдання расової ненависті, ксенофобії, антисемітизму чи інших видів ненависті на ґрунті нетерпимості, у тому числі нетерпимість висловлювань у формі радикального націоналізму та етноцентризму, дискримінації та ворожості щодо меншин і мігрантів.

² Бунин І. А. Окаянные дни. М. : Азбука, 2015. С. 186.

мисленням. Йому потрібні символи мислення, його замітники, симулякри. Їх роль відіграє ціла низка подій, образів, окремих категорій, жестів і звуків. Згадати, до прикладу, расистські вигуки та жестикуляцію футболістів ультрас на матчі «Шахтар – Динамо (К.)»¹. Для радикалізації певного політичного руху, для переведення його, власне, у радикальне русло важливою є, як засвідчує історія, символічна жертва. Тобто жертвність радикалізму як його екзистенційна властивість є такою на індивідуальному рівні. На груповому ж, масовому, – жертвність набуває ролі символу, що виконує функцію опозиційної інтеграції, емоційного єднання, сугестії, стимуляції конкурентної віктимності, нарощування агресивного потенціалу.

Водночас символічну й меметичну підсистему радикалізму не варто сприймати виключно у форматі функцій інтенсифікації подій. Їх значення, а надто значення комплексів мемів (мемплексів) є набагато ширшим. Мемплекси задаються засобами масової інформації і періодично здійснюють зміни тих чи інших мемів у масовій свідомості, якими воно тепер керується. Поступове витіснення трансцендентних ідеологій утилітарними мемплексами призводить до того, що дока (суспільна думка), яка ґрунтується на ідеології, перетворюється на дезодоксію (симулякр). Мемплекси виявилися панівними в масовій свідомості з 80–90-х років ХХ ст.². Тобто їм властиво заміщати наративи у функціональних структурах радикалізму, переводячи його у розряд цілковито абсурдних, симулятивних практик, що мають виключно енергетичну модальність. У таких випадках радикалізм фактично стає бімодальним: «мемплекси + практика». Дискурс стає частиною мемплексів, адже не детермінує мислення. Це – найбільш небезпечні, однак швидкоминучі прояви радикалізму, оскільки комплекси мемів мають властивість швидкого емоційного затухання, тому вони і є наддинамічними, потребують постійних оновлень і є ефективними на стислих відтинках часу. Початок формування нових мемплексів – сигнал про початок керованої політико-радикальної атаки.

4) практика, соціальна діяльність, що розгортається у одній з форм (чи у їх комбінації), а саме:

а) *деструкціонізм* – діяльність, спрямована на безпосередній демонтаж елементів існуючого ладу: захоплення будівель, масові заворушення, групове порушення громадського порядку, вандалізм, погрози вбивствами (наприклад, висловлені у відеозверненні погрози на адресу Президента України В. О. Зеленського³) тощо;

¹ Провели акцію в підтримку сов. Ультрас Динамо об'яснили імітацію звуків обезьян, вызвавшие расистский скандал. *Новое время*. 2019. 15 ноября. URL: <https://nv.ua/sport/football/tayson-shahter-dinamo-rasistskiy-skandal-ultras-rasizm-50053871.html> (дата звернення: 18.12.2019); Расизм на матче «Шахтер» – «Динамо»: что произошло, реакция и возможное наказание // ГордонUA :сайт. 2019. 11 ноября. URL: <https://gordonua.com/publications/rasizm-na-matche-shahter-dinamo-chto-proizoshlo-reakciya-i-vozmozhnoe-nakazanie-1417258.html> (дата звернення: 19.12.2019) та ін.

² Дацюк С. А. Момент философии. Киев : Ника-Центр, 2013. С. 26.

³ Погрози вбивством Зеленському. ДБР направило підозру депутату. *Ліга.Новости*. 2019. 26 листопада. URL: <https://ua-news.liga.net/politics/news/pogroza-vbivstvomu-zelenskomu-dbr-napravilo-pidozru-deputatu> (дата звернення: 10.01.2020); Проект повідомлення про підозру Федіні в погрозі вбивством Зеленському

б) екстремізм;

в) *акціонізм* – діяльність, спрямована на продукування дискурсу, символіки та мемів радикалізму, привернення уваги й занурення якомога більшої кількості суб'єктів до відповідних наративів, але не просте привернення уваги, а у формі специфічного соціального жесту, маніфестуючої, часто жертвовної акції; близьке до дзен-буддистського «покладання сандалії на голову», чим підтверджується хибність, вихолощеність контекстуально визначених соціальних конвенцій, ідей та устремлень. Суть акціонізму – демонстрація.

Принагідно зауважимо, що практика радикалізму цілком може існувати лише у формі акціонізму, тобто без деструкціонізму. Але деструкціонізм ніколи не може обійтися без акціонізму, без жестів у системі радикальної «естетики» і символіки. Часто доводиться фіксувати гібридні форми такого собі акціо-деструкціонізму, наприклад під час учинення терористичних актів із метою привернення уваги до поглядів терориста тощо.

Отже, **кримінальний радикалізм** – соціокультурний феномен, який полягає в особливому інтегративно-опозиційному поєднанні наративів, дискурсу, символіки та практики, що має потенціал (устремління) до докорінного перетворення, зміни соціальної дійсності. Таким чином, радикалізмом є не будь-які девіації, а лише ті, що: а) об'єктивно та/або суб'єктивно (у потенції, претензійності, демонстрації) здатні на більш чи менш істотний внесок у глибинні трансформації соціальної дійсності; останнє означає зміни вихідних засад, установок і цінностей колективного співжиття, характеру й змісту суспільних відносин і соціальних ролей; б) є груповими – хоча радикалізм і може проявлятися в індивідуальних діях, проте за своєю етіологією він є феноменом колективним, виходить із групових наративів, дискурсу і соціальної діяльності та спрямовується на значущі для ідентичнісної групи перетворення.

Радикалізм є пов'язаним із розривом, невідповідністю між мисленням (наративами), комунікацією та діяльністю, з одного боку, та соціальною дійсністю – з іншого. Такий стан іменується в науці неадекватом. Якщо в 70-ті роки ХХ ст. Ж.-Ф. Ліотар називав сучасний йому час «станом постмодерну», наголошує С. А. Дацюк, то час від початку ХХІ ст. і принаймні до сьогодні можна назвати «станом неадеквату», що характеризується розпадом відповідності між соціальним мисленням, соціальною комунікацією, діяльністю і дійсністю у світовому масштабі. Отже, наростання потенціалу радикалізму у світі є невідворотністю.

Водночас варто усвідомлювати те, що з позицій співвідношення зі станом неадеквату радикалізм може або набувати конструктивної спрямованості щодо скорочення дистанції між мисленням і дійсністю, підкорення другої першому, або ж бути деструктивним, сприяти

подальшому дистанціюванню мислення від дійсності. У будь-якому разі радикалізм постає реакцією-дезадаптацією відносно існуючих соціальних інститутів, що сигналізує про їх невідповідність певним соціальним запитам і потребам. Втім, це жодною мірою не означає, що пропонуване в межах радикального руху перетворююче новаторство є адекватним. Останнє може бути забезпечене лише в тому випадку, коли протестний рух викликано рухом інтелектуалізму, або ж принаймні такий рух розвивається з ним синхронно. Так, наприклад, сталося з радикальним рухом у Франції, що увійшов в історію як «Травень 68-го». Він був продиктований постмодерними філософськими ідеями та мав би послугувати усуненню дисбалансу між інтелектуальним осмисленням дійсності та її наявними діяльнісними параметрами. І хоча зрештою цього не сталося (на зміну радикальним акціям не прийшли спокійні *осмислені* реформаторські дії), тим не менш, сам сплеск радикалізму мав позитивний соціальний потенціал. Травень 1968 року, зазначав Ж. Дельоз, був «молекулярним», але при цьому був подією, а подія породжує новий образ і нову суб'єктивність¹.

Тобто радикальні події не призвели до зміни об'єктивної дійсності; натомість змін зазнала дійсність суб'єктивна, цебто мислення. Але це – радше виняток, аніж правило. Зазвичай радикалізм – окремо («вулиця корчиться без'язика» – В. В. Маяковський), а інтелектуалізм, мислення – окремо. А особливо ця закономірність проявляється у тих випадках, коли радикальний рух набуває масовості, підтримки «більшості», адже «більшість», як влучно зауважує Л. С. Рубінштейн, якщо щось і підтримує, то однією рукою – штани, щоб не впали, а іншою – шапку, щоб її не стягнули просто з голови².

І це взагалі-то нормально. У цьому немає нічого негожого, такою є людська природа, за словами Л. М. Гумільова, – загальна маса гармонійних людей, у сенсі прагнення до задоволення простих, первинно-базових потреб і знайдення в цьому щастя: у насолоді, безтурботності й безпеці. Воістину, у цьому важко відмовити. Як важко відмовити у праведності, справедливості, правовому характері радикального руху, скерованого цими потребами за умови *реальної депривації*. Але біда у тому, що як абсолютна більшість крадіжок вчиняється не через почуття голоду й холоду, так і у проявах радикалізму на тлі претензійності на задоволення високих соціальних потреб у визнанні й гідності в одних випадках фіксується приправлене ресентиментом (ті самі «сволочі» Маяковського) прагнення до домінування, а в інших – зумовлені нейро-дискурсивними маніпуляціями фанатичні агресивні дії з вельми простими поверхневими цілями-гаслами.

Простота ж не виносить різноманітності, тому прагне вирішити всі питання простим поділом людства на дві категорії. На своїх і чужих. На китайців і не китайців. На цивільних і військових³. На проєвропейських і проросійських, на «ватників» і «вишиватників», на праведників і

¹ Делёз Ж. Мая 68-го не было. М. : Ад Маргинем Пресс, 2016. С. 5.

² Рубинштейн Л. С. Что слышно? М. : АСТ ; CORPUS, 2018. С. 570.

³ Рубинштейн Л. С., Чхартишвили Г. Ш. От мая до мая. М. : Захаров, 2012. С. 109.

грішників... Протестні бінарні опозиції – очевидна ознака радикалізації дискурсу. А там, де проходять слова, починаються дії – радикалізм переходить у площину соціальних практик.

Тож, радикальний рух здебільшого здатен на конструктивні перетворення лише тоді, коли він поєднується з мисленням, керується ним. Мислення ж «ходить тісними воротами», тому об'єктивно не може бути відтворене у широкому русі. Неадекват, підкреслює С. А. Дацюк, володіє характеристикою ідемпотентності – незмінності за будь-яких дій усередині нього самого. Інакше кажучи, неадекват не може бути адекватно оцінений та осмислений як власне неадекват всередині самого неадеквату¹. Потрібен вихід із нього, слід опинитися поза мейнстримом, що є справою трансценденції.

Уточнимо думку: мислення може відбуватися, відтворюватися паралельно з радикальним рухом, забезпечуючи на певному етапі осмисленість вимог і протесту в цілому. Але зазвичай якщо цей етап і присутній, то вельми стисло, адже протест і радикалізм загалом – переважно політичні феномени; політика – поле для боротьби, а не мислення; політики витісняють із майданів мислення, замінюючи його гаслами, простими і зрозумілими більшості. Хоча, ясна річ, слід говорити і про винятки, такі як, наприклад, загальнонародний спротив тирану (узурпатору, автократу), коли йдеться про реалізацію права на повстання. У таких випадках чіткість і простота ідей виражає необхідність демонтажу політико-кримінальних симбіотичних утворень, декриміналізацію (у кримінологічному розумінні) апарату держави. Їх радикальність визначається як докорінними змінами фактичного суспільного ладу, відходом від стану криміналізму, так і позаінституційними способами досягнення поставлених цілей.

Разом із тим ще раз наголосимо, що це не позбавляє радикалізм провідної його властивості – примату форми над змістом, що часто доходить до абсурду. Відомим, зокрема, і таким, що не втрачає актуальності, є сатиричний вірш грецького поета К. Кавафіса «В очікуванні варварів»: «Сутеніє вже, а варвари не прибули. І що з кордону вісники повідомляють: більше нема на світі варварів. – Але як нам бути, як жити тепер без варварів? Вони здавались нам подобою виходу»². У своєму прагненні зігнати деспота народ часто не гребує бажанням впустити в міста «варварів»...

Висновки. Кримінальний радикалізм – соціокультурний феномен, який полягає в особливому, інтегративно-опозиційному поєднанні наративів, дискурсу, символіки і кримінальної агресивно-насиленої практики, спрямованої на докорінне перетворення соціальної дійсності. Як колективний рух соціальної матерії радикалізм є породженням соціального неадеквату в тій чи іншій варіації. Але, будучи соціально енергетичною флуктуацією, він здатен як звужувати простір неадеквату (у разі виходу з

¹ Дацюк С. А. Момент философии. Киев : Ника-Центр, 2013. С. 9.

² Кавафис К. В ожидании варваров / пер. Г. А. Шмакова ; под ред. И. А. Бродского // Фергана : ел. бібліотека. URL: <http://library.ferghana.ru/kavafis/brodskytr.htm> (дата звернення: 28.12.2019).

неадекватного мислення, його предикатного подолання), так і збільшувати його (за наявності колишніх установок, орієнтацій і мотивацій), загострюючи стагнацію суспільства або ж і формуючи фундаментальні загрози існуванню держав і світу в цілому. У тому випадку, коли радикальний рух ускладнює соціальний простір на основі мислення, пред'явлення нових установок та орієнтацій, підкріплених відповідною мотивацією, він має потенціал до конструктивності, адже розвиток цивілізації, як відомо, є рухом від простого до складного.

Стаття надійшла до редколегії 31.01.2020

Наталія Григорьевна МАСЛОВА,

кандидат юридических наук, докторант

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

ФЕНОМЕН КРИМИНАЛЬНОГО РАДИКАЛИЗМА: ДЕКОНСТРУКЦИЯ И КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Статья посвящена деконструкции и криминологическому анализу криминального радикализма. Последний определен как социокультурный феномен, заключающийся в особом, интегративно-оппозиционном сочетании нарративов, дискурса, символики и преступной агрессивно-насильственной практики, направленной на коренное преобразование социальной действительности. Элементами его криминологическо-онтологической модели являются нарративы, дискурс, символика и практика. Установлено, что криминальный радикализм является порождением и фактором социального неадекватата, сопровождается воспроизводством языка ненависти, дезорганизационной символики идентичности.

Ключевые слова: криминальный радикализм, деконструкция, нарратив, дискурс, символ, практика.

Nataliia H. MASLOVA,

PhD in Law, postdoctoral student

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

CRIMINAL RADICALISM PHENOMENON: DECONSTRUCTION AND CRIMINOLOGICAL ANALYSIS

The article is focused on the deconstruction and criminological analysis of criminal radicalism. The latter is defined as a socio-cultural phenomenon, consisting in a special, integrative and oppositional combination of narratives, discourse, symbolism and criminal aggressive and violent practices aimed at a radical transformation of social reality. Elements of its criminal and ontological model are: narratives, discourse, symbolism, practice. It has been established that criminal radicalism is a product and factor of social inadequacy, accompanied by the reproduction of the hate speech, the disorganized symbolism of identity.

Key words: criminal radicalism, deconstruction, narrative, discourse, symbolism, practice.

УДК 343.9

Андрій Володимирович НОСАЧ,
кандидат юридичних наук, докторант
(Харківський національний університет внутрішніх
справ)

ІНДИВІДУАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ І ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Глобальність сучасних загроз для безпеки України, будучи результатом (а не простою сумою дій) вітчизняного державотворення, виступає як специфічна причина породження саме сучасної епохи сьогодення, як наслідок вкрай нерівномірного економічного, соціального, політичного, науково-технічного, демографічного, екологічного і культурного розвитку світу в умовах абсолютно нової історичної ситуації. У результаті спостерігається збільшення суспільно небезпечних діянь, що посягають на державний суверенітет і територіальну цілісність України, що підвищує значущість проблеми забезпечення національної безпеки та готовності держави всіляко її підтримувати.

Стратегія захисту державного суверенітету і територіальної цілісності України має охоплювати протидію злочинам, які посягають на охоронювані кримінальним правом суспільні відносини, що забезпечують існування зазначених благ, проте нею не обмежується. Протидія злочинності за своїм змістом здійснюється не лише з метою простого – «технічного» – перешкодження існуванню феномену злочинності, а і для забезпечення охорони, безпечного існування найбільш важливих для суспільства відносин як генеральної мети такої протидії.

Особлива роль у цьому належить профілактичному захисту. Він використовує всі громадські важелі й силу закону для встановлення надійних заслонів перед злочинами. При цьому профілактичний захист виступає як особлива форма соціально-правового регулювання, а забезпечення безпеки особи проявляється як реакція держави та суспільства на злочини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані із забезпеченням територіальної цілісності та суверенітету, неодноразово ставали предметом наукових досліджень. Цю проблематику свого часу вивчали, зокрема, Ю. М. Антонян, О. М. Бандурка, В. І. Борисов,

В. С. Батиргарєєва, В. М. Бесчастний, Л. М. Давиденко, А. І. Долгова, А. Ф. Зелінський, О. М. Ігнатов, І. І. Карпець, О. Г. Кальман, Н. Ф. Кузнєцова, О. М. Литвинов, О. Б. Сахаров, В. М. Сомін, В. В. Сташис, С. С. Шрамко та інші. Однак аналізу заходів індивідуальної профілактики злочинів проти державного суверенітету і територіальної цілісності України достатньої уваги приділено не було.

Мета статті. З'ясування суті та визначення основних напрямів профілактики злочинів проти державного суверенітету і територіальної цілісності України, які слід застосовувати на індивідуальному рівні.

Виклад основного матеріалу. Світовий досвід протидії злочинам проти державного суверенітету і територіальної цілісності свідчить, що в таких сферах, як політика, міжнаціональні відносини та сфера державної безпеки, вплив лише силовими методами, не підкріпленими відповідною правовою базою і не поєднаними із соціально-економічними, соціально-психологічними, ідеологічними та іншими заходами, здатен викликати лише короточасний, а часом і зворотний ефект. Із цього випливає, що потрібні цілеспрямовані зусилля загальносоціального, організаційно-управлінського, правового й культурно-виховного характеру щодо обмеження сукупності негативних передумов та умов указаних проявів. Різні за характером заходи протидії злочинам проти державного суверенітету і територіальної цілісності повинні застосовуватися в сукупності і взаємодоповнювати один одного, а сама протидія має здійснюватися за різними напрямками із залученням широкого кола суб'єктів. Якщо говорити про індивідуальну профілактику злочинів, зокрема проти державного суверенітету і територіальної цілісності України, то йдеться переважно про діяльність правоохоронних органів.

Підставами для застосування заходів індивідуального попередження злочинів у цьому випадку є такі юридично встановлені факти: здійснення особою адміністративних правопорушень за обставин, що обтяжують відповідальність; звільнення особи від кримінальної відповідальності з нереабілітуючих підстав, передбачених чинним кримінальним і кримінальним процесуальним законодавством; протиправна поведінка осіб, звільнених із місць позбавлення волі, стосовно яких судимість не знято або не погашено. При цьому особливу увагу слід приділяти веденню профілактичного обліку осіб, які виявили намір учинити правопорушення проти держави або інші суспільно небезпечні діяння, що безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам держави, а саме:

- намагання зібрати відомості, що становлять державну таємницю, чи спроба передати іноземній державі або організації чи їх представникам інформацію, яка може зашкодити інтересам державної безпеки;
- виготовлення, зберігання або розповсюдження матеріалів, які демонструють наміри щодо насильницького порушення суверенітету та територіальної цілісності України, зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, вербування найманців,

розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, а так само поширення змісту таких матеріалів в усній формі;

- установа контактів та підтримання стосунків із зарубіжними центрами й організаціями, які мають за мету своєї діяльності порушення територіальної цілісності й обмеження суверенітету України та проведення іншої підривної діяльності проти України;

- участь у групових діях, які порушують громадський порядок, поєднаних із непокорю законним вимогам представників влади або таких, що спричинили порушення роботи державних органів, транспорту, підприємств, установ, організацій чи об'єднань громадян і могли б призвести до масових заворушень;

- грубе або неодноразове порушення зобов'язання у зв'язку з допуском до державної таємниці;

- проникнення або спроба проникнення на особливо важливі державні об'єкти;

- висловлення терористичних намірів, установа контактів з терористичними угрупованнями або з непередбаченими законодавством воєнізованими формуваннями, групами чи організаціями й особами, які проводять вербування найманців;

- погроза державному діячеві у зв'язку з його державною діяльністю;

- учинення особою, уповноваженою на виконання функцій держави, корупційних діянь чи інших правопорушень, пов'язаних із корупцією.

На практиці профілактика злочинів фактично трапляється в двох випадках: коли негативні явища перебувають у зародковому стані та коли такі явища ще не проявились, але існує можливість їх виникнення. Однак ці негативні явища треба виявляти, встановлювати осіб, для яких це характерно, поставити цих осіб на облік, а потім вже проводити заходи із чинення на них профілактичного впливу¹. Індивідуальна профілактика повинна починатися, перш ніж особа вирішить вчинити злочин, і пов'язується швидше з проявом цілей і мотивів злочинної поведінки, ніж із самим рішенням про його вчинення. Разом із тим у цілій низці випадків ухвалення рішення здійснюється не відразу, а тому існують об'єктивні можливості вплинути на нього, перебудувати рішення чи змінити спрямованість поведінки особи².

Оскільки злочин завжди є процесом, що розвивається в часі, то головною тут є індивідуальна робота, профілактика й оперативне обслуговування, а конкретне завдання – своєчасно втрутившись у цей процес, не допустити розвитку злочину, зупинити його генезис. Коли це

¹ Давыденко Л. М., Мычко Н. И. Криминология : учеб. пособие. Донецк, 2005. С. 75.

² Теоретические основы предупреждения преступности / отв. ред. В. К. Звирбуль, В. В. Клочков, Г. М. Миньковский. М. : Юрид. лит., 1977. С. 88.

вдається зробити на потрібній стадії, тоді ми не допускаємо злочин, захищаємо потенційну жертву від посягання¹.

Необхідно вказати на єдність індивідуальної профілактики злочинів незалежно від того, в яких формах вона здійснюється. Чи то спеціальна профілактика, чи оперативно-розшукова – їх вістря завжди спрямовано на конкретну особистість та її поведінку. З урахуванням цієї єдності практика виробила певні заходи впливу. Вони стосуються однаковою мірою різних форм індивідуальної профілактики, а одна з них – це захист особи від кримінальних посягань.

Найбільше практичне значення має раннє виявлення осіб, схильних до вчинення посягань на державний суверенітет і територіальну цілісність України. Стосовно таких осіб, як показує практика, профілактика є найбільш реальною, бо у них ще не виробились стійкі стереотипи злочинної поведінки.

Для виявлення початку виникнення злочинної поведінки є важливою рання діагностика, тобто необхідно мати прогностичну інформацію². Вона допомагає виявити кримінальний прояв у самому «зародку». Практичним працівникам добре відомо, що профілактика і припинення злочинів у їх початковій стадії і навіть у разі готовності до їх учинення має запобіжний ефект. Однак ця стадія часто не виявляється. Про неї стає відомо вже на стадії задуму або готування до злочину. І це зовсім не означає запізнилу профілактичну роботу, коли своєчасно не виявляється поява установки на злочинну поведінку. Йдеться про таких осіб, які вчиняють злочини, наміри яких або проявилися, оминаючи інші стадії розвитку, або витончено приховувалися. У підсумку ж злочину запобігають, або він припиняється³.

Практика показує, що в усіх випадках здійснення індивідуальної профілактики, особливо коли справа стосується досліджуваних нами злочинів, неминуче виникає потреба у матеріалах, що добуваються оперативною діяльністю із застосуванням спеціальних засобів.

Необхідно відзначити, що традиційні методи профілактики злочинів, особливо проти державного суверенітету і територіальної цілісності, в умовах сучасної кримінальної ситуації не працюють. Успіх профілактики зараз багато в чому залежить від інформації, одержуваної оперативним шляхом. У зв'язку з цим, на нашу думку, слід розширити перелік оперативно-розшукових заходів у Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність», а саме конкретизувати оперативно-розшукові заходи, що стосуються окремих видів, категорій і груп злочинів, у тому числі тих, що посягають на державний суверенітет, територіальну цілісність і національну безпеку України.

У практичній діяльності органів безпеки і їх спеціальних оперативних

¹ Быргэу М. М., Литвинов А. Н. Опыт системного исследования профилактики преступлений. Современное состояние проблемы. М. : Юркнига, 2004. С. 138.

² Солодовников С. А. Преступные посягательства на собственность : учеб. пособие / под ред. проф. Г. А. Аванесова. М. : Юнити-Дана, 2005. С. 76.

³ Храмов О. М. Попередження вербальної агресивної злочинності органами внутрішніх справ. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2002. № 18. С. 7.

підрозділів на перше місце виходять збір, накопичення, оцінювання та обробка розвідувальної інформації про ті діяння, які на цей момент найбільше заявляють про себе, й осіб, які їх вчинили. Інформація оперативного характеру – вирішальний засіб для боротьби з антидержавницькою злочинністю¹.

Здійснення контролю над поведінкою і способом життя осіб, що вчиняють злочини проти державного суверенітету і територіальної цілісності України, може реалізовуватись як гласно (перевірка за місцем проживання, навчання), так і з використанням негласних методів роботи, передбачених Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність». Використання можливостей джерел інформації зі спостереження за способом життя і поведінкою таких осіб необхідно здійснювати для того, щоб мати у розпорядженні дані про їх наміри, злочинні задуми і реакції профілакованих на проведену з ними індивідуальну роботу.

Контроль за діяльністю суб'єктів профілактики злочинів, дотриманням ними прав і свобод людини та громадянина під час застосування заходів профілактичного впливу здійснюють у встановленому порядку в межах своєї компетенції органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування та інші суб'єкти, наділені відповідними повноваженнями².

Об'єктом індивідуального профілактичного захисту є життя та здоров'я людини, її безпека, права і свободи та майно. Такий захист передбачає вирішення двоєдиного завдання – профілактики злочинів і віктимологічної профілактики. Це завдання впливає з мети попередити злочин і тим самим «урятувати» одного з учасників діяння від покарання за нього, а іншого – від можливості стати жертвою злочину.

Незалежно від того, як запобігатимуть злочину, в разі досягнутих успіхів особу буде забезпечено від них. Не допускаючи віктимну поведінку, ми водночас із цим попереджаємо злочин, а, попереджаючи злочин, водночас захищаємо від посягання потенційну жертву. Профілактичний захист не заперечує гармонію інтересів особи і суспільства, але при цьому він бере до уваги, що особистість є індивідуалізованою, а тому за будь-яких обставин виступає як конкретизований об'єкт – конкретна людина. Таким об'єктом виступають як ті особи, з боку яких попереджаються злочини (винні), так і ті, проти яких спрямовано злочини (жертви). І в тому, і в іншому випадку це конкретна людина³. Вона є тісно пов'язаною з тяжкими й особливо тяжкими злочинами проти державного суверенітету і територіальної цілісності України. За нашими даними, близько 70 % їх кількості вчиняється в результаті агресивно-провокуючої віктимізації.

¹ Оперативно-розшукова інформація: проблеми реалізації: монографія / Снігерьев О. П., Душейко Г. О., Долгий О. А. та ін.; за заг. ред. А. М. Подоляки і П. В. Коляди. Суми: Мрія-1, 2003. С. 144.

² Гладкова Є. О. Забезпечення прав і свобод особи під час здійснення запобіжного впливу // Харківський національний університет внутрішніх справ в системі підготовки кадрів України: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Харків, 2014. С. 167.

³ Емельянов И. Л. Виктимность и виктимизация: понятие, виды, проблемы профилактики. *Известия Алтайского государственного университета*. 2013. № 2 (78). С. 242.

Злочинці та жертви в цьому випадку, по суті, ті ж само соціальні типи: розкрадачі, корупціонери, державні зрадники, насильники, хулігани, вбивці, бандити, бродяги і безпритульні, хулігани, особи із сексуальною патологією, раніше засуджені тощо.

Розвиток ситуації під час учинення злочинцем кримінально караного діяння багато в чому залежить від поведінки жертви. Якщо її віктимна поведінка є активною, а тим більше злісною, то злочинець заздалегідь мобілізується на злочин, стає готовим його вчинити. Часом можна говорити навіть про вину потерпілого (коли його поведінка є не лише аморальною, але і протиправною), який явно провокує злочинця, полегшує його дії, стаючи своєрідним учасником злочину.

Віктимологічна профілактика в такому випадку попереджає людину, що вона може стати жертвою злочину через поведінку, яку треба змінити, щоб не ризикувати. Ця профілактика покликана обмежити ризик стати жертвою злочину. Вона вчить людей, що треба захищати себе від злочинних посягань, попереджає, що люди при цьому повинні вчитися не на своїх помилках, а на помилках тих, хто вже встиг стати жертвою злочину, і багато що залежить від власної поведінки, від уміння правильно орієнтуватись у криміногенній ситуації. Головне для профілактики віктимної поведінки – упередити ситуацію, за якої людина може стати жертвою злочину.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Заходи індивідуальної профілактики злочинів проти державного суверенітету і територіальної цілісності України мають свої особливості, зумовлені тим, що їх застосування пов'язується із конкретною людиною, специфікою її життєвого досвіду й антисуспільної спрямованості.

Першочерговим завданням при цьому є виявлення та подальша нейтралізація джерел криміногенного впливу на конкретну особу, які сприяють формуванню девіантної поведінки. Ця діяльність має бути своєчасною – здійснюватися на якомога ранніх стадіях соціальної запущеності особи, забезпечуючи вплив, з одного боку, на саму особу, в якій виявлено задум на вчинення певного злочину, а з іншого боку, – на оточення цієї особи (якщо є співники або особи, що сприяють злочину, зацікавлені в ньому). Орієнтується така профілактика і на осіб, які через віктимну поведінку можуть стати жертвами злочину.

На сьогодні основними спеціалізованими суб'єктами індивідуальної профілактики є працівники органів Національної поліції та Служби безпеки України. Проте вивчення кола функціональних обов'язків правоохоронців, урахування головно їх завдання з протидії злочинності, дає підстави стверджувати, що на індивідуальну профілактику у працівників цих органів просто бракує часу. До того ж ті заходи переконання та примусу, які передбачаються законом, свою превентивну роль, на жаль, виконують недостатньо, що є проблемою, яка потребує системного вирішення, адже заходи індивідуальної профілактики повинні мати системний, комплексний і цілеспрямований характер, при цьому виключне значення має вдосконалення організаційно-управлінського, інформаційно-аналітичного

та кадрового забезпечення діяльності спеціалізованих суб'єктів протидії злочинності.

Стаття надійшла до редакції 11.02.2020

Андрей Владимирович НОСАЧ,

кандидат юридических наук

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

ИНДИВИДУАЛЬНАЯ ПРОФИЛАКТИКА ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ГОСУДАРСТВЕННОГО СУВЕРЕНИТЕТА И ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ УКРАИНЫ

Определены основные профилактические меры, которые следует применять на индивидуальном уровне в отношении лиц, изъявивших намерение совершить преступление против государственного суверенитета или иные общественно опасные деяния, непосредственно создающие угрозу территориальной целостности Украины. Особое внимание уделено мерам, направленным на выявление лиц, которые под воздействием определенных причин и условий могут стать жертвами рассматриваемых преступлений.

Ключевые слова: *противодействие преступности, индивидуальная профилактика, территориальная целостность, государственный суверенитет, виктимологическая профилактика.*

Andriy V. NOSACH,

PhD in Law

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

INDIVIDUAL PREVENTION OF CRIMES AGAINST STATE SOVEREIGNTY AND TERRITORIAL INTEGRITY OF UKRAINE

The publication is focused on identifying the main preventive measures that should be applied on an individual level in relation to persons who have expressed an intention to commit a crime against state sovereignty or other socially dangerous acts that directly pose threats to the territorial integrity of Ukraine. Special attention is paid to the measures aimed at identifying persons who are under the influence of certain causes and conditions may become victims of the studied crimes.

Key words: *crime counteraction, individual prevention, territorial integrity, state sovereignty, victimological prevention.*

УДК 343.852

Олександр Володимирович ОЛІШЕВСЬКИЙ,
кандидат юридичних наук
(Харківський національний університет внутрішніх
справ)

КЛАСИФІКАЦІЯ ЗАХОДІВ ПРОТИДІЇ РАСОВІЙ ЧИ НАЦІОНАЛЬНІЙ ДИСКРИМІНАЦІЇ

Постановка проблеми. Соціально шкідливі та суспільно небезпечні наслідки расової чи національної дискримінації можуть бути різноманітними – від незначних порушень прав людини до цілого переліку небезпечних діянь, що можуть завершитися заподіянням смерті, тілесних ушкоджень, позбавленням волі, честі та гідності осіб, знищенням або пошкодженням майна, порушенням обстановки громадського спокою тощо. Із зазначеного випливає необхідність боротьби з таким негативним видом людської діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У кримінології питання протидії злочинності знайшло якісне висвітлення. Проблема протидії дискримінації вирішувалася в роботах С. С. Алексеєва, Ф. Р. Ананідзе, Б. Д. Бабаєва, М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, А. М. Вавилова, В. О. Галана, І. Ю. Гори, О. М. Джужі, В. А. Карташкіна, В. Н. Карташова, Ю. М. Малєєва, Г. В. Мальцева, О. В. Олішевського, С. Ю. Пономарьова, О. Ф. Скакун, В. Я. Тація, І. Ю. Федоровича, П. Л. Фріса, Ю. М. Тодики та інших. Однак питання заходів протидії расовій чи національній дискримінації залишається не до кінця вирішеним.

Мета статті – визначення конкретних заходів протидії дискримінації за ознаками раси або національності та їх класифікація.

Виклад основного матеріалу. Аналіз статей 10–13 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» дозволяє зробити узагальнення заходів запобігання та протидії дискримінації відповідними суб'єктами. До таких заходів належать: контроль за дотриманням принципу недискримінації в різних сферах суспільних відносин, зокрема у приватній сфері; звернення до суду із заявами про дискримінацію з метою захисту суспільних інтересів; проведення моніторингу й узагальнення результатів дотримання принципу недискримінації в різних сферах відносин; розгляд звернень осіб та/або груп осіб із питань дискримінації; облік та узагальнення випадків дискримінації в різних сферах відносин; внесення пропозицій щодо

вдосконалення законодавства про запобігання та протидію дискримінації, застосування та припинення позитивних дій; надання висновків у справах про дискримінацію за зверненням суду; висвітлення у щорічних доповідях посадових осіб питань запобігання та протидії дискримінації та дотримання принципу недискримінації; здійснення співпраці з міжнародними організаціями, відповідними органами зарубіжних країн із питань дотримання міжнародних стандартів недискримінації; вдосконалення законодавства про запобігання та протидію дискримінації; співпраця з громадськими організаціями щодо дотримання принципу недискримінації; сприяння науковим розробкам у сфері запобігання та протидії дискримінації; проведення просвітницької діяльності з питань запобігання та протидії дискримінації; проведення державної та громадської антидискримінаційної експертизи проектів нормативно-правових актів¹.

С. Ю. Пономарьов та І. Ю. Федорович пропонують такі шляхи реалізації дотримання принципу недискримінації:

1) розробити та затвердити для обов'язкового використання внутрішню політику/правила щодо запобігання дискримінації;

2) розробити або переглянути на предмет наявності інструкцій з дотримання принципу недискримінації чинні стандарти поведінки, а також провести відповідне навчання працівників;

3) перевірити процедуру надання послуг – усі послуги, які надаються громадянам у межах повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування, мають бути доступними кожному без жодних обмежень, зокрема через певні ознаки таких осіб, окрім випадків, коли надання певних послуг окремим категоріям населення або представникам окремих груп встановлено законом і є обґрунтованим;

4) запровадити практику консультацій з громадою і, зокрема, представниками уразливих груп щодо їхніх потреб, а також для визначення оптимальних шляхів задоволення цих потреб;

5) запровадити просту та прозору процедуру подання та розгляду скарг на дискримінацію; про неї слід інформувати осіб, які звертаються за послугами².

Запропоновані заходи стосуються, в першу чергу, працівників органів державної влади і місцевого самоврядування.

На підставі аналізу феномену расової, національної та релігійної нетерпимості І. Ю. Гора запропонував низку психолого-правових рекомендацій щодо вдосконалення законодавчого реагування та можливостей громадських інститутів у сфері протидії цьому суспільно небезпечному явищу. У них, зокрема, ідеться про:

1) профілактику злочинів, учинених із мотивів расової, національної,

¹ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17> (дата звернення: 13.02.2020).

² Пономарьов С. Ю., Федорович І. Ю. Запобігання та протидія дискримінації в Україні : посібник для працівників органів державної влади та місцевого самоврядування. Київ : Міжнародна організація з міграції, Представництво в Україні, 2014. С. 39–41.

релігійної чи класово-соціальної нетерпимості: створення на рівні регіональних управлінь і в структурі МВС України єдиної систематизованої інформаційної бази з даними про окремих осіб та їх групи, діяльність яких є пов'язаною з будь-якими девіаціями дискримінаційного характеру; запровадження в територіальних підрозділах ОВС ведення обліку відомостей, що характеризують діяльність конкретних неформальних груп з екстремістською спрямованістю; інформування населення щодо сутності, динаміки, причин та умов міграційних процесів у країні; зниження рівня тривожності населення щодо високого криміногенного потенціалу іммігрантів; стимулювання створення громадських об'єднань позитивної спрямованості як альтернативи для існуючих стихійних неформальних агресивних груп; надання державної допомоги громадським об'єднанням з патріотичного та релігійного виховання, що сприяють загальному відродженню духовності населення, формуванню позиції толерантності стосовно представників інших етносів чи релігійних течій; соціальної активізації державних і громадських інститутів, покликаних надавати можливості побутової, трудової та іншої адаптації представникам соціальних, етнічних та інших меншин, а також здійснювати заходи їх соціального захисту;

2) психокорекційну роботу з такими особами під час відбування покарання: переорієнтацію пенітенціарної системи із закладів суто для відбування покарання на певну соціальну структуру (осередок суспільства) для соціально неблагополучних і соціально неадаптованих осіб; виховання расової, національної, релігійної та класово-соціальної терпимості, толерантності стосовно представників різних етносів тощо; збільшення кількості викладачів, соціальних працівників та персоналу установ виконання покарань загалом, підвищення якості їх професійно-психологічної підготовки та престижності такої роботи; створення необхідних для зміни сформованих стереотипів свідомості й поведінки засуджених умов соціокультурного простору пенітенціарних закладів, налагоджування опосередкованих контактів із представниками інших соціально-культурних груп і націй та суспільства загалом; розгортання просвітницько-виховної роботи за допомогою загальноосвітніх пенітенціарних педагогічних установ, здатних реалізувати особистісно-орієнтований підхід до освіти засуджених із властивими їм функціями збереження й відновлення фізичного та душевного здоров'я, суспільної моральності та духовності; шляхом застосування методів соціальної реабілітації особистості створення можливостей для стимулювання правосвідомої поведінки засуджених за злочини, учинені з мотивів расової, національної, релігійної чи класово-соціальної нетерпимості; нейтралізацію асоціального впливу неформальної системи відносин за допомогою комплексного психолого-педагогічного впливу, психологічної корекції різних структурних компонентів особистості;

3) ресоціалізацію цих осіб після звільнення з місць позбавлення волі: створення спеціальної служби супроводження таких осіб, яка б здійснювала

підготовку фахівців до такого виду діяльності та забезпечувала розроблення єдиної концепції постпенітенціарної роботи; вироблення державної політики та правової бази щодо осіб, які звільняються з місць позбавлення волі; узгодження зусиль установ виконання покарань і громадянського суспільства у цьому напрямі; цілеспрямований вплив на детермінанти рецидивної злочинності, зокрема завдяки переорієнтації з примусової соціалізації засуджених на їх гуманізацію; створення умов для комплексної підтримки різних категорій осіб, звільнених із місць позбавлення волі; налагодження координації державних органів і належного контролю за особами, звільненими з місць позбавлення волі; впровадження психокорекційних програм для різних категорій осіб, які відбули покарання, за допомогою сучасних засобів освіти, зокрема програм електронного візуального ілюстративу до просвітницьких програм та ознайомлення з національно-релігійним різноманіттям сучасного світу, електронних експрес-тестів, результати яких дають змогу визначати ефективність постпенітенціарної адаптації;

4) надання психологічної допомоги потерпілим від злочинів зазначеної категорії: створення інформаційної бази потерпілих від злочинів дискримінаційного ґатунку; запровадження доступних для віктимних прошарків населення програм соціально-психологічної підготовки до безпечної поведінки; ознайомлення населення з особливостями інших рас, націй, культур і стилів життя через державні програми, дотації та гранти, навіть виставки або фестивалі; зменшення латентності протиправних діянь на ґрунті расової, національної, релігійної чи класово-соціальної нетерпимості¹.

Перелічені науковцем заходи містять новизну саме стосовно інформаційного та психологічного забезпечення.

До заходів протидії пропаганді расової чи національної дискримінації відповідно до результатів попереднього нашого дослідження² належать такі: офіційне публічне засудження діянь, пов'язаних зі створенням та розповсюдженням інформації, яка містить пропаганду расової чи національної дискримінації, на основі статті 300 «Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію» КК України; офіційне публічне засудження умисних дій, спрямованих на розпалювання національної, расової ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, етнічного походження, на підставі ст. 161 «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної

¹ Гора І. Ю. Протидія злочинам, учиненим із мотивів расової, національної та релігійної нетерпимості, як системний психолого-правовий феномен. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 127–129.

² Олішевський О. В. Сучасні та перспективні заходи протидії пропаганді расовій чи національній дискримінації. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2019. № 2. С. 130–132.

належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками» КК України; офіційне публічне засудження діянь, де мотивом виступає расова чи національна нетерпимість; оприлюднення випадків учинення незлочинних дискримінаційних дій та рішення щодо них представників влади; розробка та розповсюдження серед працівників правоохоронних і судових органів методичних рекомендацій щодо протидії та розслідування зазначених у цій роботі діянь; виявляти й усувати детермінанти пропаганди расової чи національної дискримінації; застосування індивідуальних програм психолого-педагогічного супроводження винних і потерпілих у дискримінаційних діяннях; проведення підготовки віктимних груп населення до безпечної поведінки; заохочення осіб за активну громадську позицію щодо викриття та здійснення інших заходів протидії пропаганді дискримінації; роз'яснення через засоби масової інформації, які саме відомості або дані належать до інформації, що містить пропаганду расової чи національної дискримінації, чому вона завдає шкоду і яку саме; ознайомлення населення з особливостями інших рас, націй, культур та способів життя; впровадження в навчально-виховні заклади програм щодо протидії дискримінації; систематичне роз'яснення в трудових колективах щодо недопущення дискримінації та участі в створенні, споживанні й обігу відповідної інформаційної продукції; активне аналізування та критичне оцінювання інформаційних продуктів і послуг на предмет наявності досліджуваного в цій роботі; заклики не сприймати (тобто не дивитися, не прослуховувати, не грати) завідомо шкідливу інформаційну продукцію; заборона та обмеження обігу конкретних інформаційних матеріалів, що містять пропаганду расової чи національної дискримінації – із цією метою необхідно створити й активно оновлювати відповідні банки даних (каталогів) з відкритим доступом; проведення конференцій, круглих столів, лекцій, семінарів, тренінгів і програм із питань запобігання та протидії дискримінації; підготовка та надання матеріалів для самостійного вивчення/ознайомлення, в тому числі он-лайн курсу, щодо запобігання та протидії дискримінації; популяризація життя видатних історичних осіб з метою наслідування їхніх позитивних думок і вчинків, зокрема щодо расової та національної рівності людей; організація масових схвальних оцінок духовному та високоморальному способів життя з акцентом на расовій та національній рівності людей, доброзичливі відносини між представниками різних рас і національностей тощо.

Таким чином, на підставі аналізу нормативно-правових актів і наукової літератури можемо скласти перелік заходів протидії расовій чи національній дискримінації, класифікувавши їх за такими критеріями.

1. Заходи примусу: заборонити й обмежити обіг конкретних інформаційних матеріалів, що містять пропаганду расової чи національної дискримінації; засуджувати діяння, відповідальність за які передбачено статтями 161 «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками», 300 «Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що

пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію» КК України, або такі, де мотивом виступає расова чи національна нетерпимість; відновлювати порушені права і свободи громадян у випадках вчинення незлочинних дискримінаційних дій.

2. Заходи переконання: застосовувати індивідуальні програми психолого-педагогічного супроводження винних і потерпілих у дискримінаційних діях; проводити підготовку віктимних груп населення до безпечної поведінки; заохочувати осіб за активну громадську позицію щодо викриття та проведення інших заходів протидії пропаганді дискримінації; роз'яснювати через засоби масової інформації, які саме відомості або дані належать до інформації, що містить пропаганду расової чи національної дискримінації, чому вона завдає шкоду і яку саме; ознайомлювати населення з особливостями інших рас, націй, культур та способів життя; впровадити в навчально-виховні заклади програми щодо протидії дискримінації; систематично роз'яснювати в трудових колективах необхідність недопущення дискримінації та участі в створенні, споживанні й обігу відповідної інформаційної продукції; активно аналізувати та критично оцінювати інформаційні продукти і послуги на предмет наявності досліджуваного в цій роботі; не сприймати (тобто не дивитися, не прослуховувати, не грати) завідомо шкідливу інформаційну продукцію; проводити конференції, круглі столи, лекції, семінари, тренінги та програми із питань запобігання та протидії дискримінації; готувати та надавати матеріали для самостійного вивчення/ознайомлення, в тому числі он-лайн курси, щодо запобігання та протидії дискримінації; висвітлювати у щорічних доповідях посадових осіб питання запобігання та протидії дискримінації та дотримання принципу недискримінації; популяризувати життя видатних історичних осіб з метою наслідування їхніх позитивних думок і вчинків, зокрема щодо расової та національної рівності людей; організувати масові схвальні оцінки духовному та високоморальному способів життя з акцентом на расовій та національній рівності людей, доброзичливі відносини між представниками різних рас і національностей тощо.

3. Заходи, спрямованні на створення умов протидії: оцінити нормативну базу, виявити та виправити підзаконні акти, які можуть призвести до прямої чи непрямої дискримінації; проаналізувати потреби дискримінованих осіб та/або груп осіб у конкретному населеному пункті та визначити необхідність удосконалення законодавчого забезпечення дотримання принципу рівності; проводити надалі антидискримінаційні експертизи у процесі нормотворення; розробити та розповсюдити серед працівників правоохоронних і судових органів методичні рекомендації щодо протидії та розслідування зазначених у цій роботі діянь; виявляти й усувати детермінанти расової чи національної дискримінації; проводити моніторинг та узагальнення результатів дотримання принципу недискримінації з метою покращення протидії; удосконалити співпрацю

органів влади та громадськості; здійснювати співпрацю з міжнародними організаціями й відповідними органами зарубіжних країн з питань дотримання міжнародних стандартів недискримінації тощо.

Висновки і пропозиції. Заходи протидії расовій чи національній дискримінації можна класифікувати на діяння примусу, переконання та створення умов протидії расовій чи національній дискримінації. Заходи примусу зведено до заборони та обмеження конкретних інформаційних матеріалів, що містять пропаганду расової чи національної дискримінації, притягнення до відповідних видів відповідальності та відновлення порушених прав і свобод людини. Заходи переконання представлено застосуванням індивідуальних програм психолого-педагогічного супроводження винних і потерпілих у дискримінаційних діяннях, підготовку віктимних груп населення до безпечної поведінки, заохочення осіб за активну громадську позицію, роз'яснення через засоби масової інформації, впровадження в навчально-виховні заклади програми щодо протидії дискримінації, роз'яснення в трудових колективах необхідності недопущення дискримінації, проведення конференцій, круглих столів, лекцій, семінарів, тренінгів і програм із питань запобігання та протидії дискримінації, висвітлення у доповідях посадових осіб питання запобігання та протидії дискримінації, схвальні оцінки духовному та високоморальному способів життя з акцентом на расовій та національній рівності людей і доброзичливих відносинах між представниками різних рас і національностей тощо. До заходів, спрямованих на створення умов протидії, віднесено вдосконалення законодавчого забезпечення дотримання принципу рівності, проведення антидискримінаційних експертиз, розробку та розповсюдження серед працівників правоохоронних і судових органів методичних рекомендацій щодо виявлення та усунення детермінант расової чи національної дискримінації, моніторинг та узагальнення результатів дотримання принципу недискримінації, удосконалення співпраці органів влади, громадськості, закордонних і міжнародних органів, установ та організацій з питань дотримання міжнародних стандартів недискримінації тощо.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2020

Александр Владимирович ОЛИШЕВСКИЙ,

кандидат юридических наук

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

КЛАССИФИКАЦИЯ МЕР ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ РАСОВОЙ ИЛИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ДИСКРИМИНАЦИИ

Путем анализа Закона Украины «О принципах предотвращения и противодействия дискриминации в Украине» обобщенно меры предотвращения и противодействия дискриминации соответствующими субъектами. На основе этого и результатов предыдущих исследователей определены конкретные меры противодействия дискриминации по

признакам расы или национальности. Последние классифицированы с выделением мер принуждения, убеждения и создания условий противодействия расовой или национальной дискриминации.

Ключевые слова: *противодействие преступности, раса, нация, национальность, дискриминация, классификация.*

Oleksandr V. Olishevskyi,

PhD in Law

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

CLASSIFICATION OF MEASURES AGAINST RACIAL OR NATIONAL DISCRIMINATION

Through the analysis of the Law of Ukraine “On the Principles of Preventing and Combating Discrimination in Ukraine”, the author has generalized the measures to prevent and combat discrimination by the relevant entities. On this basis and based on the results of previous research, the author has defined specific measures to combat discrimination according to the features of race or nationality. The latter are classified into measures of coercion, persuasion and the creation of conditions for combating racial or national discrimination.

Key words: *crime counteraction, race, nation, nationality, discrimination, classification.*

УДК 343.851

Олексій Миколайович ЛИТВИНОВ,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

Євгенія Олексіївна ГЛАДКОВА,
доктор юридичних наук, старший дослідник
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

Пошук нових підходів у боротьбі зі злочинністю вже став «притчею во язицех». Ба більше: продукування радикальних у своїй сміливості ідей подекуди вийшло за межі розумного, тоді як ефективні кроки лежать на поверхні, їх слід лише артикулювати. Нижче ми спробуємо вивчити наркобізнес як звичайну галузь економіки. Виявляється, що між наркокартелями і звичайними компаніями багато спільного – від труднощів в управлінні персоналом до ризиків, пов'язаних із діяльністю інтернет-магазинів. Але особливо важливим є те, що часто всі спроби придушити наркоторгівлю просто не працюють. Чому ж тоді влада з легкістю відмовляється від неефективних заходів з управління легальним бізнесом, але є настільки інертною у протидії наркозлочинності? Ми дійшли висновку, що в своїх безглузких потугах вона допускає чотири основні помилки.

Помилка 1. Одержимість постачальниками

У нестримній війні з наркотиками влада концентрує всю свою увагу на постачальниках – продавцях, тоді як існують ознаки того, що значно логічніше було б звернути увагу на суб'єктів попиту. Численні приклади з очевидністю свідчать, що немає прямого зв'язку між знищенням сировинних плантацій і роздрібними цінами, адже ці витрати повністю несуть виробники через те, що вартість сировини – коноплі або маку, є дуже низькою, тож, вона і не може вплинути на ціну кінцевого продукту. За нашими підрахунками навіть двократне зростання вартості сировини додасть менше 1 % до вартості готового продукту. Тому націлюватися слід на той кінець ланцюжка поставок, який розташовується вже в безпосередній близькості до споживачів. Тільки конфіскація товару, що

помітно здорожчав, зможе заподіяти відчутну шкоду наркокартелю.

Є ще одна причина, через яку вплив на постачальників найчастіше виявляється малоефективним. Зазвичай якщо ціна продажу зростає, то попит має знижуватися. Однак знижується він не завжди однаково. Попит на деякі наркотики є дуже еластичним. Це означає, що навіть у разі невеликого підвищення ціни може статись різкий обвал продажів. На інші ж наркотики попит є нееластичним, тобто споживачі купуватимуть стільки ж само, скільки і раніше, навіть у разі значного підвищення ціни. Виміряти еластичність попиту на наркотики не так-то просто, адже дані за цінами й обсягами споживання не дуже точні і надійні. Однак, судячи з усього, попит на заборонені речовини відрізняється досить низькою еластичністю. Так, еластичність попиту на марихуану становить 0,33 – тобто 10 % зростання ціни знизить споживання всього лише на 3,3 %¹. У разі підвищення ціни на кокаїн на 10 %, кількість споживачів знизиться на 1,7 %, на героїн – менш ніж на 1 %.

Припущення про нееластичність попиту наркотиків за ціною, в принципі, відповідає навіть здоровому глузду, особливо якщо йдеться про речовини, що викликають сильну залежність. Навряд чи людина відмовиться від чергової дози лише тому, що ціна трохи підросла. Аналогічні висновки можна зробити і щодо такої сфери діяльності транснаціональної злочинності, як нелегальна міграція. Очевидно, що попит на ці послуги є настільки ж нееластичним, як і на наркотики. З початку Арабської весни, війни в Сирії, Лівії та Іраку кратне підвищення ціни переїзду до заможної Європи не відбило бажання у біженців шукати кращої долі на чужині.

З нееластичності попиту на незаконні товари та послуги випливають два висновки, які ускладнюють боротьбу зі злочинністю через придушення пропозиції. По-перше, навіть значні успіхи влади у підвищенні ціни на наркотики (або на послуги «транспортування») лише трохи знизять обсяг їх споживання, при цьому державі доведеться витратити колосальні зусилля і ресурси. По-друге, помітне зростання ціни разом із невеликим падінням попиту будуть надалі підвищувати капіталізацію ринку. Ну і який же це «успіх»?

Уявіть, що в якомусь містечку конкуруючі дилери разом продають по кілограму марихуани на тиждень. Один грам коштує 250 грн.², тоді їх сумарна виручка складе 250 000 грн. Посилення поліцейського нагляду змушує дилерів підняти ціни на 10 %, тобто один грам тепер обійдеться в 275 грн. Якщо вірити еластичності, згаданій вище, то попит на товар впаде на 3,3 %, а щотижневий обсяг продажів знизиться до 967 грам. Але загальна виручка зростає вже до 265 925 грн. Успішні дії поліції призвели до зниження попиту, але за рахунок зростання цін обсяг ринку теж збільшився.

¹ Економіка марихуани // Мнения : сайт. URL: <https://republic.ru/posts/1491993> (дата звернення 10.02.2020).

² Купить каннабис в Украине можно в два клика – это легко и недорого, хоть и незаконно // theБабель. URL: <https://thebabel.net/texts/24920-shishki-po-novoy-pochte-prazdnichnye-akcii-i-skidki-kak-v-ukraine-rabotaet-chernyy-rynok-kannabisa-i-kto-s-nim-boresya> (дата звернення 10.02.2020).

А що, якщо держава зосередиться на попиті? Давайте знову повернемося до нашого містечка і припустимо, що місцева влада провела агітаційно-пропагандистську роботу проти наркотиків: запустили рекламну кампанію, зробила більш доступним відпочинок для молоді, розробила чат-бот тощо. Попит упав. Через це дилери будуть змушені знизити ціни, адже тепер вони боротимуться за значно меншу кількість споживачів. Так знизиться не лише споживання, але й ціни – подвійний удар по ринку наркотиків.

За цією ж логікою можна впливати і на інші нелегальні ринки. Замість того щоб відловлювати шісток, було б значно логічніше відняти попит на пропоновані ними послуги. Це можна зробити як пряником (наприклад, через доступ до медичної реабілітації), так і батогом (через примусове лікування). У будь-якому випадку, якщо знизити кількість бажаючих скуштувати забороненого, то услід за цим зменшиться не лише кількість «таємних стежок», а й ціна на послуги кур'єрів.

Незалежно від галузі – чи то наркотики, міграція, чи щось інше – суть заходів залишається тією ж самою. Вплив на пропозицію лише знижуватиме попит, але збільшуватиме не лише ціни, а й доходи злочинців. А ось вплив на попит призведе до зниження і того, й іншого.

Помилка 2. Спочатку заощадили – потім розплачуємося

Україна – це країна великих можливостей. Але, звісно, не для всіх. Корупція призводить не лише до очевидних негативних наслідків у вигляді обмеження й без того небагатих ресурсів, які має змогу виділити Українська держава на зброю та спеціальну техніку. Вона відлякує від кооперації з нашою державою західні компанії, які є носіями передових технологій. Годі й казати про перспективи України в створенні нових поколінь високотехнологічного озброєння. Високопосадовці визнають, що це ганьба, але грошей все одно немає. Влада не може забезпечити належне забезпечення правоохоронцям.

Однак у будь-якої розсудливої людини заяви про брак грошей викличуть сумніви, особливо якщо вона дізнається, куди зі ангельським спокоєм витрачаються бюджетні кошти. Тут і гелікоптери, і броньовані автомобілі, і бронетранспортери, і катери, і бог зна що ще. Це яскравий приклад того, як влада витрачається на надлишкові силові заходи, абсолютно забуваючи про превентивні. На радість виборцям уряд заявляє, що його головний пріоритет – це забезпечення громадської безпеки, а тому великі закупки, на кшталт гелікоптерів і катерів, пропускають без проблем, а ось до коштів на превентивні заходи ставляться значно стриманіше. Брак коштів у першу чергу позначається на ув'язнених, наркоманах та інших потенційних злочинцях. Цілком зрозуміло, чому суспільство не поспішає забезпечити їм гідне існування. Але такий підхід пізніше обертається досить великими витратами.

Нехай ви заощадите пару мільйонів на програмах реабілітації та освіти

в місцях несвободи. У результаті цього колишні в'язні (хай їх навіть не так вже й багато), яких не навчили професії або боротися із залежністю, швидше знову підуть на злочин, ніж стануть шукати нову роботу. А нові злочини для влади означатимуть ще більші витрати. Оцінити ж ефективність превентивних заходів ні в грошовому, ні в іншому еквіваленті майже неможливо. Хоча, якби отримати цифри на кшталт того, що внаслідок проведення серії освітніх семінарів у школах продаж марихуани скоротився по місту, скажімо, на 25 кг, це мало б неабиякий ефект. Але всі ці цифри – ніщо порівняно з програмами реабілітації наркозалежних. Варто вкласти в них ту ж саму суму – і споживання знизиться на цілих 100 кг. За приблизними оцінками, превентивні заходи до 10 разів ефективніші, ніж силові (частково тому, що націлені на попит, як і зазначено в попередній частині). Суворая правда полягає в тому, що набагато дешевше вилікувати наркозалежного і знайти для нього роботу, ніж ганятися за ним на БТР.

Раніше ми вказували, що раннє попередження приносить державі значно більш відчутну вигоду, ніж боротьба постфактум¹. В іншій публікації ми звертали увагу, що з реалізацією цілей криміналітету в'язниці справляються просто чудово. Влада цілком могла б допомагати молодим людям шукати роботу, а не чекати, поки ті самі знайдуть її – в одному з наркоугруповань. Зрештою, могли б теж трохи витратитися на реабілітацію залежних від рецептурних болезаспокійливих, щоб у результаті вони не пересідали на морфін, боротися із залежністю від яких значно складніше.

Звісно, легко сказати, що на вирішення будь-якої соціальної проблеми треба більше грошей. Але у випадку з наркотиками їх і без того витрачають чимало – просто витрачають неефективно. Пора б владі змінити пріоритети і припинити скупитися на превентивні заходи.

Помилка 3. Місцеве лікування глобальної хвороби

Наркаторгівля вже давно увійшла в добу глобалізації. Вона стала по-справжньому безмежною і розкинулася на цілі країни й навіть континенти. Не варто обмежувати боротьбу з нею лише територією окремих держав. Існує безліч прикладів, коли успішна антинаркотична політика в одній державі переносила цей бізнес в іншу. Цей тренд відомий як «ефект таргана»: варто вигнати його з одного місця – і він тут же з'явиться в іншому. Так, у 1990-х роках влада Перу домоглася помітних успіхів у боротьбі з культивацією коки, яка після цього абсолютно несподівано почала у великих обсягах рости в Колумбії. Через десять років уже Колумбія позбулася цієї напасти, але тепер знову за рахунок Перу, а ООН знову назвала це «помітними успіхами»². Незважаючи на обидва ці «помітні досягнення», щось не особливо помітно, чого саме вони досягли.

Те ж саме відбувається і з транзитом. Україна, як відомо, є не лише

¹ Гладкова Є. О. Стратегія й тактика протидії наркозлочинності в Україні : монографія. Харків : Панов, 2019. С. 108.

² Доклад Всемирного комитета по контролю над наркотиками за 2007 год / ООН. Нью-Йорк, 2008. С. 82.

кінцевим пунктом призначення наркотрафіку, а й державою-транзитером значних обсягів наркотичних засобів. Територію нашої держави використовують переважно як транзитну зону для контрабанди кокаїну з країн Латинської Америки та Європи, героїну – з країн Азії, психоактивних сполук – із Китаю, метадону – з Білорусії та Росії та ін.

Так, територією України проходять канали контрабанди героїну афганського походження до країн Центральної та Західної Європи (т. зв. «Балканський північний шлях») за маршрутом «Афганістан, Пакистан – Іран – Азербайджан – Грузія – Україна – країни Західної Європи» або «Афганістан, Пакистан – Іран – Туреччина (Грузія) – Україна – країни Західної Європи» та т. зв. «Шовковий шлях» за маршрутом «Афганістан, Пакистан, Іран – Азербайджан, Росія, Білорусь – країни ЄС» або «Афганістан, Пакистан, Іран – середньоазіатські країни СНД, Росія, Україна, Білорусь – країни Західної Європи». До європейських країн поставляється кокаїн, виготовлений переважно у Болівії та Перу. Латиноамериканські злочинні угруповання активно використовують чорноморські порти для налагодження поставок наркотичних засобів за допомогою морських контейнерних перевезень.

Синтетичні наркотичні засоби, зокрема мета дон, продовжують надходити з території Росії та Білорусі. Традиційно триває контрабанда на територію України з країн Західної Європи метамфетаміну, МДМА (екстазі) та ЛСД, а ефедрину і сильнодіючих лікарських препаратів – з Румунії та Молдови.

Якщо говорити про контрабандні канали, то т. зв. «Північний маршрут» поставок героїну (з Афганістану через Таджикистан, Киргизію, Казахстан і Росію в Україну і далі в країни ЄС) раніше дійсно пролягав у тому числі і через Донецьку область, але також, наприклад, затримувалися наркоугруповання і відбувалися рекордні вилучення героїну, який надходив у нашу країну по «Північному маршруту» через Сумську область. Тобто у нас є і інші прикордонні області з РФ, які можуть використовуватися міжнародними наркоугрупованнями без додаткових ризиків, пов'язаних із бойовими діями¹.

Не дивно, що влада окремих країн не сильно переймається проблемами поза межами її території. Наркотики – це транснаціональний бізнес, але до цих пір не існує жодного наднаціонального органу по боротьбі з ними. Є, звичайно, Управління ООН з наркотиків і злочинності, але воно так зациклено на придушенні виробництва, що начебто просто не помічає всіх недоліків такої політики. Експерти Управління вітають успіхи кожної країни на цих теренах і у них зовсім не залишається часу на те, щоб подумати, як мало ці успіхи значать для спільної справи. Якби звичайна ТНК аналогічним чином спробувала прикрити свою збитковість досягненнями на якомусь одному ринку, то її акціонери незабаром почали б замислюватись про перенесення свого капіталу в іншу компанію.

¹ В Україні набувають популярності нові наркотики, які продають через інтернет : інтерв'ю з начальником Департаменту протидії наркозлочинності Андрієм Кіхтенком. *112.ua*. 2018. 4 липня. URL : <https://ua.112.ua/interview/v-ukraini-nabuvaiut-populiarnosti-novi-narkotyky-iaki-prodaiut-cherez-internet-452279.html> (дата звернення: 02.02.2020).

Причина, через яку ця війна до цих пір триває, полягає в тому, що найбільші «акціонери» ООН – розвинені держави, на які припадає лівова частка голосів, повністю задоволені такою політикою. Країни Заходу, що традиційно споживають найбільшу кількість наркотиків, тільки раді тому, що вся ця метушня відбувається десь далеко від них. Як ми вже відзначали, найефективніше впливати на наркотрафік можна ближче до кінця ланцюга поставок, коли ціна товару стає особливо високою, отже, його конфіскація завдасть картелю найбільшої шкоди. Однак небо над Лондоном або Вашингтоном не роїться бойовими гелікоптерами. США і країни ЄС на своїй території війну з наркотиками ведуть значно більш виважено, ніж в інших країнах. Це означає, що влада ставиться терпимо до наркотрафіку, поки це не призводить до насильства. А щодо менш заможних країн, яким не вистачає поліцейської сили, щоб придушити наркаторгівлю, застосовуються санкції. *Країни-споживачі, які хочуть не дати наркотикам досягти їхніх кордонів, підтримують найжорсткіші заходи боротьби в країнах-виробниках або транзитерах, абсолютно забуваючи про неефективність такого підходу.* У свою чергу, виробники і транзитні країни не розуміють, чому власне вони повинні витратити свої сили й засоби на придушення бізнесу, діяльність якого здебільшого сконцентровано поза їх межами.

Зараз країни починають переглядати своє ставлення до наркаторгівлі, і тому є дві причини. По-перше, через те, що поняття «країна-виробник» і «країна-споживач» розмилися, їх інтереси почали збігатися. Наркотики переважно є хворобою середнього класу, і в міру зростання доходів у країнах, що розвиваються, цей самий середній клас починає споживати їх дедалі більше – на рівні з автомобілями, путівками на море й іншими благами. Одночасно з цим виробництво наркотиків у країнах-споживачах теж зростає. Зокрема, марихуану тепер вирощують у безпосередній близькості до споживача. Синтетичні наркотики взагалі можна приготувати в домашніх умовах. І чим більше зростає виробництво в країнах-споживачах, тим сильніше вони усвідомлюють усю неефективність боротьби із самими постачальниками. Дивлячись на вибухове зростання продажів марихуани у себе на батьківщині, американці зовсім забули про радикальне знищення плантацій у Колумбії і вважають кращою її легалізацію. Довідково: вже 20 північноамериканських штатів легалізували марихуану. На черзі й інші.

По-друге, міжнародна антинаркотична політика розвивається під впливом змін у розстановці сил на світовій арені. Бідні країни, що традиційно вважаються притулком для виробників і продавців наркотиків, поступово зростають і набувають все більшої ваги. Так, у 2000 р. Управління ООН з наркотиків спонсорувалося на 96 % двадцятьма «основними донорами» – здебільшого розвиненими державами. У 2014 р. на них припало вже 60 %, а сума, що залишилася, була надана країнами, що розвиваються¹. Серед них найбільше коштів надали Колумбія і Бразилія, будучи абсолютно

¹ ООН в боротьбі з наркотиками і оргпреступністю / Международная жизнь. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/386> (дата звернення 10.02.2020).

незадоволеними силовим вирішенням проблеми. Інші ж країни дотримуються альтернативного підходу. Так, Росія, періодично інвестуючи кошти на ці цілі в ООН, сама проводить досить жорстку антинаркотичну політику. У Китаї міжнародний день проти наркотиків і незаконної наркоторгівлі щорічно відзначається стратами контрабандистів. У країнах, що розвиваються, застосовують не лише «батого», а й «пряники», причому останніх у рази більше.

Помилка 4. Не плутати заборону з контролем

Жодна людина, яка на власні очі бачила жахи наркозалежності, не буде підтримувати легалізацію. Так само є аксіомою те, що якщо влада дійсно хоче контролювати наркозлочинність, вивести картелі з гри і захистити свій народ від цієї біди, то заборони – далеко не найвдаліший вибір. Незважаючи на те, що світова спільнота витрачає щорічно понад 1 трлн дол. на підтримку заборон, з 1998 р. споживання марихуани та кокаїну у світі зросло в півтора рази, а опіатів – узагалі потроїлася. Не схоже, щоб ми досягли хоч якихось успіхів.

Довгі роки легалізацію підтримували здебільшого любителі «травички», а їх головним аргументом було те, що марихуана значно безпечніша, ніж безліч інших дозволених речовин, наприклад алкоголю. Це чиста правда, але для широкого загалу це звучить непереконливо; більшість вважає, що в світі і без конопель (та й інших, більш важких наркотиків) достатньо небезпечних «розваг». Щоправда, в останні роки їх позиція дещо змінилася. Тепер у межах легалізації наркотики розглядають з точки зору не їх безпеки, а, навпаки, шкоди. Інакше кажучи, контролювати поширення наркотиків і забезпечувати здоров'я суспільства буде значно простіше, якщо забрати їх із рук мафії і включити в правове поле.

Як же тоді виглядатиме легальний і керований законом наркоринок? Наркотики тестують на предмет безпечності й міцності, зрозумілою мовою доносять до покупця їх вміст і наслідки, запечатують в упаковку із захистом від дітей і продають в обмеженій кількості особам старше 21 року. Податки надходять до бюджету. Водночас заощаджують на кримінальному переслідуванні. Переконані, що така легалізація не затопить країну наркотиками. Порівняно з цілковитим провалом антинаркотичної політики на інших фронтах, легалізація марихуани себе виправдовує. У спробах заборонити так звані «легальні суміші» влада лише даремно «ганяє тарганів» і «мне повітряну кульку». Нові заборони породжують дедалі більше майже ідентичних товарів-замінників. Постійні заборони синтетичних наркотиків виявилися не лише неефективними, а й небезпечними. На заміну відносно безпечним (якщо їх споживати в невеликих кількостях) придуть значно менш приємні альтернативи. Набагато безпечніше для суспільства буде дозволити невелику кількість офіційно протестованих «синтетичних сумішей», ніж забороняти все.

Схоже, що навіть стосовно важких наркотиків легалізація проявляє

себе з кращого боку. Забрати ці речовини з рук картелів варто хоча б через їх небезпечність для суспільства. Узяти, наприклад, той самий героїн. Хоча країни Європи вважають за краще про це мовчати, деякі з них, у тому числі Швейцарія, Нідерланди та Великобританія, в якомусь вигляді вже його легалізували. Наркотик, звісно, не продається на кожному куці, як марихуана в Нідерландах. Замість цього спеціалізовані клініки отримали право виписувати героїн за рецептом безкоштовно для лікування наркозалежних. Ідея полягає в тому, що за допомогою керованого й обмеженого вживання залежні зможуть поступово «злізти» з нього. Найкраще таку програму реабілітації поставлено у Швейцарії. Надаючи хворим героїн під наглядом лікаря, владі вдалося знизити їх схильність до грабежів та інших злочинів на 90 %¹.

Але це ще не все. Позбавивши ринку цих ключових споживачів, програма реабілітації дозволила зробити його значно менш привабливим для наркоіндустрії з точки зору обсягу попиту. Одночасно з цим потужний удар був завданий і по пропозиції. У деяких пацієнтів героїнова залежність досягла таких жахливих масштабів, що їм доводилося самим продавати наркотик, щоб заробити на чергову дозу. Тепер же вони поза грою: кількість дилерів у країні помітно знизилася, і рядовим покупцям у Швейцарії стало набагато складніше роздобути героїн. Реабілітація наркоманів, що міцно «сиділи» на ньому, дозволила буквально обвалити ринок. Легалізація наркотику в формі суворого лікування під наглядом лікаря породила такий ефект, про який будь-які заборони могли лише мріяти.

Цей досвід зацікавив уряди багатьох інших країн. Не маючи жодного уявлення про те, як боротися зі зростаючою в усьому світі наркозалежністю, вони дотепер вперто продовжують сподіватися на силову політику, що довела свою неефективність. Із кожним роком її наслідки проявляються дедалі більше. Кількість споживачів наркотиків не знижується, а низка раніше дешевих сільськогосподарських культур тепер продається за захмарними цінами. Усе це лише на руку злочинцям. «Повномасштабна війна» лише допомогла створити жорстоку наркоіндустрію з обігом понад 1 трлн дол.

Уже минуло понад століття як людство оголосило наркотикам війну. Але за ці роки нічого не змінилося. Настав час спробувати інші засоби з «усіх доступних», щоб боротися з наркобізнесом. Якщо уряди не змінять антинаркотичну стратегію радикально, умови для бізнесу мафії і далі залишатимуться сприятливими.

Навіть у кращі часи владі доводилося докладати чималих зусиль, щоб придушити глобальний наркобізнес. Картелі дійсно є природженими майстрами в оминанні найрізноманітніших законодавчих заборон. Однак феномен «легальних наркотиків» – це зовсім інша історія. До цих пір найбільшу складність становило виявлення злочинців і припинення їх

¹ Опыт Лозанны: не вылечить наркомана, так хоть помочь! // Swissinfo : сайт. URL: <http://surl.li/bzlw> (дата звернення 10.02.2020).

діяльності. У цій же галузі наркоіндустрії ніхто закон не порушує. Вони просто його випереджають. І як же владі впоратися з цією напастю?

Стаття надійшла до редакції 23.01.2020

Алексей Николаевич ЛИТВИНОВ,

доктор юридических наук, профессор,
заслуженный работник образования Украины
(Харьковский национальный университет внутренних дел)

Евгения Алексеевна Гладкова,

доктор юридических наук, старший исследователь
(Харьковский национальный университет внутренних дел)

ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НАРКОПРЕСТУПНОСТИ: ВРЕМЯ МЕНЯТЬ ПАРАДИГМУ

Между наркокартелями и обычными компаниями много общего - от трудностей в управлении персоналом до рисков, связанных с деятельностью интернет-магазинов. Но особенно важно то, что часто все попытки подавить наркоторговлю просто не работают. Почему же тогда власть с легкостью отказывается от неэффективных мер по управлению легальным бизнесом, но настолько инертна в противодействии наркопреступности?

Ключевые слова: наркопреступность, противодействие, картель, дилер, спрос, сбыт, предложение, легализация.

Oleksii M. LYTVYNOV,

Doctor in Law, Professor,
Honored Worker of Education of Ukraine
(Kharkiv National University of Internal Affairs)

Yevheniia O. Hladkova,

Doctor in Law, senior researcher
(Kharkiv National University of Internal Affairs)

COUNTERING DRUG CRIME: TIME TO CHANGE THE PARADIGM

There are many similarities between drug cartels and business companies - from difficulties in managing personnel to risks associated with the activities of online stores. But it is especially important that all attempts to suppress the drug trade simply do not often work. What is the reason that the government easily rejects ineffective measures to manage legal business, but it is so inert in counteracting drug crime?

Key words: drug crime, counteraction, cartel, a dealer, demand, sale, supply, legalization.

УДК 343.97

Юрій Володимирович ОРЛОВ,
 доктор юридичних наук, професор
 (Харківський національний університет внутрішніх
 справ)

РЕСЕНТИМЕНТ: ШЛЯХ ВІД ЖЕРТОВНОСТІ ДО ЗЛОЧИННОСТІ

Соціальна тривожність – незмінний, а тому й нормальний атрибут розвитку будь-яких суспільств у будь-яку історичну епоху. Маючи в своїй основі страх, тривожність постає універсальним фактором генерації захисних мотивацій, установок і реакцій. Траєкторії ж захисних практик, детермінованих тією чи іншою формою танатофобії (у тому числі й у соціальному контексті), є в цілому прогнозованими з урахуванням інституціоналізованих та похідних від них форм реагування: починаючи від інститутів страхування й закінчуючи радикалізмом, акціями протесту та подальшими проявами пасіонарності за типом *Helter Skelter*. Ця обставина відкриває широкий шар кримінологічно та загальносоціально значущих проблем, зумовлених:

а) аморальним, часто злочинним використанням технологій управління соціальними страхами за моделями ресентименту;

б) неконтрольованим нарощуванням самовідтворюваного на рівні групових патернів агресивного соціального потенціалу, ненависті з дискурсивно фокусованою його розрядкою у кримінальних формах, сценарно ідентифікованих із механікою ресентименту;

в) значною елімінацією мислення з платформ суспільної дискусії (цензурування останніх ресентиментарними межами, форматами ток-шоу), інститутів освіти й науки, що є загрозою для інтелектуальної складової національної безпеки.

Політика ресентименту знищує мислення, адже репрезентує просту (спрощену) світоглядну картину з явними індикаторами ворожості – об'єктами спрямування, концентрації та підтримування ненависті. Будь-які намагання змінити парадигму, в межах якої інституціоналізуються ефективні шляхи сублімації соціальних страхів і тривожності, призводять до маргіналізації та дискримінації суб'єкта таких ініціатив. Страта Сократа – один з найбільш яскравих історичних прикладів цієї вбивчої механіки. Але далеко за прикладами ходити не доводиться: суспільно-політичний і ширше – соціокультурний ландшафт сучасної України рясно пересипано

ресентиментарними обсесями. З'ясування природи і механізму їх відтворення є важливим завданням не лише для розширення й поглиблення розуміння особливостей детермінації агресивно-насильницької злочинності політичного спрямування, а і для забезпечення нормального демократичного процесу. *Демократія не може відбутися у суспільстві страху, ворожості й ненависті як провідних мотивацій соціальної активності.*

Водночас у правничій, кримінологічній предметній площині проблеми ресентименту осмислено явно недостатньо; питання про них якщо і порушувалися, то лише побіжно, й вони радше тяжіють до намагань функціонально обмеженої специфікації найбільш узагальнених знань про нього й до опису деяких особливостей детермінації окремих видів злочинності. Тож, наше завдання – дати науковий опис та пояснення сутності ресентименту й особливостям механізму його відтворення як кримінологічної проблеми.

Узвичасно вважати, що вперше категорію «ресентимент» у філософському дискурсі використав Ф. Ніцше. У роботі «До генеалогії моралі» (1887 р.) мислитель визначає ресентимент як почуття ворожості до того, що суб'єкт вважає причиною власних невдач (до «ворога»), безсилу заздрість, «обтяжливе усвідомлення марності спроб підвищити власний статус у житті чи суспільстві». Почуття слабкості або неповноцінності, а також заздрості щодо «ворога» призводить до формування особою системи цінностей, яка заперечує систему цінностей «ворога». Суб'єкт створює образ «ворога», щоб позбутись почуття вини за власну неспроможність¹.

Більше того, ресентимент як транссуб'єктний феномен виявляється самостійним джерелом подальшого ціннісно-сислового конструювання та орієнтування в соціальному просторі. Він сприяє формуванню стрункої логіки буття, яка, яка правило, є «чорно-білою», розгортається за принципом «від зворотного», що виявляється вельми зручним для суб'єктів безструктурного управління у сфері політики. Влучними із цього приводу є інші міркування Ф. Ніцше (мовою перекладу): «Восстание рабов в морали начинается с того, что ресентимент сам становится творческим и порождает ценности: ресентимент таких существ, которые не способны к действительной реакции, реакции, выразившейся бы в поступке, и которые вознаграждают себя воображаемой мезтью. В то время как всякая преимущественная мораль произрастает из торжествующего самоутверждения, мораль рабов с самого начала говорит “Нет” “внешнему”, “иному”, “несобственному”: это “Нет” и оказывается ее творческим деянием. Этот поворот оценивающего взгляда – это необходимое обращение вовне, вместо обращения к самому себе – как раз и принадлежит к ресентименту: мораль рабов всегда нуждается для своего возникновения прежде всего в

¹ Ніцше Ф. К генеалогии морали / пер. с нем. Ю. М. Антоновских, В. А. Флеровой. СПб. : Азбука ; Азбука-Аттикус, 2011. С. 87–89; Гольдфарб А. Ресентимент – синдром ущербной агрессивности. URL: <http://snob.ru/profile/9402/blog/84872> (дата звернення 10.02.2020); Апресян Р. Г. Ресентимент и историческая динамика морали. *Этическая мысль*. 2001. Вып. 2. С. 27–29.

противостоящем внешнем мире, нуждается, говоря физиологическим языком, во внешних раздражениях, чтобы вообще действовать, ее акция в корне является реакцией»¹. Цілком зрозумілим є алегоричний прийом із семантичною відсилкою до «моралі рабів», яка відтворюється поза контекстом однойменного історико-формаційного соціально-економічного феномену й проявляється і сьогодні.

О. Б. Фельдман визначає ресентимент як градуально посилену заздрість, що створює ту атмосферу, в якій виникають і поширюються протестні настрої різного змісту та різної спрямованості. Ресентимент, наголошує дослідник, сприяє індукції масових психозів, масової істерії і далеко не в останню чергу ксенофобії². М. Шелер же звертається до метафоричного опису ресентименту як повільно діючої отрути душі, справжньої причини перевороту в цінностях сучасної західної людини. За такої умови загрозу несе перетворення ресентименту з вузькоспецифічного (ніцшева «мораль рабів») на загальносуспільний феномен³.

Ресентимент, підкреслює О. В. Горбачова, – це довготривала психічна установка, яка є не стільки результатом повторюваних зовнішніх впливів, скільки наслідком систематичного витіснення самої можливості виходу (розрядки) «душевних порухів» та афектів (жага й імпульс помсти, ненависть, злоба, заздрість, ворожість, підступність). Це – депресивне переживання, яке неодмінно будується на внутрішньо ізольованому почутті власного безсилля. Саме надзвичайне напруження між імпульсом помсти, ненависті, заздрості та їх проявами, з одного боку, й безсиллям – з іншого, призводить до тієї критичної точки, коли ці афекти набувають «форми ресентименту»⁴. Авторка, таким чином, фактично зводить ресентимент до агресивної реакції заміщення, негативної сублімації, що в цілому не позбавлено підстав. Водночас заміщення й сублімація – категорії суть механістичні, а тому вони хоча і мають важливе значення для розуміння особливостей відтворення ресентименту, але не можуть бути вичерпними, а головне – змістовними його характеристиками.

Розширює уявлення про функціональну природу ресентименту Ф. Фукуяма, подаючи його крізь призму концепту «ідентичність». Вимога визнання своєї ідентичності, стверджує вчений у своїй праці з красномовною назвою «Ідентичність: запит на гідність та політики ресентименту» (2018 р.), є основною концепцією, яка об'єднує багато з того,

¹ Ницше Ф. К генеалогии морали / пер. с нем. Ю. М. Антоновских, В. А. Флеровой. СПб. : Азбука ; Азбука-Аттикус, 2011. С. 94.

² Фельдман О. Б. Від ксенофобії до ксенології: філософсько-антропологічний аналіз. Харків: Вид. В. В. Кудлай, 2010. С. 61.

³ Шелер М. Ресентимент в структуре моралей. СПб. : Наука, 1999; Горбачова О. В. Ресентимент як пояснювально-концептуальне поняття // Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 8 квіт. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 190.

⁴ Горбачова О. В. Ресентимент як пояснювально-концептуальне поняття // Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 8 квіт. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 189.

що відбувається в світовій політиці сьогодні. Загальне визнання, на якому ґрунтується ліберальна демократія, дедалі частіше піддається сумніву через більш вузькі форми визнання, що впливають з етнічної, релігійної приналежності абощо. І це – загрозна тенденція¹. Учений, таким чином, протиставляє гідності ресентимент, формує *опозиційну бінарність у політиці ідентичності*. Цей момент є методологічно важливим. До нього я ще повернусь. Наразі ж варто розібратися з теоретичними передумовами цієї позиції.

У підґрунтя своєї аналітичної схеми Ф. Фукуяма поклав платонівську ідею тімосу. Останній, згідно з Платоном (діалог «Держава»), відображає як розумне, конструктивне начало людської активності у прагненні до визнання, так і деструктивне, агресивне (у сучасній кримінології цей аспект тімосу досліджено у контексті складових мотивації хуліганства й вандалізму), але яке, тим не менш, також репрезентує бажання визнання (бажання бути бажаним). Виходячи із цього Ф. Фукуяма небезпідставно диференціює політику ідентичності за двома напрямками (технологіями):

1) ідентичність гідності, що ґрунтується на платонівській *ізотимії* – визнання на умовах рівності (конструктивний, інституціоналізований вияв тімосу);

2) ресентимент, що ґрунтується на платонівській *мегалотимії* – прагненні до визнання виключним (фактично – до позитивної дискримінації, що також може бути інституціоналізовано).

У широко відомих працях Г. В. Ф. Гегеля, К. Маркса й О. Кожева доводиться підхоплена Ф. Фукуямою ідея про те, що взаємодія, боротьба ізотимії та мегалотимії, є визначальною для розуміння перебігу історії як історії духу. Таке міркування надало можливість низці дослідників дійти висновку про закономірності логічного руху тімосу в історії. Тімос, або прагнення до визнання, – вслід за Ф. Фукуямою наголошує М. Аркадьєв, – призводить до першої війни, в якій людина ставить на карту своє життя, йдучи на бій в ім'я тільки визнання її винятковою (мегалотимія). Завдяки цій властивості людина знаходить *свободу від страху смерті*. Той, хто переміг у правійні, ризикнувши своїм життям, стає сюзереном; той, хто здався заради збереження життя, стає васалом, прарабом. Сюзерен, ставши паном, отримав задоволення своєї потреби у надвизнанні. Але задоволення це не є повним, і в цьому – умова подальшого руху історії. Пан принципово незадоволений тим, що його визнано винятковим усього лише НЕ рівним йому рабом, а раб принципово незадоволений повною відсутністю будь-якого визнання. Це призводить до продовження людської війни². Отримавши юридичну рівність можливостей (ліквідація рабства, кріпосного права, елімінація базових елементів феодалізму), рівне визнання як абсолютна реалізація ізотимії (не останню роль у цьому русі відіграла

¹ Fukuyama F. Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment. N.-Y. : Farrar, Strausand Giroux, 2018. P. 5.

² Аркадьєв М. А. Конец истории и драма открытого общества. *Сноб*. 2014. 24 августа. URL: <https://snob.ru/profile/23839/blog/80109> (дата звернення 10.02.2020)

церква), перебіг історії завершується. Далі – лише техніка і технології.

Можна було б припустити таку собі метагру, в якій сторонами протистояння є умовні епіметеїсти та прометеїсти. Епіметеїсти (в цьому контексті ними парадоксально виявляються ліберальні демократи й помірковані ліві) формують широку панораму боротьби за паритетне визнання на засадах рівності та гідності, консервуючи тим самим констатований Г. В. Ф. Гегелем, а за ним і Ф. Фукуямою кінець історії як історії боротьби за свободу та рівність. Прометеїсти ж (диктатори, квазідемократи, епігони авторитарних, тоталітарних політичних режимів) нав'язують боротьбу за відновлення історичного руху через утвердження домінантного визнання, експансію. Дійсно, можна було б так подумати, якщо не зважати на декілька суттєвих обставин. *По-перше*, декларація рівності і реальна рівність – це, як кажуть, «дві великі різниці», причому друге – утопія, принаймні «в міру», тобто у світській світоглядній системі. *По-друге*, якщо у Платона тімос – суто індивідуальна якість, феномен, що проявляється на рівні особистісної детермінованості, то у В. Г. Ф. Гегеля, О. Кожева та Ф. Фукуями – вже груповий, колективний, загальносоціальний, усеісторичний. При тому лише Ф. Фукуяма з достатньою чіткістю позначає ту гносеологічну зв'язку, завдяки якій здійснюється міжривневий перехід аналізу та феноменологізації тімосу, – категорію «ідентичність». Але в цьому, як видається, ховається суттєва, якщо не хиба, то особливість, на яку варто зважати під час визначення співвідношення гідності й ресентименту.

Прагнення до визнання виходить з аналогічної базової потреби – у повазі (за А. Маслоу). І хоча остання й передбачає іншого суб'єкта чи певну їх кількість, тим не менш, вона принципово не може бути зведена до афіліації особистості з ними. Ідентичність же завжди є груповою (якщо, звісно, опустити деякі винятки: медитативну самоідентифікацію з усезагальним або з Ніщо і схожі практики), є феноменом і прагненням позитивної афіліації, зчеплення соціального актора із подібними до себе (за кров'ю, за територією, договором тощо). Вона виходить із потреби *приналежності* до ін-групи, а не з *демонстрації* перед групою (як перед ін-, так і перед аут-групою), як це властиво для визнання. Приналежність значно більшою мірою тяжіє до потреби *в безпеці*, адже виключення з групи, із соціальної спільноти, вигнання, особливо на ранніх, додержавних етапах суспільного розвитку, становило безпосередню фізичну загрозу; виживання поза общиною було надскладним завданням. Тож, питання ідентичності – питання безпеки, найбільш глибинні шари якої відсилають до екзистенції смерті (танатофобії) та *похідних* від неї соціальних страхів. І це – методологічно важливе зауваження, що проливає світло на дві такі обставини.

1. Як ізотимія (прагнення до визнання рівної гідності), так і мегалотимія (прагнення до визнання через домінування) на груповому рівні відтворення як фактори й індикатори ідентичності ґрунтуються на потребі й відповідній мотивації приналежності та безпеки. У цьому розумінні відмінність полягає лише у засобах досягнення безпекових цілей. Принципових сутнісних

відмінностей між ними немає (хоча, певна річ, обрані засоби також є вкрай важливими). Тому будь-які події, що відбуваються та подаються під дискурсом гідності, так само можуть бути ідентифіковані з ресентиментарними.

Політику гідності тією чи іншою мірою завжди супроводжує ресентимент. Логіка є простою:

а) гідність актуалізується лише контекстуально, коли немає належного визнання, соціальні групи (їх право на політичне самовизначення, власну державність, на свою історію, культуру, мову, церкву тощо) належним чином не оцінено;

б) стани недооціненості й невизнаності формують комплекси жертви;

в) останні будь-де та будь-коли не можуть обмежуватися виключно прагненням до «вирівнювання» чи реституції; потрібна сатисфакція (кара як мета покарання, відшкодування моральної шкоди, увіковічення пам'яті, стимулювання й одержавлення емпатії тощо) як соціалізований прояв агресії*;

г) з моменту виникнення претензій на сатисфакцію соціальних груп як таких, що піддаються (піддавались) утискам, невизнанню чи спробам знищення, виникає позитивна дискримінація, яка не елімінує, а лише посилює претензійність і ворожість та за умови непрацюючих механізмів соціальної рефлексії, політики примирення та прощення, забезпечує трансформацію гідності в ресентимент; замість «ніколи знову» – «можемо повторити», замість проєктів майбутнього – фіксація на травмах минулого, аж до інституціоналізації колективних нав'язливих станів із рясною системою маркерів страху в культурі, праві, освіті та науці.

Принцип-гасло «свобода, рівність, братерство» дуже швидко, як засвідчує історія, перетворюється на диктатуру, що подається під «соусом» гуманізму, демократії, прогресу, історичної необхідності та безпеки. Тому сам поділ стратегій утвердження, підтримання ідентичності на політику гідності та ресентименту, запропонований Ф. Фукуямою, варто визнати вельми умовним і таким, що може розглядатися лише як тимчасова констеляція. Фактично ж ідеться про циклічність переходів від гідності до ресентименту; питання лише у різній тривалості цих циклів для різних народів, а також у змісті та спрямованості ресентиментарних практик.

Навіть побіжний аналіз дискурсивних полів Революції гідності (вони, певна річ, не є однорідними) виявляє, що з вимогами забезпечення гідного ставлення до громадянських прав, визначення зовнішньополітичного вектору розвитку країни й усунення тирана від влади сусідять маніфести про велич у комплексі з жертвовною історією української політичної нації, колишня й трагічна героїка якої екстраполюється на сучасність (відтворюється навіть на рівні військового вітання). У цьому сенсі політика

* Тісний зв'язок між самооцінкою і гнівом є помітим в англійському слові «indignation» (обурення). «Dignity» (гідність) характеризує почуття самооцінки особистості, «in-dignation» виникає, коли хтось ображає це почуття самооцінки (Аркадьев М. А. Конец истории и драма открытого общества. *Сноб*. 2014. 24 авг. URL: <https://snob.ru/profile/23839/blog/80109>) (дата звернення 10.02.2020).

гідності є спусковим механізмом, чинником, у низці випадків – одним із перших етапів, передтечією політики ресентименту, яка за своїми іманентними властивостями дуже швидко стає домінуючою, витісняючи стратегії й цінності паритетного визнання.

2. Гострий і перманентний ресентимент є ціною за відмову від прямої війни, за збереження миру на не вигідних умовах і неможливість симетричної відповіді агресору. І цю обставину слід визнати й зрозуміти з усією серйозністю та відвертістю. Лише так з'явиться можливість працювати з ресентиментом в українському суспільстві, знижуючи його соціально деструктивні, криміногенні ефекти.

Варто також усвідомлювати і те, що відмова від прямої війни зумовлюється цілком зрозумілим страхом перед людськими жертвами та втратою власної державності (що з них є первинним?..). Так чи інакше, але це – поступки під впливом страху бути знищеним як на індивідуальному, так і на колективному рівні. І ось тут ми знову маємо звернутися до питання про ідентичність і розмежувати хоча й пов'язані, проте відмінні прояви танатофобії – особистісної (біологічної) та групової (соціальної). Перша є глибшою та, крім страху смерті, ґрунтується на страху смертності як такої. Друга – лише на потенційних чи проявлених, справжніх чи уявних загрозах особистого характеру, але які актуалізуються через загрози існуванню (в т.ч. і визнанню) групи приналежності, афіліації. І на це слід зважати під час здійснення ґносеологічного переходу від особистісного до групового рівня детермінації агресивних практик, зокрема тих, що зумовлені феноменом ресентименту. І це ще одна обставина, не врахована Ф. Фукуямою у його теоретичних викладках про природу ресентименту, що виходить з підвалин ідентичності. Остання, ще раз підкреслимо, – виключно функціональна категорія, що відсилає до безпеки особистості, її захищеності від зовнішніх загроз, але не від її природної обмеженості, не від екзистенційного страху природної скінченності та смертності.

Пасуючи перед цим відчуттям, від якого віє сирістю могильною, А. Шопенгауер маніфестує: «Нема нічого на світі вартого наших стремлень, боротьби і бажань... усі блага є жалюгідними... світ виявляється повним банкрутом, і життя – така справа, яка не окупає своїх витрат...»¹. У доповнення до цього не можна не згадати і про відповідну тональність окремої, вельми суттєвої частини творчого доробку Л. М. Толстого з його «арзамаським жахом» смертності. Він часто мав справу з очищеною субстанцією відчуття власної смертності, що буквально висмоктувала з життя будь-яку подобу сенсу².

Страх смертності – один із найбільш глибинних, що вказує на нерозривний зв'язок людини з природою; тілесність накладає на дух істотні й цілком природні обмеження. Г. Гессе із властивою нобелівському лауреатові проникливістю вказує на цю обставину міркуваннями

¹ Шопенгауер А. Мир как воля и представление. ПСС: В 4 т. Т. 2 / пер. с нем. Ю. И. Айхенвальда; под ред. Ю. Н. Попова. М.: Московский Клуб, 1992. С. 394–395.

² Зорин А. Жизнь Льва Толстого. Опыт прочтения. М.: Новое литературное обозрение, 2020. С. 108–109.

практикуючого буддиста Сіддхартхи (мовою перекладу): «Тисячі раз Сиддхартха ускользал из «я», находился в Ничто, находился в звере, в камне – неминуемо было возвращение, неизбежен час, когда он обретал себя, под солнцем или под луной, в тени или под дождём, и вновь становился “я”, и вновь терзался неотвратимостью круговорота»¹. Добре описано в мистецтві, філософії й науці найбільш фундаментальну екзистенцію незвільненної тілесності – танатофобія супроводжує всю історію людства, визначає базові чинники ірраціональної агресивності, зокрема й аутоагресивності та суїцидальності.

Вдало, по-науковому, на міждисциплінарній основі артикулював цей прояв танатофобії Е. Фромм у праці «Анатомія людської деструктивності». Дослідник пов'язав злякисну (деструктивну) агресію з екзистенційною неврівноваженістю, зумовленою ефектами *самосвідомості*, атомізованості, принципової фізичної скінченності людини. Ці положення є широковідомими, тож, немає потреби далі продовжувати цю низку надбань світової думки (наукове пізнання тут, вочевидь, сусідить із філософським, мистецьким, релігійним і містичним). Водночас варто наголосити на тому, що страх смертності не є соціальним (він зумовлюється нейрофізіологічними особливостями людини, мозковими та психічними функціями й можливостями), а тому й не може бути віднесений до питань ідентичності, зокрема і до розуміння природи ресентименту. Останній генерує агресію *виключно інструментальну*, хоча й здебільшого таку, раціональні цілі якої – лишень верхній горизонт мотиваційного комплексу; його гарно видно «неозброєним оком» через аналіз мемів, порядку денного засобів масової інформації, резонансних для доксихного мислення тем і відповідного дискурсу.

Тому агресивно-насильницька феноменологія ресентименту не має стосунку до деструктивної, злякисної (у термінології Е. Фромма) агресії, що, тим не менш, не позбавляє її значення антропологічної константи, але лише в тому сенсі, що будь-яка ідентичність детермінує ворожість.

Ідентичність завжди породжує та породжується бінарною опозицією «ми – вони». Тому й *ресентимент є феноменом фронтирним*, але не у значенні прямої агресивної відповіді на загрози ін-групи з боку аут-групи. *Ресентимент породжується лише там, де є фальсифікація*. У цьому, власне, полягають його зміст та основне функціональне призначення як «громовідводу». Ідеться про конструювання аут-групи як доступного до сприйняття, зрозумілого об'єкту спрямування агресії, зумовленої факторами іншого порядку, основне поле відтворення яких не має прямого стосунку до відповідної аут-групи. Базою такого конструювання є дискурсивні дегуманізаційні, деперсоналізаційні практики, насичені мовою ворожнечі. Вони обов'язково підкріплюються соціальною міфологією, що розвивається й поширюється каналами та механізмами формування і

¹ Гессе Г. Сиддхартха. Путешествие к земле Востока / пер. с нем. Н. Н. Фёдоровой, Е. В. Пушкиной. М. : АСТ, 2017. С. 18.

стимулювання постпам'яті у колективно-емоційному діапазоні «жертвовність – велич». Із цього ж категоріально-емпатійного діапазону раціонально виводяться претензії на визнання, компенсації та домінування у певному просторі.

Отже, *ресентимент є соціально-психологічним феноменом, який полягає у генерації та підтриманні наративів і дискурсу ідентичності у повністю або частково сфальсифікованих умовах протистояння загрозам існування групи, що супроводжується агресивними практиками опозиційно-консолідуючого значення. Політика ресентменту – кероване й аморальне використання почуття страху перед штучно створюваними та/або інтерпретованими загрозами соціальної смерті групи (заборона використання рідної мови, відправлення релігійних обрядів, вигнання з територій тощо). Оперування такою технологією відкриває широкі можливості для зловживання з боку політичного істеблішменту, маскування своєї злочинної діяльності, легітимуючи, прикриваючи її «народною підтримкою» і таким само «народним гнівом». І ця технологія не є новою. Скільки існує держава, стільки і правителі користуються ефектами ресентименту.*

Доречними в цьому аспекті є міркування Платона, викладені у Книзі III «Держави»: «Нам слід звернути увагу й на самі ці міфи та на тих, хто береться їх розповідати, й вимагати, щоб оповідачі не гудили все те, що є в Аїді, а говорили щось добре і прихильне, бо їхня хула і не відповідає дійсності, і не приносить жодної користі для майбутніх воїнів... Тож, викреслимо, починаючи від цього вірша, всі схожі місця: *“Краще уже батраком я на ниві чужій працював би – У бідняка, що й самому скупого прожитку не досить, Ніж серед мертвих отут, що життя позбулись, панувати”...*»¹ (курсив наш – авт.). Саме до такого ракурсу проблематизації відносин моралі та природи вдався і В. Шекспір, вклавши в уста Гамлета нестерпне самовикриття (мовою перекладу):

*«...А то кто снес бы униженья века,
Неправду угнетателей, вельмож
Заносчивость, отринутое чувство,
Нескорый суд и более всего
Насмешки недостойных над достойным,
Когда так просто сводит все концы
Удар кинжала! Кто бы согласился,
Кряхтя, под ношей жизненной плестись,
Когда бы неизвестность после смерти,
Боязнь страны, откуда ни один
Не возвращался, не склоняла воли,
**Мириться лучше со знакомым злом,
Чем бегством к незнакомому стремиться!***

¹ Платон. Держава. Книга III / Діалоги Платона. URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat03.htm> (дата звернення: 18.02.2020).

*Так всех нас в трусов превращает мысль,
И вянет, как цветок, решимость наша
В бесплодье умственного тупика,
Так погибают замыслы с размахом,
В начале обещавшие успех...»¹.*

У цьому мистецькому шедеврї (у сферї гуманїтаристики без звернення до мистецького наукове пізнання, як видається, є вельми обмеженим і пласким) криється глибинне розуміння того, що технології ресентименту є поширеними й історично «живучими» не лише тому, що правителі всіх часів і народів не відрізнялися моральною чистотою, а й через те, що він, ресентимент, є конвенційним інструментом, засобом раціонального, *морально прийнятного* (хоча і фальсифікованого) обґрунтування власної нездатності вжити заходів щодо підвищення статусу, покращення положення своєї ін-групи. Дійсно, легше стати великими, аніж нормальними (Л. С. Рубінштейн).

Гамлетівське «примирення зі знайомим злом» (не менш влучно висловлене у поетичному пасажі Л. С. Рубінштейна (мовою оригіналу): «Слѣз восторга не скрывая, развернув глаза назад, скажем мы: “Не надо рая, дайте нам привычный ад!”»²) вимагає раціоналізації, легітимізації відповідних актів (відмова від спротиву – як зовнішнього, так і внутрішнього, колаборація, державна зрада, укладання сепаратного миру тощо), морального виправдання й самовиправдання. У допомогу – соціальна міфологія, пропагандистські продукти, що виявляються вельми функціональними. Втім, це не звільняє суб'єктів «примирення зі знайомим злом» від станів *фрустрації*, пов'язаних із руйнацією колишніх ціннісно-світоглядних систем групової ідентичності. Фрустрація генерує агресію, яка через неможливість розрядки щодо справжньої причини зміщується на інший, доступний об'єкт, ворожість до якого підтримується, як правило, розгалуженою системою дискурсивних практик, спирається на інформаційні кампанії, що стимулюють фальсифіковані стани тривожності (через загрози ін-групі) у сконструйованих сюжетах і сценаріях діяльності. Історія (як наука і навчальна дисципліна), таким чином, набуває виключного політичного значення, а робота з постпам'ятю стає базовим напрямом внутрішньої (без)культурної (безпекової) політики.

Сам же механізм відтворення ресентименту є, таким чином, типовим, його можна описати з оперуванням аналітичною схемою фрустраційної агресії у проекції на безпекове поле приналежності (ідентичності).

Отже, *ресентимент постає технологією конструювання ідентичності через опозиційну ворожість*. При цьому політика гідності, якщо вона є елементом політики ідентичності, неодмінно призводить до ресентименту, обтяженого жертвністю, конкурентною віктимністю, позитивною, а за нею

¹ Шекспир В. Гамлет / пер. с англ. Б. Л. Пастернака. URL: <https://rustih.ru/shekspir-gamlet/> (дата звернення: 17.02.2020).

² Рубинштейн Л. С. Причинное время. М. : АСТ ; CORPUS, 2016. С. 281.

– й негативною суспільно небезпечною кримінальною дискримінацією, ненавистю та соціальною дезінтеграцією. Поруч з очевидними криміногенними загрозами ресентиментарних практик формується й небезпечна тенденція щодо загострення параметрів стану соціального неадеквату. Оскільки ресентимент спирається виключно на фальсифіковану інтерпретацію соціальної дійсності, остільки ж і відповідні наративи та мислення, що відтворюється у ресентиментарній свідомості, є абсолютно невідповідними соціальній дійсності. При тому міфологізована свідомість не піддається раціональному коригуванню, адже виникає і підтримується на основі не «раціо», а емоції, емпатії. Проникнення ж міфів в інститути соціальної пам'яті, освітні й наукові установи, у масово-комунікаційні ценси – загроза психічному здоров'ю населення й національній безпеці в цілому.

Особлива роль у цьому процесі – у відтворенні ресентименту – відводиться дискурсивним практикам і політиці стимулювання *постпам'яті*. Поки що українській кримінології мало відомо про механізми їх впливу, конкретні прояви та мутації. Вони, напевно, не в останню чергу залежать від параметрів фронтірності українського суспільства. Однак і останні не мають чіткої своєї фіксації ані в соціології, ані в кримінології. Тож, розробка цих проблем, гадаю, має становити перспективу подальших досліджень за заданим напрямом.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2020.

Юрій Владимирович ОРЛОВ,

доктор юридических наук, профессор

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

РЕСЕНТИМЕНТ: ПУТЬ ОТ ЖЕРТВЕННОСТИ К ПРЕСТУПНОСТИ

В статье описаны теоретические предпосылки исследования ресентимента. Выявлена и охарактеризована его природа как элемента политики идентичности и антропологической константы, особенной формой реализации потребности в принадлежности. Ресентимент определен как социально-психологический феномен, заключающийся в генерации, поддержании нарративов и дискурса идентичности в полностью или частично сфальсифицированных условиях противостояния угрозам существования группы, сопровождающийся агрессивными практиками оппозиционно-консолидирующего значения. Установлено, что механизм его воспроизводства может быть описан схемой фрустрированной агрессии.

Ключевые слова: ресентимент, агрессия, ненависть, фрустрация, замещение, фальсификация.

Yurii V. ORLOV,

Doctor in Law, Professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

RESENTMENT: THE WAY FROM VICTIMS TO CRIME

The author of the article has described theoretical conditions of the study of

resentment. Its nature has revealed and characterized as an element of the identity policy and anthropological constant, special form of realizing the need for belonging. Resentment has been defined as a socio-psychological phenomenon consisting in the generation, maintenance of narratives and the discourse of identity in fully or partially falsified conditions of confronting threats to the existence of a group, accompanied by aggressive practices of opposition-consolidating significance. It has been established that the mechanism of its reproduction can be described by a scheme of frustrated aggression.

Key words: *resentment, aggression, hatred, frustration, substitution, falsification.*

УДК 343.911

Сергій Федорович ДЕНИСОВ,
 доктор юридичних наук, професор
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ У КРИМІНОЛОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Вивчення особи злочинця є однією з центральних проблем, що має теоретичне і практичне значення. Достатньо розвинуті теорії про особу, її сутність та основні властивості висувалися ще за античних часів Аристотелем, Платоном і Сократом. У період Ренесансу багатогранність особи осмислювалась з позицій її позитивних та негативних рис, робилися спроби відійти від поняття божественності й розглянути сутність особи у взаємодії із соціальними умовами. На кінець XVIII – початок XIX ст. почали з'являтися роботи, які тим чи іншим чином описували особу злочинця. І. Бентам одним із перших спробував розробити ідеальну модель злочинця та вказати на механізм формування емоційної сфери криміногенної особи. Протягом XIX ст. та першої половини XX ст. особа розглядалася у співвідношенні біологічного, соціального й типології, зокрема в загальновідомих теоріях Ч. Ломброзо, З. Фрейда, Д. Дриля та ін. Пізніше – з розповсюдженням ідей детермінізму у кримінології – виникла низка питань, що розкривали не лише основні детермінанти злочинності, а й особливості злочинної поведінки, які залежать від сутності людини, властивостей особи та її мотивації. На основі таких досліджень робились наукові розробки механізму злочинної поведінки особи, вказувались напрямки й основні заходи протидії певним видам злочинів.

Загалом учені дійшли висновку, що успішна боротьба із злочинністю є неможливою без урахування особистісного фактора. Незважаючи на численні наукові дослідження, багатовекторність проблем, що стосуються особи злочинця, її характеристики й особливостей залежно від виду того чи іншого вчиненого злочину, передбачають подальший науковий пошук, у тому числі розробку загального розуміння поняття особи злочинця у сучасній кримінологічній науці України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі проблемам, що стосуються особи злочинця, присвячено чимало досліджень філософів, антропологів, медиків, психологів, психіатрів, юристів і

соціологів. Особливої уваги заслуговують праці Ю. Антоняна, Г. Аванесова, Я. Гілінського, В. Голіни, І. Даньшина, А. Долгової, О. Джузи, С. Дікаєва, В. Дрьоміна, А. Закалюка, А. Зелінського, К. Ігошева, О. Литвинова, Р. Мертон, О. Сахарова, М. Стручкова, С. Тарарухіна та ін.

Нині у підручниках із кримінології, а також у численних наукових працях особа злочинця вивчається як у загальній площині, так і за окремими розділами (наприклад, особа неповнолітнього та молоді, жіноча злочинність, особа засудженого як об'єкт кримінологічного дослідження, групова злочинність і т. ін.). Такий підхід пояснюється як логікою розвитку самої кримінологічної науки, так і суто практичними завданнями.

Залежно від вибору напрямку дослідження особи злочинця та від обґрунтованості теоретичних положень визначається і якість рекомендацій щодо індивідуальної профілактики злочинної поведінки особи. Лише за останні п'ять років можна вказати низку таких досліджень. Наприклад, з метою запобігання насильницькій злочинності було вивчено кримінологічну характеристику особи насильницького злочинця¹; система тактичних заходів протидії наркозлочинності потребувала знання характеристики осіб, пов'язаних із розповсюдженням наркотиків у країні, та споживачів²; для побудови ефективної регіональної системи запобігання злочинності у прикордонних регіонах розглянуто специфіку кримінологічної характеристики осіб, які вчинили злочини у прикордонних регіонах³; основні кримінологічні ознаки особистості злочинця-військовослужбовця дозволили сформувати загальносоціальні та спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам у цій сфері⁴. Таким шляхом ідуть і закордонні фахівці. Так, А. І. Долгова вказує, що для обґрунтування вибору і стратегії боротьби із злочинністю, особливо для розробки спеціальних запобіжних заходів, важливо мати глибокі знання про особу злочинця. Вона підкреслює необхідність кримінологічних знань про особу злочинця у кожному кримінальному провадженні, оскільки заходи впливу на злочинця будуть ефективними лише тоді, коли під час їх застосування будуть враховані особисті якості та властивості⁵.

Метою цієї статті є характеристика підходів і загальних ознак, що визначають особу, яка вчинила злочин, та формулювання пропозицій щодо узагальненого визначення поняття «особа злочинця».

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до аналізу поняття «особа злочинця», звернемо увагу на неоднозначне формулювання й

¹ Храмов О. М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства : монографія. Харків : НікаНова, 2015.

² Гладкова Є. О. Стратегія й тактика протидії наркозлочинності в Україні : монографія. Харків : Панов, 2019.

³ Бабенко А. М., Конопельський В. Я., Чекмарьова І. М. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у прикордонних регіонах Причорномор'я материкової України : монографія. Харків : Право, 2019.

⁴ Артеменко О. М. Злочини проти порядку проходження військової служби : монографія / наук. ред. В. В. Голіна. Харків : Право, 2019.

⁵ Личность организованного преступника : криминологическое исследование : монография / под ред. А. И. Долговой. М. : Норма ; Инфра-М, 2013. С. 9–17.

розуміння понять «особа», «особистість» і «суб'єкт».

Терміни, що характеризують особу, яка вчинила злочин («суб'єкт злочину», «особа злочинця», «особистість злочинця»), поряд зі своїм загальнозживаним, універсальним значенням мають певні відмінності та специфічні галузеві значення, зумовлені предметною сферою пізнання відповідної науки, незважаючи на те, що родовим поняттям виступає поняття «особа». Як слушно наголошував А. П. Закалюк, в українській мові термін «особа» зазвичай об'єднує два російськомовні терміни «особа» та «особистість», проте вони мають різні значення¹.

Поняття «суб'єкт злочину» й «особа злочинця», як правило, використовуються кримінально-правовою наукою. Зокрема, статтю 18 КК передбачено, що «суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до Кримінального кодексу може наставати кримінальна відповідальність»².

Кримінологічна наука зазвичай оперує поняттям «особистість злочинця». Оскільки поняття особистості є складним інтегруючим поняттям, що охоплює біологічні, психологічні та соціальні сторони, йому притаманна система ознак, властивостей і рис, що визначають особистість як людину, що вчинила злочин. Будучи різновидом особи взагалі, особа злочинця має загальні ознаки (стать, вік, фах, освіта, соціальний стан, роль у суспільстві), а також властиві лише особі злочинця специфічні ознаки, що визначають і відображають характер і ступінь її суспільної небезпечності. Як зазначив В. В. Голіна, «Очевидно, що відвернення злочинних проявів має місце тоді, коли злочинна поведінка проходить етап від формування злочинного мотиву до початку виконання діяння»³.

Особа злочинця є складним, інтегруючим і багатовекторним поняттям. У кримінологічній науці існує низка визначень особи злочинця, які можна об'єднати за такими трьома ознаками.

1. *Формальна ознака* передбачає підхід, за яким особа злочинця розглядається як особа людини, яка вчинила злочин, з наданням їй цілісної характеристики, а саме це складне інтегруюче поняття, що містить у собі й об'єднує біологічні, соціальні та психологічні сторони.

2. *Змістовна ознака* передбачає окрему характеристику особи злочинця у зв'язку з учиненням нею злочину та наявністю причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням та особою.

3. *Формально-змістовна ознака* – та, за якою виділяється стан особи в момент учинення злочину, а саме коли до та після вчинення злочину (часовий термін) особа не може вважатися «особою злочинця».

Як правильно підкреслюють О. М. Бандурка, А. А. Васильєв, В. В. Голіна,

¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. С. 234.

² Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III : (в редакції від 16.01.2020) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 17.02.2020).

³ Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2011. С. 30.

О. М. Литвинов, Є. Л. Стрельцов та інші фахівці, особа злочинця та її особисті якості й властивості були й завжди будуть одними з центральних проблем кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології, адже саме людина є рушійною силою, «діячем» у злочинному посяганні¹.

Як наголошують І. М. Даньшин та А. П. Закалюк, особа злочинця – це сукупність суттєвих та усталених соціальних властивостей та ознак, соціально значущих біопсихічних особливостей індивіду, які об'єктивно реалізуються у конкретному вчиненому злочині, надають вчиненому діянню характер суспільної небезпеки, а винному – властивість суспільної небезпечності, у зв'язку з чим особа притягається до кримінальної відповідальності, передбаченої кримінальним законом². В. В. Голіна доповнює: «Разом із тим, виходячи із загальних уявлень про особу, будь-яка людина, яка усвідомлює свої дії і свідомо поводить, є особистістю. Особистістю визнається і злочинець – осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності і визнана винною у вчиненні суспільно небезпечного діяння. Незважаючи на свої негативні якості, він залишається учасником суспільних відносин, продовжує взаємодіяти з іншими людьми і суспільством взагалі»³.

А. Ф. Зелінський зазначав, що особистість злочинця – це сукупність соціально-демографічних, психологічних та моральних характеристик, які тією чи іншою мірою типово притаманні людям, винним у злочинній діяльності⁴. У розвиток такої думки А. Ф. Зелінський, а в подальшому і Т. А. Денисова акцентували увагу на тому, що поняття «особа злочинця» не можна ототожнювати з поняттями «особа винного», «особа підсудного», «особа засудженого» тощо. Наприклад, дослідження особи засудженого має будуватися, виходячи з кримінально-виконавчої характеристики особи (після оголошення вироку і призначення покарання), а також з особливостей карально-виправного впливу⁵.

Вітчизняні кримінологи визначають структуру особи злочинця, що поділяється на такі основні елементи:

1) *соціально-демографічні ознаки*, які охоплюють відомості про стать, вік, рівень освіти, сімейний стан, рід занять, наявність постійної роботи, її тривалість, частоту зміни місця роботи, інші джерела матеріального доходу, національність, громадянство, місце проживання тощо;

2) *особистісно-рольові властивості*, оскільки кожна людина у різні

¹ Кримінологія. Академічний курс / за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ : Кондор, 2018. С. 179; Кримінологія : підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін. ; за заг ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків : Право, 2018. С. 129.

² Даньшин І. Н. Общетеоретические проблемы криминологии : монография. Харьков : Прапор, 2005. С. 107; Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. С. 240.

³ Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник/ В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська, О. В. Лисодєд та ін. ; за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2014. С. 37.

⁴ Зелінський А. Ф. Криминологія (курс лекцій). Харьков : Прапор, 1996. С. 57.

⁵ Зелінський А. Ф. Кримінальна психологія : научно-практичне видання. Киев : Юринком Інтер, 1999. С. 86–89; Денисова Т. А. Поняття функцій покарання та їх загальна характеристика. *Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького ун-ту управління та права*. 2006. № 1. С. 224.

періоди свого життя виконує певні соціальні «ролі»; наявна соціальна структура пропонує особистості, яка формується, велику кількість соціальних ролей, що породжуються сучасним потенціалом розвитку економіки, управління та соціального середовища, а усвідомлення своєї соціальної ролі дає особі змогу краще пристосовуватися до суспільного життя;

3) *морально-психологічні якості*, а саме її внутрішній світ, переживання та почуття – ця група ознак структури особистості охоплює широке коло найрізноманітніших проявів внутрішнього «Я», потрібнісно-мотиваційні й інтелектуальні властивості, широту світогляду, ціннісні орієнтації і суспільно значущі риси характеру, емоційно-вольові якості тощо;

4) *риса правової та моральної свідомості* відіграють важливу роль у становленні особистості, оскільки життя в соціумі зумовлює необхідність дотримання певних правил поведінки та законів; правова свідомість визнається одним із різновидів суспільної свідомості, що відображається на колективному або індивідуальному рівні та проявляється в усвідомленій повазі до права, розумінні його цінності, знанні та дотриманні прав та обов'язків, а також у правовій діяльності, що забезпечує мирне та гармонійне співіснування; моральна свідомість особистості проявляється в її ставленні до загальноприйнятих і усталених норм моралі, правил поведінки та взаємоповаги і добровільному їх дотриманні;

5) *психічні відхилення*, спричиненні черепно-мозковими травмами, психічними захворюваннями (олігофренія, психопатія тощо) або іншим хворобливим станом, установленим під час проведення судово-психіатричних експертиз;

6) *кримінально-правові ознаки* – згідно з кримінальним законодавством України суд під час призначення покарання має враховувати характер і ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину, особу винного, його ставлення до вчиненого й обставин справи, які пом'якшують або обтяжують відповідальність, зокрема до таких ознак можна віднести характеристику вчиненого злочину, те, чи був він вчинений одноособово чи групою осіб, вчинення злочину сталось вперше чи неодноразово, інформацію про попередній антисуспільний спосіб життя особи; вид і строк призначеного покарання, визнання вини у вчиненому злочині тощо; обставинами, що пом'якшують або обтяжують покарання, визнаються встановлені судом за конкретною справою (провадженням) об'єктивні та суб'єктивні чинники, що не є ознаками конкретного складу злочину і не впливають на його кваліфікацію, проте свідчать про зниження чи підвищення суспільної небезпечності вчиненого діяння та/або особи винного, а отже, вважаються підставами для пом'якшення чи посилення покарання;

7) *загальнозначущі позитивні людські якості* мають не обмежувальний характер і знаходять свій вияв у прагненні до позитивної діяльності, творчості тощо, що може відвернути особу від вчинення злочину або

суттєво підвищити шанси на повернення її до соціуму і в майбутньому приносити користь суспільству.

Особа злочинця як різновид особи у загальному розумінні (людини), звісно, повинна мати всі загальні ознаки останньої. Однак кримінологічне вивчення особи злочинця має певну специфіку. Тому треба вказати, що врахування тих чи інших властивостей та якостей особистості повинно залежати не лише від загальних характеристик, а й ураховувати особливості вчиненого злочину або інші притаманні окремій групі особливостей, наприклад у разі дослідження особи-рецидивіста¹.

Як відомо, існує декілька схем, за якими досліджуються ознаки особи злочинця. Певним чином вони доповнюють одне одну, а тому навряд чи варто протиставляти ті або інші підходи у вивченні особи злочинця. Тим більш, що в межах однієї публікації це зробити навряд чи можливо. Загалом, структура особистості злочинця повинна мати всі ознаки, властивості, якості та інші показники, які у своїй сукупності характеризують особу, яка нехтує законом, порушує заборони, притягується до кримінальної відповідальності та заслуговує покарання. При цьому структура особи злочинця повинна відображати не лише різноманітність ознак, що її утворюють, і різновид характеру, але і різну їх роль в етіології злочинної поведінки.

Ознаки, що характеризують особу злочинця, перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності. Так, соціально-демографічні ознаки особи значною мірою визначають її соціальні ролі й поряд з останніми є вирішальним фактором у формуванні моральних і психологічних характеристик особи. Низка ознак може мати альтернативний характер, тобто їх можна віднести водночас до кількох груп (наприклад, освіта визначається як соціально-демографічна ознака, водночас вона може вказувати на соціальну роль особи в суспільстві).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Викладені положення є лише вихідними для поглибленого вивчення особи злочинця, проблема якого дедалі частіше привертає увагу науковців-юристів. Для успішних досліджень щодо запобігання злочинам украй важливо не лише мати уявлення про особу злочинця, а й глибоко проникати у структуру властивостей, якостей, а також інших особистісних ознак.

За наслідками аналізу та з урахуванням розглянутих позицій науковців можна приєднатись до фахового визначення особи злочинця, а саме: це – сукупність суттєвих та усталених соціальних властивостей та ознак і соціально значущих біопсихічних особливостей індивіду, які, об'єктивно реалізуючись у конкретному злочині, надають вчиненому діянню характер суспільної небезпеки, а винному – властивість суспільної небезпечності, у зв'язку з чим особа притягається до кримінальної відповідальності, передбаченої кримінальним законом.

¹ Батиргареева В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія / Ін-т вивчення проблем злочинності Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2009; Даньшин І. М. Усталені форми злочинності (кримінологічний нарис). Харків : Акта, 2002.

Узагальнене поняття особи злочинця є певною абстракцією, поки воно не наповнюється конкретним змістом, зокрема соціально-демографічною, психологічною та моральною характеристиками, адже комплексне вивчення особи злочинця не повинно обмежуватися встановленням окремих ознак, які часто характеризують особу поверхово, а має проводитися з необхідною глибиною у їх взаємодії, що є гарантією більш повного виявлення чинників генези особи злочинця з метою застосування адекватних заходів для її корекції і недопущення вчинення нею нових злочинів. На основі вивчення особистості та структури особи злочинця визначаються класифікація та типологізація особистості.

Стаття надійшла до редакції 18.02.2020

Сергей Федорович ДЕНИСОВ,

доктор юридических наук, профессор

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

ЛИЧНОСТЬ ПРЕСТУПНИКА В КРИМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ УКРАИНЫ

Проанализированы современные подходы к определению понятия личности преступника. Выявлены отличительные признаки понимания понятия личности в педагогике, психологии и социологии, а также со смежными с криминологией уголовным, уголовно-исполнительным и уголовным процессуальным правом. На основе криминологических исследований предложено обобщенное определение «личность преступника». Определена структура личности преступника. Указано, что признаки, характеризующие личность преступника, находятся во взаимосвязи и взаимозависимости. Отмечено, что обобщенное понятие личности преступника является определенной абстракцией, пока оно не наполняется конкретным содержанием, в частности, социально-демографической, психологической и моральной характеристиками.

Ключевые слова: личность, личность преступника, структура, типология.

Sergey F. DENISOV,

Doctor in Law, Professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

CRIMINAL'S PERSONALITY IN THE CRIMINOLOGICAL THEORY OF UKRAINE

The modern approaches to the definition of the concept of the criminal's personality have been analyzed. The author has revealed the distinctive features of understanding the concept of the personality in pedagogy, psychology, sociology, as well as related to criminology criminal, penal and criminal procedural law. Based on the conducted criminological studies the author has suggested generalized definition of "criminal's personality". The structure of criminal's personality has been determined. It has been indicated that the features characterizing the

criminal's personality are interconnected and interdependent. It has been noted that the generalized concept of the criminal's personality is a certain abstraction, until it is filled with specific content, in particular, socio-demographic, psychological and moral characteristics.

Key words: *personality, criminal's personality, structure, typology.*

УДК. 351. 75:324:342. 9 (477)

Тетяна Анатоліївна ШЕВЧУК,
кандидат юридичних наук
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

ЩОДО РОЛІ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ У ПРАКТИЦІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Постановка проблеми. Інтенсивні державні перетворення останніх років і велика кількість реформаций поступово трансформують нашу країну, вона швидко змінюється. У кращий бік чи ні... покаже час. Але поряд зі стрімким розвитком суспільства та держави семимильними кроками розвивається і злочинність, яка набуває ознак злочинності кризового типу. Вона породжується соціальною кризою і сама ж поглиблює її. Злочинність кризового типу має властивість зводити нанівець будь-які реформи, які могли б забезпечити соціальний прогрес в Україні. Отже, доки злочинність в Україні є злочинністю кризового типу, доти соціальний прогрес в Україні є неможливим¹.

Критичні показники стану злочинності свідчать, що сьогодні вона становить суттєву загрозу національній безпеці країни. У зв'язку з цим першочерговим стає завдання консолідації зусиль якнайширшого кола суб'єктів протидії злочинності щодо системного забезпечення захисту особистих і суспільних інтересів від злочинних посягань.

Чим же цій ситуації може зарадити кримінологія? Питання не є риторичним. Як справедливо із цього приводу зазначає О. М. Литвинов, слід пам'ятати, що кінцевою метою будь-якої науки є створення знання, що містить відповіді на питання, які людина порушує. Повною мірою це твердження стосується і кримінології, яка не полишає спроби створити такий масив знань. Останнім часом надії на побудову цієї теорії значно зросли, тому що ми набагато більше дізналися про злочинність та протидію їй.

Динамічний процес розвитку наукових знань і кримінологічної практики у нових соціально-політичних, економічних і правових умовах сьогодення логічно призводить до якісних змін у сприйнятті та визначенні традиційних категорій і понять у сфері пізнання науки кримінології². Тому пошук нових шляхів комплексного системного вдосконалення

¹ Костенко О. М. Модернізації доктрини сучасної кримінології у парадигмі соціального натуралізму. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1 (2). С. 191.

² Кримінологія. Академічний курс / за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ : Кондор, 2018. С. 7.

кримінологічної основи правоохоронної діяльності як базису протидії злочинності є беззаперечно актуальним. Ця проблема не може бути успішно вирішена одноразовими, короткостроковими кампанійськими заходами. Як свідчить історична практика, ця діяльність повинна мати системний, широкомасштабний і багаторівневий характер, спиратися на результати всебічного вивчення соціальних законів розвитку суспільства. І, безумовно, саме наукове осмислення цих глибинних процесів і їх різностороннє дослідження мають слугувати міцним підґрунтям подолання кризи функціонування існуючої системи протидії злочинності.

Очевидним є те, що раціональне залучення наукової спільноти до процесу формування державної політики протидії злочинності є соціально обумовленим і практично затребуваним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протидія злочинності в цілому та окремим її проявам досить широко та глибоко теоретично досліджувалась, зокрема в працях О. М. Бандурки, В. С. Батиргарєєвої, Є. М. Блажівського, М. Г. Вербенського, Є. О. Гладкової, В. О. Глушкова, В. В. Голіни, С. Ф. Денисова, Т. А. Денисової, О. М. Джужі, В. М. Дрьоміна, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, Т. В. Корнякової, О. М. Костенка, І. М. Копотуна, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, Ю. В. Орлова, В. Я. Тація, В. О. Тулякова, П. Л. Фріса, Ю. С. Шемшученка та ін. По суті, їх монографічні дослідження та практично апробовані результати і є науковим підґрунтям протидії злочинності. Крім того, у сучасних кримінологічних дослідженнях окремими питаннями виноситься на розгляд аналіз стану наукового забезпечення протидії злочинності як окремого елементу системи кримінологічного забезпечення. Зокрема, це стосується робіт В. М. Бесчастного «Теорія та практика кримінологічного забезпечення протидії злочинності в Україні» (Харків, 2018 р.), В. В. Сазонова «Забезпечення економічної безпеки України: кримінологічний аналіз» (Харків, 2020 р.) та ін. Однак постійні соціально-економічні перетворення «змінюють» обличчя злочинності, кидають нові виклики правоохоронним органам та науковцям, у зв'язку з чим необхідно стає інтенсифікація проведення комплексних кримінологічних досліджень та забезпечення впровадження їх результатів у практику протидії злочинності.

Мета статті полягає у визначенні ролі кримінологічної науки в практиці протидії злочинності, окресленні особливостей впровадження результатів кримінологічних досліджень у правозастосовну діяльність.

Виклад основного матеріалу. Одним із дієвих інструментів сучасної правової дійсності є усвідомлення положення, згідно з яким теорія мертва без практики, а практика безсила без теорії¹. Кримінологічна наука і практика протидії злочинності незмінно стоять поруч і, по суті, є неподільними, бо, по-перше, попередження злочинності є водночас і предметом кримінологічної науки, і метою її досліджень, по-друге,

¹ Сіренко В. Ф. Актуальні проблеми забезпечення і охорони прав людини в Україні. *Правова держава*. Київ : Юридична думка, 2014. Вип. 25. До 65-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 1949–2014. С. 22.

попередження злочинності без наукової основи, перш за все кримінології, перетворилося б на спонтанні, безсистемні й головне малоефективні та більшою мірою безрезультатні спроби будь-що зробити для недопущення вчинення окремих злочинів, не кажучи вже про стримування злочинності в соціально допустимих межах¹.

Кримінологічна наука швидко розвивається і не є статичною. Приспосовуючись під виклики реалій сьогодення і ті практичні запити, які перед нею постають, вона активно використовує широкий арсенал як загальнонаукових, так і галузевих методів наукового пізнання, що забезпечує, з одного боку, достовірність висновків, а з іншого – підвищує теоретико-практичну цінність результатів кримінологічних досліджень.

Методи кримінології залежать від вихідної світоглядної позиції вченого і від власне кримінологічної парадигми, в межах якої «рухається» його думка. Універсального методу кримінології, як і інших суспільних наук, не існує².

Тільки сукупність різних методів пізнання надає можливість отримати достовірні знання про злочинність, її детермінанти, осіб, схильних до здійснення злочинів, оптимальність та адекватність реагування на процеси та явища, що на них впливають. Доцільно відзначити, що в процесі кримінологічного забезпечення діяльності територіальних органів поліції результат дослідження, під яким розуміють кримінально обґрунтовану і значиму інформацію, залежить від того, який набір методів використовується³.

Методологія має бути гнучкою, реагувати на новітні форми, напрями та прояви злочинності, що дозволить їй поєднати в собі теорію, емпірику та раціоналізм у запобіганні злочинності⁴.

Саме методологія кримінологічного дослідження є його основою, вона визначає філософські категорії та світоглядно обумовлені принципи пізнання, а їх раціональне та виважене дотримання є запорукою успішного втілення отриманих наукових результатів у практичну діяльність правоохоронних органів.

Загалом кримінологічне дослідження структурно є досить складним, воно є організованим і цілеспрямованим процесом отримання нових знань про злочинність, її причини та умови, особу злочинця та заходи протидії злочинності. Цей процес передбачає здійснення пізнавальних операцій у визначеній послідовності, слідування певній схемі, яка охоплює окремі взаємопов'язані етапи дослідження. Їх змістовне наповнення може

¹ Аванесов Г. А. Кримінологія: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» 5-е изд., перераб. и доп. М. : Юнити-Дана, 2012. С. 74.

² Тимчук О. Л. Філософські засади сучасної кримінології: методологічні аспекти. *Вісник Південного регіонального центру Національної Академії правових наук України*. 2016. № 7. С. 190.

³ Крижановський А. С. Методологічні та методичні засади кримінологічного обслуговування діяльності територіальних органів національної поліції. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2018. Вип. 17 (889). С. 129.

⁴ Богатирьов І. Г. Кримінологія : підручник / заг. ред. І. Г. Богатирьова, В. В. Топчія. Київ : Дакор, 2018. С. 26.

уточнюватись залежно від цілей конкретного кримінологічного дослідження, які визначають постановку його окремих завдань. Водночас дотримання цієї схеми/процедури (певного алгоритму) забезпечує отримання достовірного і змістовного матеріалу, дозволяє робити об'єктивні висновки та пропонувати обґрунтовані наукові рекомендації.

Виділяють чотири основні етапи (стадії) кримінологічного дослідження: 1) початковий етап; 2) підготовчий етап; 3) робочий етап; 4) заключний етап¹. У принципі алгоритм кримінологічного дослідження не є *чітко* визначеним, і його етапи/стадії можуть суттєво різнитися залежно від програми конкретного дослідження і тих завдань, які ставляться дослідником у кожному конкретному випадку. Однак конкретне визначення процедури кримінологічного дослідження та подальше її дотримання є запорукою організованості, цілеспрямованості й оптимальності всієї дослідницької роботи.

Із точки зору практичного значення найбільш цінним є заключний, найвідповідальніший етап, на якому здійснюються впорядкування зібраної інформації, її обробка, аналіз та узагальнення, вивчаються й вимірюються зв'язки між явищами, формулюються висновки та рекомендації, складаються звіти щодо проведеного кримінологічного дослідження. і визначаються засоби впровадження результатів дослідження у практичну діяльність. По суті, саме цей етап є перевіркою результатів теорії на практиці. Практична цінність будь-якого дослідження вимірюється тим, наскільки були впроваджені його результати в правозастосовну діяльність.

Основними формами впровадження результатів кримінологічних досліджень у практичну діяльність з протидії злочинності є такі:

- розробка нових законодавчих актів або внесення обґрунтованих зауважень і пропозицій до існуючих законів у сфері протидії злочинності;
- підготовка програмних документів регіонального та загальнодержавного рівня щодо протидії злочинності на основі даних аналізу її стану;
- розробка науково обґрунтованих методичних рекомендацій для практичних працівників щодо використання інноваційного інструментарію протидії злочинності з урахуванням регіональних особливостей та потреб конкретного правоохоронного органу;
- здійснення аналітичних оглядів криміногенної ситуації в Україні та розробка на цій основі новітніх методик і технологій аналізу та прогнозування злочинності;
- розробка прогнозів розвитку криміногенної обстановки як в окремих регіонах України, так і по всій її території у найближчій і віддаленій перспективі (виявлення на основі прогнозування існуючих тенденцій розвитку злочинності, визначення комплексу криміногенних факторів; розробка планів розвитку системи протидії злочинності тощо).

Однак практичне застосування основних положень і результатів

¹ Кримінологія: питання та відповіді / за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : Золота миля, 2015. С. 95.

кримінологічних досліджень ускладнено низкою обставин (як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру), зокрема такими:

- прогалини в організаційному забезпеченні впровадження, що проявляється, перш за все, у відсутності чіткого механізму взаємодії розробників (науковців) та безпосередньо користувачів/отримувачів інформації (практичних працівників);

- упущення в кадровому забезпеченні – низький рівень підготовки, відсутність кримінологічної освіченості, вмінь і навичок застосування результатів наукових досліджень (відповідних методичних рекомендацій) у практиці протидії злочинності;

- недоліки у самій науковій продукції – неактуальна тематика, занадто «розмиті» рекомендації, відсутність належної методологічної основи, недостатній рівень апробації основних положень і висновків робіт тощо.

Підвищення ролі кримінологічної науки в діяльності Національної поліції досягається, перш за все, шляхом упровадження наукової продукції в цю сферу, що повинно стати одним із пріоритетних завдань держави, адже наука і практика мають низку однакових цілей у сфері правоохоронної діяльності.

Ефективність протидії злочинності прямо залежить від ступеня наукового забезпечення й аналітичного супроводження на всіх рівнях та інтенсивності взаємодії вчених і практиків різних дотичних галузей науки у справі формування узгодженого інтегрованого цілісного наукового продукту. Негативні процеси і тенденції, які відбуваються в Україні, вимагають постійного наукового відстеження, глибокого і детального дослідження криміногенної обстановки, внесення відповідних коректив у стратегію й тактику протидії злочинності¹.

Висновки. Результати наукових пошуків виступають не як знання самі по собі, а як особливий ресурс, необхідний на рівні з іншими ресурсами для вдосконалення і розвитку практики. У цьому процесі не обійтися як без спеціальних знань та вмінь, так і без об'єктивної оцінки реальних можливостей науки і практики, рівно як і без здатності мислити саме науково-практично для впровадження в практику досягнень науки. Для втілення їх у життя недостатньо щось знати, необхідно вміти ці знання застосовувати, і не за завчасно вивченим алгоритмом, а щоразу за новим, конкретним.

У системі взаємозв'язку науки і практики центральне місце посідає вирішення проблеми впровадження результатів наукового дослідження в практичну діяльність. Ця проблема – це проблема отримання ефекту від наукових розробок у найкоротші строки, а не у віддаленій перспективі². Для цього управління зазначеною сферою повинно бути професійним і ґрунтуватися на чіткому розумінні процесів взаємовпливу та

¹ Бандурка О. М., Литвинов О. М. Злочинність як об'єкт феноменологічного аналізу. *Право і безпека*. 2015. № 3 (58). С. 6.

² Аванесов Г. А. Кримінологія : учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция». 5-е изд., перераб. и доп. М. : Юнити-Дана, 2012. С. 76.

взаємообумовленості науки і практики.

Наука не може існувати заради науки, ця теза є безспірною. Постійні соціально-економічні перетворення та досягнення в науково-технічній сфері «змінюють» обличчя злочинності, кидають нові виклики правоохоронним органам. Наука завжди випереджає практику, вона починається з виокремлення проблем і пошуку шляхів їх вирішення спочатку – саме науковцями, але у тісній взаємодії з практиками.

Науковці та практики, які розробляють юридичну науку теоретично і практично, застосовують її під час здійснення правоохоронної діяльності, у симбіозі повинні знаходити шляхи протидії новітнім викликам злочинності та брати активну участь у правотворчості. Їх наукова та практична діяльність чинить безперечний позитивний вплив як на формування і вдосконалення наукової думки та покращення рівня організаційного, методичного, законодавчого й інформаційного забезпечення, так і вдосконалення практичної складової протидії злочинності.

Стаття надійшла до редакції 11.02.2020

Татьяна Анатольевна ШЕВЧУК,

кандидат юридических наук

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

О РОЛИ КРИМИНОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ В ПРАКТИКЕ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПРЕСТУПНОСТИ

Затронуты вопросы о роли криминологической науки в практике противодействия преступности. Определены основные формы внедрения результатов криминологических исследований и очерчены проблемы, возникающие в связи с осуществлением этой деятельности. Акцентировано внимание на недостаточной эффективности внедрения результатов криминологических исследований в практическую деятельность по противодействию преступности. Указано на необходимость интенсификации осуществления дальнейших научных исследований в направлении разработки и внедрения эффективных механизмов взаимодействия криминологической науки и правоприменительной деятельности.

Ключевые слова: *криминология, наука, научный потенциал, криминологическое исследование, методология, внедрение, противодействие преступности.*

Tatyana A. SHEVCHUK,

PhD in Law

(Kharkov National University of Internal Affairs)

ON THE ROLE OF CRIMINOLOGICAL SCIENCE IN PRACTICE OF COUNTERING CRIME

The author of the article raises questions regarding the role of criminological science in the practice of counteracting crime. The main forms of implementing the

results of criminological studies have been determined; and the problems that arise in connection with the implementation of this activity have been outlined. Particular attention has been focused on insufficient effectiveness of introducing the results of criminological research into practical activities to combat crime. The necessity of intensifying the implementation of further scientific research in the direction of developing and implementing effective mechanisms for the interaction of criminological science and law enforcement activity has been indicated.

Key words: *criminology, science, scientific potential, criminological research, methodology, implementation, crime combating.*

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО- ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

УДК 343.85

Тетяна Андріївна ДЕНИСОВА,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
член правління Кримінологічної асоціації України

ПРО СОЦІАЛЬНУ АДАПТАЦІЮ ОСІБ, ЯКІ ВІДБУВАЮТЬ ЧИ ВІДБУЛИ ПОКАРАННЯ У ВИГЛЯДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК: ІСТОРІЯ, СЬОГОДЕННЯ ТА МАЙБУТНЄ

Постановка проблеми. Призначення, виконання і відбування покарання перебуває у взаємозв'язку з кримінальною та кримінально-виконавчою політикою держави. Саме політика безпосереднім чином впливає на змістовну характеристику покарання, його вибір під час призначення покарання засудженому, визнаному винним у вчиненні злочину, та застосування інших заходів впливу чи звільнення осіб, які перебували у місцях позбавлення волі. У всіх випадках особливу цінність і важливість мають питання, пов'язані з ефективністю покарання, а тому процес соціальної адаптації осіб, які відбули покарання, набуває особливого значення, оскільки в кінцевому підсумку можливість реадaptaції особи у суспільстві безпосередньо впливає на рівень рецидиву злочинів.

До сьогодні законодавець не сформував комплекс соціальних, кримінально-правових, кримінально-виконавчих, кримінологічних та інших спеціальних заходів удосконалення політики держави щодо призначення, виконання й відбування покарання та постпенітенціарного впливу на осіб, які відбули покарання. Хоча певні кроки в цьому напрямку зроблено, вони не мають комплексного характеру, у певних випадках заходи дублюються, а іноді важливі питання зникають із поля зору фахівців.

Треба вказати, що питання про соціальну адаптацію засуджених навіть науковці різних галузей розглядають під власним кутом зору й не враховують інші позиції, що, безумовно, не дає позитивних результатів. Між тим, лише об'єднання наукових думок і досвіду практиків, кропітка робота

органів пробації, органів місцевого самоврядування та громадськості можуть вплинути на процес засвоєння звільненими особами соціального досвіду з метою повернення їх до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За часів незалежності України і до сьогодні науковці різних галузей неодноразово зверталися до проблем соціальної адаптації осіб, звільнених після відбування покарання. Це пов'язано із низкою змін у законодавстві, намаганнями призупинити зростання кількості злочинів, особливо вчинених неодноразово, та бажанням якомога детальніше вивчити особу злочинця, осягнути феномен покарання та його межі тощо. Чи не найбільшу увагу цьому питанню свого часу присвятили Л. В. Багрій-Шахматов, А. Ф. Зелінський, В. М. Трубников та інші фахівці з кримінально-виконавчого права¹. Так, В. М. Трубников постійно наголошує на тому, що процес соціальної адаптації є невід'ємною частиною карально-виправного впливу на засуджених. Л. В. Багрій-Шахматов, розкриваючи проблеми кримінальної відповідальності, водночас говорить про шляхи соціальної адаптації злочинців і їх соціальну значимість. Не можна оминати увагою і пенітенціарні ідеї Г. О. Радова², його роздуми про можливість відновлення особистості навіть після тривалого знаходження у місцях несвободи. У період 90-х – на початку 2000-х років науковці та практичні працівники підкреслювали непоодинокі недоліки законодавства щодо соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі на певний строк, та аналізували заходи, спрямовані на вдосконалення цього процесу.

Численні праці присвячено аналізу сучасних проблем надання допомоги у соціальній адаптації особам, звільненим від відбування покарання, особливо тих, що стосуються запобігання рецидивній злочинності³. Зокрема, В. С. Батиргареева, Б. М. Телефонко та ін. підкреслюють, що недосконалість надання допомоги у соціальній адаптації

¹ Трубников В. М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания. Харьков : Основа ; Изд-во при Харьков. ун-те, 1990; Зелинский А. Ф., Трубников В. М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания : учебное пособие / отв. за вып.: Зелинский А. Ф. Киев : Изд-во УМК ВО при Минвузе УССР, 1991; Багрій-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм её реализации : курс лекций (1998–2000). Одесса : Бахва, 2000; Трубников В. М. Социальная адаптация освобожденных от наказания : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харьков : Юридическая академия, 1991; Бандурка А. М., Денисова Т. А., Трубников В. М. Общая теория социальной адаптации освобожденных от отбывания наказания (правовой и социально-психологический анализ уголовно-исполнительной политики по реабилитации осужденных) : монография. Харьков ; Запорожье : Нац. ун-т внутр. дел, ЗГУ, 2002; Денисова Т. А. Совершенствование процесса социальной адаптации лиц, отбывших уголовное наказание. *Revistadestiintepenale*. 2006. Anuar. Anul II. P. 132–141.

² Радов Г. О. Пенітенціарна ідея. Думки на тему. Київ : Леся, 1997.

³ Батиргареева В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія / Ін-т вивчення проблем злочинності, Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2009; Богатирьов І. Г. Пробація – як альтернатива позбавленню волі в Україні. Хмельницький : ХмЦНТЕІ, 2010; Телефонко Б., Логін В. Вплив соціальної адаптації осіб, звільнених від відбування покарання, на рівень рецидивної злочинності в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2010. Вип. 5. С. 190–194.

особам, звільненим від відбування покарання, завжди вважалася однією з визначальних умов, що сприяє рецидивній злочинності.

Ухвалені останніми роками в Україні законодавчі, програмні й інші нормативні акти щодо соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, запровадили низку принципових нововведень, проте не вирішили проблему повністю. Віддаючи належне законодавцю та науковим доробкам фахівців, слід указати, що зазначена проблема є невичерпною. Саме тому у цій публікації йтиметься лише про одну групу колишніх засуджених – тих, які відбувають і відбули покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк.

Метою цієї статті є аналіз системи соціальної адаптації звільнених осіб, а також визначення шляхів і напрямків її оптимізації, що сприятиме створенню нормальних умов для поступенітенціарної адаптації.

Виклад основного матеріалу. Проблема соціальної адаптації є важливою в усі часи в плані розвитку у засуджених почуття відповідальності за свої вчинки, вироблення законослухняної поведінки та запобігання рецидиву злочинів, головним чином стосовно осіб, які раніше відбували покарання у вигляді позбавлення волі. За часів незалежності український законодавець намагався сформувати основи соціальної адаптації та ресоціалізації осіб, які відбувають та відбули таке покарання. Правники також неодноразово зверталися до вказаної тематики, оскільки розвиток суспільства спрямовано на забезпечення гуманного ставлення до особи, яка вчинила злочин. У майбутньому боротьба зі злочинністю повинна здійснюватись не лише за допомогою покарання, а й через допомогу у соціальній адаптації особам, звільненим після відбування покарання, їх ресоціалізацію у суспільстві. Підтвердження вказаного ілюструє не лише Кримінально-виконавчий кодекс (далі – КВК) України¹, а й інші нормативні акти, що стосуються соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання. Так, 10 липня 2003 р. був ухвалений закон «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», який мав регламентувати ці питання². Закон засвідчив, що українська держава приділяє увагу впорядкуванню соціальної адаптації зазначених осіб. Він визначив деякі форми останньої, зокрема передбачив соціальний патронаж як комплекс заходів державної підтримки та допомоги звільненим особам, які здійснюються з метою сприяння у їх працевлаштуванні, професійній переорієнтації та перепідготовці, створенні належних житлово-побутових умов і запобіганні впливу на них криміногенних факторів. Думається, вказаний закон не охоплював усіх нагальних потреб, а також мав суттєві

¹ Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 № 1129-IV : у редакції від 16.01.2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 14.02.2020).

² Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закон України від 11.07.2003 № 3160-VI : із змінами і доповненнями // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1104-15> (дата звернення: 05.02.2020).

вади. Саме тому у 2009 р. ухвалюється рішення про його зміну, а згодом і заміну. Ухваленим 17 березня 2011 р. Законом України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»¹ було встановлено загальні засади соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, засади участі у соціальній адаптації цих осіб підприємств, установ та організацій та об'єднань громадян, а також фізичних осіб, забезпечує правове регулювання відносин, спрямованих на реалізацію такими особами прав і свобод, передбачених Конституцією та законами України.

Можна згадати й положення «Концепції соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк», схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.10.2008² та проєкт Концепції «Деякі питання соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» 2017 р. тощо. Варто додати, що вказані нормативно-правові документи головним чином розроблено з урахуванням вимог Європейської Конвенції з прав людини, Європейських тюремних правил (1987 р), Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими (прийнятих ООН в 1984 г.) та інших міжнародних актів. На жаль, щорічно Моніторинговий комітет Парламентської асамблеї Ради Європи продовжує вносити свої пропозиції і висловлювати зауваження, які стосуються, зокрема, соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк.

За загальним визначенням «адаптація» (лат. *adapto* – пристосовую) означає пристосування організму до умов середовища³. З урахуванням соціологічного, психологічного та кримінологічного підходів можна вказати, що соціальна адаптація передбачає взаємодію особи і соціального середовища в процесі їх суспільного функціонування відповідно до вимог і норм, що панують у суспільстві, передусім норм законодавства⁴.

У відповідності до положень статті 1 Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», соціальна адаптація – це процес засвоєння звільненими особами соціального досвіду з метою повернення їх до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві⁵. Очікується, що в процесі соціальної адаптації звільнених осіб

¹ Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закон України від 17.03.2011 № 3160-VI : в редакції від 20.01.2018 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17> (дата звернення: 14.02.2020).

² Концепція соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.10.2008 № 1385-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1385-2008-%D1%80> (дата звернення: 05.02.2020).

³ Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. М. : Сов. энцикл., 1973. С. 71.

⁴ Бочелюк В. Й., Денисова Т. А. Кримінально-виконавча психологія : підручник. Київ: Істина, 2008. С. 129.

⁵ Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на

мають бути відновлені їх соціальний статус, сімейні та інші суспільно-корисні зв'язки й навички трудової діяльності (кваліфікації), сформовано позитивний спосіб життя.

Виділяють дві категорії обставин (об'єктивні та суб'єктивні), які можуть позитивно чи негативно вплинути на процес соціальної адаптації особи. До першої групи віднесено такі обставини, як задоволення потреб у житлі, одязі, харчуванні та інших матеріальних благах (об'єктивні обставини адаптації). Друга група обставин є пов'язаною із входженням звільненої особи в нове мікросередовище – сім'ю, трудовий колектив, найближче побутове оточення (суб'єктивні обставини адаптації)¹. Навіть мінімальне забезпечення таких осіб нормальними житловими і побутовими умовами, допомога в реєстрації і працевлаштуванні, надання медичної, психологічної та соціальної допомоги може бути запорукою ефективної соціальної адаптації та ресоціалізації колишніх засуджених.

Протягом останніх років Україна діє у напрямі вдосконалення законодавства, зокрема щодо приведення його у відповідність до законодавства Європейського Союзу, що передбачає наближення українського суспільства до європейських стандартів життя. Як уже вказувалось, на шляху інтеграції України до Європейського Союзу одним з пріоритетних завдань держави є забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, визначених Конституцією України. У зв'язку з цим необхідно нагадати положення КВК України, у тому числі, статей 155 «Правовий статус осіб, які відбули покарання», 156 «Надання допомоги засудженим у трудовому і побутовому влаштуванні» та 157 «Надання допомоги особам, звільненим з місць відбування покарання»², а також Закону України «Про пробацію»³.

Зокрема, законодавством України наголошено, що особи, які відбули покарання, несуть обов'язки і користуються правами, встановленими для громадян України, з обмеженнями, що передбачені для осіб, які мають судимість. Такі обмеження можуть установлюватися тільки законом. У період відбування покарання, але не пізніше ніж за три місяці до закінчення строку, уповноважений орган з питань пробації спільно з адміністрацією установи виконання покарань організовує здійснення заходів щодо сприяння засудженим, які готуються до звільнення, у визначенні місця проживання після звільнення, влаштуванні до спеціалізованих установ для звільнених, госпіталізації до закладів охорони здоров'я (за

певний строк : Закон України від 11.07.2003 № 3160-VI : із змінами і доповненнями // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1104-15> (дата звернення: 05.02.2020).

¹ Бандурка А. М., Денисова Т. А., Трубников В. М. Общая теория социальной адаптации освобожденных от отбывания наказания (правовой и социально-психологический анализ уголовно-исполнительной политики по реабилитации осужденных) : монография. Харьков ; Запорожье : Нац ун-т внутр. дел ; ЗГУ, 2002. С. 41.

² Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 № 1129-IV : в редакції від 16.01.2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 14.02.2020).

³ Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 № 160-VIII : в редакції від 01.01.2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19> (дата звернення: 05.02.2020).

потреби) або працевлаштуванні після звільнення працездатних осіб. Усі заходи щодо соціального патронажу осіб, звільнених від покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, визначаються Законом України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», а порядок взаємодії суб'єктів соціального патронажу – Міністерством соціальної політики України, Міністерством внутрішніх справ України, Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством юстиції України¹. Варто нагадати, що, крім адміністрації виправних колоній та персоналу служби пробації, суб'єктами соціального патронажу є центральні та місцеві органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, об'єднання громадян, а також фізичні особи, які здійснюють соціальний патронаж.

Проблеми звільнених осіб стосуються багатьох сфер суспільного життя. Як відомо, не всі звільнені особи мають змогу проживати у власних житлових приміщеннях, своєчасно й без проблем влаштуватися на роботу, відновити сімейні стосунки тощо. Відсутність комплексної допомоги звільненим особам уповільнює їх реінтеграцію у суспільство та відновлення їх соціального статусу повноцінного члена суспільства, трудового колективу й родини, призводить до втрат людського ресурсу на ринку праці, оскільки переважна їх частина – це працездатні громадяни. І якщо звільнена особа не інтегрується у суспільство, спостерігається підвищення рівня його криміналізації, адже звільнені особи, перебуваючи у скрутному становищі, досить часто вдаються до незаконних дій, виправдовуючи їх цим становищем і неможливістю гідно існувати в умовах, які створила для них держава. Таким чином, труднощі у відновленні свого соціального статусу та поверненні до нормальних умов життя призводять до того, що особи, які відбули покарання та звільнилися з установ відбування покарань, повертаються на кримінальний шлях, через що підвищується рівень рецидиву злочинів.

Як наголошувалось раніше, здійснення заходів щодо соціальної адаптації звільнених осіб покладено на місцеві органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування. Однак здійснення соціальної адаптації за рахунок коштів місцевих бюджетів сьогодні є невід'ємним тягарем, виходячи з фінансових можливостей регіонів. Таким чином, на місцевому рівні ця проблема залишається невирішеною через недостатність коштів, відсутність належних фахівців і досвіду роботи у цій сфері. Натомість, існуюча система соціальної адаптації звільнених осіб самотужки неспроможна задовольнити потреби суспільства.

Безперечно, необхідно об'єднати зусилля центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та

¹ Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 № 1129-IV : в редакції від 16.01.2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 14.02.2020).

недержавних організацій, спрямованих на забезпечення соціальної адаптації звільнених осіб та активізацію роботи в цьому напрямі. Наприклад, центральні та місцеві органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування повинні проводити роботу з удосконалення системи соціальної адаптації звільнених осіб, зокрема функціонування мережі установ для таких осіб (спеціальних гуртожитків тощо). Проблема соціальної адаптації на сьогодні загострюється й тим, що серед звільнених осіб значна частина страждає на психічні й інші хвороби, а більшість має стійку антисуспільну деформацію особистості. У такому разі зрозуміло, що потрібна медична, психологічна, а іноді й психіатрична допомога.

Загалом, результативність вищезазначеної діяльності, не дивлячись на її величезний обсяг, в цілому є досить низькою і не дає скільки-небудь відчутних позитивних результатів саме через невиконання у повному обсязі таких обов'язків відповідними підрозділами. На жаль, вирішення особливо важливих соціальних питань, пов'язаних з наданням реальної допомоги в нормалізації життя звільнених у постпенітенціарний період, наскільки можна судити за існуючими соціальним і правовим принципами, в цій сфері за великим рахунком залишається незадовільною.

Ні виконавчі органи місцевої адміністрації та органи місцевого самоврядування, ні медичні заклади, ні керівники підприємств або організацій не відповідають за ненадання допомоги громадянам, які потребують соціальної адаптації. Через це – багато негативних наслідків як для громадян, які змушені здобувати кошти для існування нерідко неправомірними шляхами, так і для всього суспільства в цілому, яке страждає від їх антигромадського способу життя. Наприклад, у випадках, коли звільнена особа має стійкі наміри продовжувати антигромадський спосіб життя, систематично порушує громадський порядок і права інших громадян, за що неодноразово притягується до адміністративної відповідальності, законом України передбачається адміністративний нагляд¹. Як можливий наслідок – вчинення нового злочину і покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк.

Загалом, як не прикро, можна констатувати, що переміщення значної частини населення України в умови, в яких вони відчужуються від основних людських цінностей і піддаються впливу субкультури місць несвободи, створює загрозу внутрішній безпеці суспільства. До того ж, з'явився певний прошарок людей, які провели свої молоді і важливі для становлення особистості роки в місцях позбавлення волі, і тому є джерелом дестабілізації і соціальної напруженості в суспільстві.

Нова політика держави повинна переформатувати підходи до людини, яка вчинила злочин, відбула покарання та готова до нових умов життя у суспільстві. Звільнена особа не повинна відчувати себе ізгоєм суспільства. Саме з його безпосередньою участю повинні створюватися відновлювальні

¹ Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі: Закону України від 01.12.1994 № 264/94-ВР : в редакції від 16.01.2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/264/94-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 15.02.2020).

програми, надаватись допомога у працевлаштуванні й вирішенні побутових, сімейних проблем тощо. Також необхідно створювати дієві форми соціального нагляду за поведінкою колишніх засуджених з метою запобігання вчинення ними нових злочинів.

Неодмінно треба акцентувати увагу і на тому, що одними з ключових чинників, які впливають на ефективність процесу соціальної адаптації, є вектор ставлення оточуючих громадян до колишніх засуджених, а також власне сприйняття останніми пропонованої допомоги у соціальній адаптації. Тому говорити про вдосконалення порядку здійснення сприяння у соціальній адаптації особам, звільненим з місць обмеження чи позбавлення волі, необхідно з одночасним формуванням у суспільстві толерантного ставлення та зниження стигми й дискримінації цієї категорії людей¹.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дотримуючись поглядів більшості вчених, вважаю, що правове й організаційне вдосконалення соціальної адаптації осіб, звільнених після відбування покарання, повинно відбуватись у трьох напрямках: удосконалення (реформа) всієї кримінально-виконавчої системи України; чітка регламентація всіх сторін надання соціальної допомоги та здійснення соціального контролю в період соціальної адаптації; створення надійного взаємозв'язку між органами пробації та органами місцевого самоврядування. Треба акцентувати на тому, що всі три названих напрямки є тісно взаємопов'язаними між собою і перебувають у взаємозалежності.

Необхідно зазначити, що умови життя людини постійно змінюються і в нормальних умовах, а не лише через ізоляцію особи від суспільства. Це не просто, але набагато легше, ніж після відбуття покарання, адже колишньому засудженому знову доводиться адаптуватися до умов свободи – кардинально інших порівняно з умовами «закритого простору» установи виконання покарань. При цьому він стикається із низкою соціальних проблем, у тому числі правового характеру.

Варто погодитись із фахівцями, що постпенітенціарна адаптація – це двосторонній процес пристосування особистості засудженого до соціального середовища. Цей процес є пов'язаним із комплексом заходів, які здійснюються державними установами, органами й інститутами громадськості з метою закріплення результатів виправлення і ресоціалізації, а також запобігання рецидиву злочинів.

Стаття надійшла до редакції 11.02.2020

¹ Денисова Т. А. Правосвідомість суспільства та питання призначення і відбування покарання. *Вісник прокуратури*. 2006. № 8. С. 94–101; Денисова Т. А. Негативні наслідки застосування кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк та контроль за їх поширенням. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2006. № 3. С. 139–146; Борисов В. І., Батиргарєєва В. С., Яковець І. С., Опанасенков О. І. Ставлення соціуму до можливостей соціальної адаптації колишніх засуджених // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол. : В. І. Борисов та ін. Харків : Право, 2012. Вип. 23. С. 64–75.

Татьяна Андреевна ДЕНИСОВА,

доктор юридических наук, профессор,
заслуженный юрист Украины

(Криминологическая ассоциация Украины)

О СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ЛИЦ, ОТБЫВАЮЩИХ ИЛИ ОТБЫВШИХ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ НА ОПРЕДЕЛЕННЫЙ СРОК: ИСТОРИЯ, НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ

Статья посвящена рассмотрению социальных, уголовно-правовых и уголовно-исполнительных проблем постпенитенциарной адаптации лиц, освобожденных из мест лишения свободы. Определены особенности адаптации бывших осужденных в Украине с момента провозглашения независимости до сегодняшнего дня. Охарактеризованы пути и направления оптимизации постпенитенциарной адаптации освобожденных, включающие мероприятия адаптации как в пенитенциарных условиях, так и после освобождения, изменения восприятия бывшего осужденного в обществе, реадaptацию, семейную поддержку и др. Обоснована необходимость совершенствования деятельности государственных органов и общественности по созданию нормальных условий для постпенитенциарной адаптации бывших осужденных.

Ключевые слова: *постпенитенциарная адаптация, осужденные, освободившиеся, реадaptация, государственные органы, общественность.*

Tetiana A. DENYSOVA

Doctor in Law, Professor,
Honored Lawyer of Ukraine

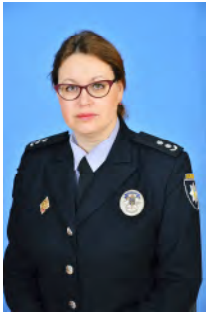
(Criminological Association of Ukraine)

ON SOCIAL ADAPTATION OF PERSONS SERVING SENTENCES OR FINISHED TERMS IN THE FORM OF DEPRIVATION OF FREEDOM FOR DETERMINED PERIOD: HISTORY, PRESENT DAY AND FUTURE

The article is focused on the consideration of social, criminal and legal, penal problems of post-prison adaptation of persons released from places of imprisonment. The author has determined the features of adaptation of former convicts in Ukraine from the moment of declaration of independence to the present day. The ways and directions of optimizing the post-prison adaptation of those released have been characterized, which include adaptation measures both in prison and after the release, changes in the perception of the former convicted in society, rehabilitation, family support, etc. The author has substantiated the necessity of improving the activities of state agencies and the public in creating normal conditions for post-prison adaptation of former convicts.

Key words: *post-prison adaptation, convicted, released, rehabilitation, state agencies, public.*

УДК 343.93

Дар'я Володимирівна КАЗНАЧЕСВА,
кандидат юридичних наук, доцент
(Харківський національний університет внутрішніх
справ)

ПРОБЛЕМИ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

Постановка проблеми. Злочинність неповнолітніх є однією з найбільш актуальних проблем сучасного суспільства, її частка в загальній структурі злочинності є стабільно високою; не зменшується і суспільна небезпечність діянь, що вчиняються неповнолітніми. Покарання є одним із способів реакції суспільства на протиправну поведінку неповнолітніх. Але, вирішуючи проблеми відповідальності неповнолітніх за скоєні злочини, необхідно мати на увазі, що навіть неповнолітній, який вчинив злочин, через свій вік є об'єктом підвищеного правового захисту. Зазначений фактор урахує більшість міжнародно-правових документів, що регулюють правовий статус неповнолітніх, які вчинили правопорушення. Це зумовлює особливу побудову системи поводження з неповнолітніми правопорушниками та наявність у ній специфічних засобів впливу на осіб зазначеної категорії.

Забезпечення максимальної ефективності кримінального покарання, досягнення його цілей – одне з пріоритетних завдань кримінально-правової політики, для реалізації якої необхідно сформувати цілісну, несуперечливу систему кримінальних покарань. Ця проблема набуває особливої значущості у зв'язку з тим, що не будь-яке покарання може бути ефективним у разі його застосування до особи, яка не досягла повноліття, в зв'язку з особливостями її психофізичного розвитку.

Кримінальна відповідальність неповнолітніх і практика призначення їм покарання реалізуються завдяки застосуванню основних положень кримінально-правової політики України в цій сфері, яка формується на основі особливого підходу до реалізації кримінальної відповідальності зазначеної категорії правопорушників. Аналіз сучасного стану національної і світової кримінальної політики засвідчує, що її визначальною рисою є гуманізація кримінально-правової репресії. Пріоритетами цієї діяльності є докорінна зміна існуючих кримінальних правовідносин та їх врегулювання відповідно до вимог міжнародно-правових актів і Конституції України.

Стан дослідження. Певний теоретичний базис для вирішення цих

проблем репрезентовано роботами З. А. Астемірова, О. М. Бандурки, М. І. Бажанова, І. М. Гальперіна, В. О. Глушкова, В. К. Грищука, О. М. Литвинова, Є. С. Назимка, А. Х. Степанюка, М. О. Стручкова, В. М. Трубнікова, Н. С. Юзікової та інших видатних учених і практиків.

Метою статті є висвітлення проблемних питань призначення покарання неповнолітнім.

Виклад основного матеріалу. Кримінальний кодекс України доцільно акумулює норми, присвячені відповідальності неповнолітніх, у спеціальному розділі XV «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх». Це обумовлено особливостями фізичного, морального, культурного і духовного розвитку специфічної категорії населення – неповнолітніх.

Виокремлення цього розділу дозволяє врахувати під час вирішення питань притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх особливості їх психіки, виховання, причини та умови, що сприяють скоєнню злочинів, і призначити законне та справедливе покарання, спрямоване на досягнення його цілей¹.

Проблема злочинності неповнолітніх залишається актуальною для всього світового співтовариства, що переймається пошуком шляхів і вироблення гуманно-ефективних заходів профілактичного впливу та протидії такому небезпечному явищу. Тому злочинність неповнолітніх постійно привертає до себе особливу увагу вчених і практиків. Це зумовлено не лише тим, що неповнолітні завжди визнавалися злочинцями особливого типу, а й тим, що в цей час неповнолітні – одна з найбільш уражених верств населення.

Слід відзначити, що в структурі загальної злочинності в Україні злочинність неповнолітніх становить відносно невелику частину – близько 11 %. Однак поряд із цим слід брати до уваги нерівнозначність кількісного співвідношення неповнолітніх осіб та дорослих.

Поряд із загальними положеннями, що належать до питань кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини, Кримінальний Кодекс України передбачає певні особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Ці особливості передбачено розділом 15 КК України, вони стосуються: звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності (ст. 97, ч. 2 ст. 106); видів покарань, що застосовуються до неповнолітніх (ст. ст. 98–102); призначення покарання (ст. 103); звільнення від покарання та його відбування (ст. ст. 104–107); погашення і зняття судимості (ст. 108).

Установлюючи ці особливості, законодавець виходив з психологічної характеристики цього віку – нестійкості психічних процесів, відсутності достатнього життєвого досвіду, знань і навичок, соціальної поведінки. Зазначені особливості не протиставляються загальним інститутам

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 30.03.2020).

відповідальності та покарання, а деталізують щодо неповнолітніх зміст і межі загальних інститутів, виходячи з реальних особистих особливостей неповнолітніх. Законодавець визнає, що неповнолітній – це злочинець особливий, який потребує не лише примусового впливу, але і захисту з боку суспільства та держави. У зв'язку з цим кримінальна відповідальність неповнолітніх, особливо у формі покарання, коригується низкою спеціальних норм.

Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх обумовлюються їх незначним життєвим досвідом, як наслідок цього – недостатньою зрілістю і психофізіологічними особливостями особистості. З огляду на ці обставини підлітки вимагають особливого підходу не лише під час притягнення до кримінальної відповідальності, а й у процесі реалізації щодо окремих з них покарання, особливо у вигляді позбавлення волі.

Треба погодитись з думкою про те, що кримінально-правовий статус неповнолітнього як суб'єкта злочину з його різними соціальними особливостями перебуває в галузі ювенального права, де однією з основних цілей є його захист від протиправного впливу¹.

Однак перелік покарань, що застосовуються до неповнолітнього, стосовно осіб, які досягли повноліття, є суттєво обмеженим.

Так, відповідно до статті 98 КК до неповнолітніх як основні покарання можуть бути застосовані лише штраф, громадські та виправні роботи, арешт і позбавлення волі на певний строк, а як додаткові – штраф і позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Слід передусім зауважити, що зміст та умови застосування передбачених у частині 1 ст. 98 КК видів покарань до неповнолітніх мають певні особливості порівняно з такими ж само покараннями у разі застосування їх до повнолітніх. Відповідно до частини 1 ст. 99 КК штраф застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний доход, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. Частина 2 цієї статті передбачає, що розмір штрафу, в тому числі за вчинення злочину, за який передбачено основне покарання лише у вигляді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, установлюється судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану неповнолітнього в межах до п'ятисот установлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Істотно пом'якшено і такі види покарань, як громадські роботи та виправні роботи. Згідно зі статтею 100 КК ці види покарання можуть бути призначені тільки неповнолітнім у віці від 16 до 18 років. Значно меншими є строки цих покарань: громадські роботи можуть бути призначені на строк від тридцяти до ста двадцяти годин і полягають у виконанні робіт у вільний від навчання чи основної роботи час, тривалість їх не може перевищувати

¹ Пудовочкин Ю. Е. Ювенальное уголовное право: теоретико-методологические и историко-правовые аспекты. М.: Глобус, 2001. С. 45.

двох годин на день; строк виправних робіт установлюються від двох місяців до одного року, і вони виконуються за місцем роботи, при цьому відрахування в доход держави визначаються судом у розмірі від п'яти до десяти відсотків.

На підставі статті 101 КК арешт полягає у триманні неповнолітнього в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах і може призначатись тільки неповнолітнім, які досягли на момент постановлення вироку шістнадцяти років, на строк від п'ятнадцяти до сорока п'яти діб.

Позбавлення волі згідно з частиною 2 ст. 102 КК узагалі не може бути призначене неповнолітньому, який уперше вчинив злочин невеликої тяжкості. Покарання у вигляді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, може бути призначене на строк від шести місяців до десяти років, крім випадків, передбачених пунктом 5 частини третьої цієї статті.

Аналіз норм кримінального законодавства свідчить, що застосування до осіб, які на час постановлення вироку не досягли шістнадцятирічного віку, таких покарань, як громадські та виправні роботи, а також арешту законом не передбачено.

Як відомо, відповідно до положень чинного цивільного процесуального законодавства України на роботу за трудовим договором приймають як виняток осіб, яким виповнилося 16 років, за згодою одного з батьків. Тобто неповнолітніх, які б мали самостійний доход, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення практично немає, тому застосування такого виду покарання, як штраф, видається дуже проблематичним.

Таким чином, слід визнати дуже обмеженим перелік видів покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітнього, що не відповідає положенням Мінімальних стандартних правил ООН. Так, відповідно до пункту 5.1 Пекінських правил заходи впливу на неповнолітніх мають визначатися з урахуванням не лише тяжкості вчинених ними правопорушень, а й особливостей особистості підлітка.

Особі, яка вчинила злочин, має бути призначено покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Пекінські правила орієнтують національних законодавців у першу чергу на скорочення випадків застосування позбавлення волі до неповнолітніх. У пункті 17.1 передбачено, що «рішення про обмеження особистої свободи неповнолітнього повинно ухвалюватись тільки після уважного дослідження цього питання, та обмеження повинні бути по можливості зведені до мінімуму; неповнолітнього правопорушника не слід позбавляти особистої свободи, якщо тільки його не визнано винним у вчиненні серйозного діяння із застосуванням насильства проти іншої особи чи в неодноразовому вчиненні інших серйозних правопорушень, а також за відсутності іншого відповідного заходу впливу»¹.

¹ Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх

Аналіз статистичних даних свідчить про існування негативної тенденції, відповідно до якої позбавлення волі на певний строк – найтяжчий вид покарання серед тих, які можуть бути застосовані до неповнолітніх злочинців, – призначається судами в декілька раз більше, ніж інші види покарань. Дослідження науковців свідчать, що серед передбачених для неповнолітніх видів покарань (ст. 98 КК України) найбільш часто застосовується саме позбавлення волі, питома вага якого серед інших покарань сягає в середньому близько 90 %. Таку ситуацію не можна визнати прийнятною, оскільки сутність позбавлення волі є глибоко суперечливою, у процесі його виконання виникають такі негативні процеси й явища, які не лише істотно ускладнюють процес досягнення мети виправлення, а й виключають можливість досягнення такого результату. У світлі проблем, пов'язаних із призначенням покарань неповнолітнім, постає питання щодо дієвості системи покарань неповнолітніх¹.

Певною мірою така ситуація може бути пояснена складністю призначення покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, тому що, з одного боку, суди часто обмежено у виборі покарань, альтернативних позбавленню волі, у зв'язку із суспільною небезпечністю особистості злочинця, чим зумовлюється неможливість призначення їх саме до неповнолітніх. З іншого боку, більшість санкцій статей Особливої частини КК України передбачають покарання саме у вигляді позбавлення волі.

У зв'язку з цим сьогодні саме позбавлення волі є найбільш поширеним видом покарання за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, що призначається неповнолітнім. Але цей вид покарання для зазначених осіб вельми негативно впливає на їх індивідуальні якості. Відомо, що переміщення неповнолітнього з однієї суспільної сфери в іншу супроводжується різкою «ломкою» одних стереотипів життєвих установок і неминучим формуванням інших, а це неминуче негативно відображається на незміцнілій нервовій системі підлітка і незначному життєвому досвіді.

На сьогодні аналіз практики застосування кримінального покарання до неповнолітніх свідчить, що призначення позбавлення волі, а також у багатьох випадках звільнення від відбування покарання з випробуванням вважаються практично єдино правильним заходом у здійсненні кримінальної політики щодо неповнолітніх. Реалізації грамотної кримінальної політики щодо неповнолітніх у цей період заважають такі обставини: слабка теоретична база, що обґрунтовує той чи інший вид покарання; як наслідок цього – недосконалі кримінальне та кримінально-процесуальне законодавства.

Погоджуємось з науковцями, які вважають, що під час призначення покарання неповнолітньому суд має виходити саме із типової суспільної

(Пекінські правила) 1985 р. : міжнародний документ від 29.11.1985 № 995_211// БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_211 (дата звернення: 30.01.2020).

¹ Березовська Н.Л. Деякі проблемні питання призначення покарань неповнолітнім. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1. С. 159.

небезпечності злочину. Заради призначення адекватного, максимально індивідуалізованого покарання для неповнолітнього суд зобов'язаний ураховувати всі обставини вчинення злочину, особистість неповнолітнього, а також вплив покарання на можливість його виправлення¹, а також не лише ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання, а й умови його життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості розвитку неповнолітнього.

Зазначимо, що законодавства деяких закордонних країн, наприклад КК Голландії (ст. 77h), КК Швейцарії (ст. 87) і кримінальне законодавство Великобританії, містять особливі покарання для неповнолітніх, не пов'язані з ізоляцією від суспільства. До них належать обов'язок усунути заподіяну шкоду або виконати на користь потерпілої сторони певні роботи з метою компенсації заподіяної шкоди, обов'язок відвідувати навчальну програму тощо.

Висновки. Розширення видів покарань, які можуть застосовуватись до неповнолітніх, дало б змогу судам під час вирішення питання про призначення конкретного виду покарання більш широкий вибір, що насамперед сприятиме індивідуалізації кримінальної відповідальності. Таким чином, вважаємо доцільним розглянути питання щодо можливості призначення неповнолітнім покарання у вигляді обмеження волі.

Вікові особливості неповнолітніх і специфіка злочинів, які вони вчиняють, свідчать про необхідність розробки таких заходів покарання, в яких акценти зміщуються з каральних на виховні та попереджувальні аспекти. Тому особливо актуальною є розробка теоретично обґрунтованого і практично значущого комплексу заходів кримінально-правового впливу на неповнолітніх, які вчинили злочини, з тим, щоб виключити домінування в ньому позбавлення волі, оскільки це покарання, як жодне інше, впливає на життя неповнолітнього, причому, як правило, змінює його поведінку на ще більш негативну.

У подальшому потребують системного вирішення такі питання, як установлення мети покарання неповнолітніх і розроблення спеціальної системи покарань для неповнолітніх з урахуванням результатів соціологічних та кримінологічних досліджень і досвіду закордонних держав.

Стаття надійшла до редакції 01.02.2020

Дарья Владимировна КАЗНАЧЕЕВА,

кандидат юридических наук, доцент

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

**ПРОБЛЕМЫ НАЗНАЧЕНИЯ НАКАЗАНИЙ ПО ОТНОШЕНИЮ К
НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМ**

¹ Назимко Є. С. Теоретико-прикладні засади становлення та розвитку інституту покарання неповнолітніх у кримінальному праві України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2016. С. 34.

Анализ уголовного законодательства свидетельствует, что перечень наказаний, применяемых к несовершеннолетним, по сравнению с лицами, достигшими совершеннолетия, существенно ограничен. Акцентируется внимание на негативной тенденции, согласно которой лишение свободы на определенный срок назначается судами в несколько раз больше, чем другие виды наказаний. Возрастные особенности несовершеннолетних и специфика преступлений, которые они совершают, свидетельствуют о необходимости реформирования системы наказаний в отношении несовершеннолетних и усиления воспитательных и превентивных мер.

Ключевые слова: *несовершеннолетний, система наказаний, лишение свободы на определенный срок, назначение наказания.*

Darya V. KAZNACHEYEVA

PhD in Law, associate professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

PROBLEMS OF SENTENCING MINORS

Analysis of the criminal law indicates that the list of punishments applicable to minors in comparison with adults is significantly limited. Attention is focused on the negative tendency, according to which imprisonment for a certain term is appointed by the courts several times greater than other types of punishments. The age characteristics of minors, the specifics of the crimes that they commit indicate the need to reform the system of punishments for minors, the strengthening of educational and preventive measures.

Key words: a minor, punishment system, imprisonment for a certain term, sentencing.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

УДК 343.98

Ірина Сергіївна КУРБАТОВА,
кандидат юридичних наук
(Університет державної фіскальної служби України)

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. У цивілізованому суспільстві правовий статус незахищених верств населення є показником рівня його розвитку, тому посилення гуманізації права і його соціальної спрямованості є основою захисту однієї з найуразливіших груп населення – дітей. У цьому розумінні сучасний період соціально-економічного розвитку України характеризується вкрай несприятливим у державі становищем багатьох родин, збільшенням кількості бездоглядних дітей, які втратили сімейні зв'язки, і тих, у яких відсутні мінімально необхідні умови для життя та повноцінного розвитку, а нерідко – щодо яких допускається жорстоке поводження.

Саме всередині родини як головного інституту виховання дитини формуються її характер та імунітет до спокус зовнішнього середовища, створюються передумови для її орієнтування на традиційні ідеали – милосердя, добробут, мужність, вміння аналізувати, ставитися з розумінням і прощати. При цьому варто розуміти, що виховання дитини є не лише правом, але й обов'язком батьків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема впровадження ювенальної юстиції в Україні досліджувалася багатьма вченими, зокрема О. Бандуркою, В. Бурдіним, Є. Гідуляною, В. Голіною, А. Голубовим, Ю. Гуревою, Г. Дідківською, А. Долговою, О. Карпенком, С. Коталейчуком, Н. Крестовською, О. Литваком, Н. Максимовою, В. Пекарчуком, І. Сабіровим, О. Семераком, К. Сперанським, О. Стеблинською, М. Таганцевим, А. Тузовим, В. Туляковим, О. Чернишевим, О. Чугаєвим, В. Шакуном, Я. Шевченком, Н. Юзіковою, А. Якубовим, О. Ямковим та ін.

Така увага до теми ювенальної злочинності частково пояснюється

правозастосовною статистикою у цій сфері: із загальної кількості 154 тисяч направлених протягом 2019 р. до суду проваджень у кримінальних правопорушеннях неповнолітніми або за їх участю було скоєно більше 4 тисяч злочинів. Аналогічно високі показники зафіксовано правоохоронними органами щодо неповнолітніх потерпілих (3249) і малолітніх дітей (2222)¹. І це – лише офіційні статистичні дані, які залишають поза увагою рівень латентної злочинності, а отже, і не дають повного уявлення про масштаби проблеми.

На сьогодні в Україні система правосуддя щодо дітей, які перебувають у конфлікті із законом, не є цілісною у розумінні її статусу у загальній системі правосуддя – вона подається у вигляді законодавчо закріплених особливостей правосуддя у справах неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Аналіз чинного законодавства (кримінального, кримінального процесуального, сімейного й адміністративного) свідчить про те, що права дитини захищено державою. Стосовно неповнолітніх установлено особливий порядок проведення досудового розслідування, судового розгляду справи, призначення і виконання покарання. Так, наприклад, до цієї категорії застосовується умовне засудження у 70–80 % випадків. Більше половини підлітків звільняються від кримінальної відповідальності ще на стадії досудового слідства, що свідчить про ліберальне ставлення до них і часто сприяє продовженню злочинної діяльності.

Більш того, варто наголосити, що злочини, які вчиняються неповнолітніми, особливо рецидивні, характеризуються більшою зухвалістю, агресивністю та жорстокістю, ніж злочини, вчинені дорослими. Як показує практичний досвід, у разі виявлення трупа з багатьма ножовими пораненнями однією з найбільш вірогідних версій може бути така, що злочин скоїли неповнолітні, жінки або психічно хворі особи².

По суті ювенальна юстиція існує більше ста років, адже вперше «дитячий судовий орган» було створено в Австралії у 1890 р., після чого аналогічні суди почали створюватися у Канаді та США. На сьогодні у світі функціонують три системи (моделі) ювенальної юстиції: англосаксонська, континентальна та скандинавська. Характерною особливістю англосаксонської системи, яка діє у США та Австралії, є її обмежена предметна підсудність – на розгляд ювенального суду віднесено всі види правопорушень неповнолітніх, окрім тяжких злочинів. У межах континентальної системи (більшість європейських країн) ювенальні суди мають широку предметну підсудність – вони розглядають усі види правопорушень неповнолітніх і водночас вирішують справи дітей, які потребують державної допомоги. Скандинавській системі, яка сформувалась

¹ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2017 року // Генеральна прокуратура України : офіц. сайт. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112165 (дата звернення: 11.02.2020).

² Виноградова С. О. Рецидивна злочинність серед неповнолітніх: причини та попередження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. Ужгород* : Гельветика, 2015. Вип. 33. Т. 2. С. 143.

у Швеції, притаманне поєднання судової й адміністративної ювенальної юстиції. У ній немає окремих ювенальних судів, але в кожному місцевому суді працює ювенальний суддя або створюється ювенальний відділ суду для розгляду справ неповнолітніх. Провідну роль серед державних інститутів відіграє соціальна служба, організована за територіальним принципом. Позитивним елементом скандинавської системи є наявність ювенального судді, ювенального прокурора та ювенального адвоката, Ради із захисту дітей (Нідерланди) і центрів пробації.

Термін «ювенальна юстиція» як інститут законодавства, спеціально розроблений міжнародним співтовариством для вирішення проблем дітей, які перебувають у конфлікті із законом, охоплює заходи, спрямовані на профілактику правопорушень у молодіжному середовищі. це поняття розуміють у двох значеннях – у вузькому, як окрему спеціалізовану гілку системи правосуддя, та в широкому, як систему забезпечення правового захисту неповнолітніх, що реалізується державними і недержавними органами, установами та організаціями.

Серед вітчизняних учених і правників-практиків немає сформованої думки щодо єдиного наукового визначення ювенальної юстиції. Так, одні вважають, що ювенальна юстиція є елементом системи профілактики, інші навпаки, – що профілактика є складовою ювенальної юстиції¹. Окремі науковці зводять це поняття виключно до системи судів у справах дітей², інші тлумачать його більш широко – як систему правового захисту неповнолітніх. Так, наприклад, Е. Воронова визначає ювенальну юстицію як систему захисту прав і законних інтересів неповнолітніх, яка об'єднує навколо спеціалізованого суду у справах неповнолітніх соціальні служби (органи та установи державної системи профілактики бездоглядності та правопорушень неповнолітніх) і громадські організації³.

Система ювенальної юстиції щодо неповнолітніх, на думку М. І. Карпенко, є системою правосуддя, що передбачає спеціальне законодавство, процедури і заходи реагування на злочини, які вчиняють неповнолітні, а також спеціальні форми роботи з цими особами, що відповідають їхньому віку та рівню розвитку⁴.

На нашу думку, більш вдалим є широке розуміння поняття ювенальної юстиції як системи державних, муніципальних і правоохоронних органів та судових установ і громадських правозахисних організацій, що згідно із законодавством за допомогою медико-соціальних і психолого-педагогічних методик забезпечують захист прав, свобод та інтересів дітей і їх ресоціалізацію (щодо дітей, які перебувають у складній життєвій ситуації),

¹ Ортинська Н. Щодо національної моделі ювенальної юстиції. *Науковий вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2017. Вип. 865. С. 116–121.

² Головизнина М. В., Данилова Н. Ю., Лихтенштейн А. В. История эксперимента: опыт создания элементов ювенальной юстиции в Санкт-Петербурге. *Вопросы ювенальной юстиции*. 2006. № 2 (7). С. 100–116.

³ Воронова Е. Л. Внедрение элементов ювенальной юстиции и восстановительного правосудия в деятельности мировых судей: метод. рекомендации. Ростов н/Д., 2004. С. 14.

⁴ Карпенко М. І. Концепція кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні. *Юридична наука*. 2013. № 6. С. 66–67.

попереджають вчинення правопорушень і здійснюють правосуддя щодо дітей¹. Це визначення лежить у підґрунті поняття ювенальної юстиції, використаного у більшості нормативних актів міжнародного характеру.

Разом із тим міжнародне співтовариство давно користується напрацьованими стандартами системи ювенальної юстиції, основним джерелом яких є Конвенція ООН про права дитини, яка передбачає запровадження дієвих заходів і засобів задля захисту прав дітей та запобігання вчиненню правопорушень неповнолітніми. Норми Конвенції конкретизовано та доповнено численними міжнародними актами, одними з яких є Мінімальні стандартні правила відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) та Керівні принципи ООН щодо запобігання злочинності неповнолітніх (Ер-Рядські керівні принципи). Так, Пекінськими правилами закріплено мінімальні правила поведінки з неповнолітніми, які перебувають у конфлікті із законом, а Ер-Рядські принципи розкривають на міжнародному рівні найважливіші аспекти попередження злочинності серед неповнолітніх осіб.

Такі базові міжнародні стандарти, як принцип законодавчого закріплення мінімального віку кримінальної відповідальності неповнолітніх, дотримання благополуччя неповнолітнього у процесі притягнення до відповідальності, принцип урахування особистості неповнолітнього в разі застосування певного виду покарання, принцип співмірності покарання та вчиненого діяння, принцип конфіденційності у процесі притягнення до відповідальності та інші знайшли своє безпосереднє відображення у національному законодавстві України.

Що стосується таких спеціальних принципів ювенальної відповідальності, як принцип пріоритету впровадження програм відновного правосуддя на всіх стадіях кримінального провадження, принцип спеціалізації кадрів, уповноважених взаємодіяти із неповнолітніми (судді, прокурори, слідчі, адвокати, опікуни і піклувальники та інші), принцип ефективної системи реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення, принцип соціально-правового супроводу та ізоляції від соціуму в крайніх випадках і принцип процесуального й організаційного гарантування ювенального правосуддя, то вони досі очікують на своє послідовне законодавче впровадження до системи чинних нормативно-правових актів.

Незважаючи на наявні напрацювання у галузі ювенальної юстиції на державному та місцевому рівнях, у науковому співтоваристві та громадянському суспільстві досі немає одностайної думки, яка саме національна модель ювенальної юстиції має бути створена в Україні й чи має вона взагалі бути.

Так, після ратифікації ще 27.02.1991 р. Верховною Радою УРСР Конвенції ООН про права дитини Українською державою було взято курс на

¹ Мірошніченко В. І., Івановська А. М., Чудик-Білоусова Н. І. Окремі проблеми становлення ювенального права в Україні. *Університетські наукові записки*. 2013. № 3. С. 21.

підтримку основних міжнародних засад ювенальної політики, зокрема ухвалено низку нормативно-правових актів: Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» 1995 р., Закон України «Про охорону дитинства» 2001 р., Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» 2001 р., Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» 2005 р., Закон України Про запобігання та протидію домашньому насильству» 2018 р. та інші.

Особливе місце у системі ухвалених нормативно-правових актів посідає затверджена Указом Президента України 2011 р. Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, метою якої є побудова повноцінної системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, спроможної забезпечити законність, обґрунтованість та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом, пов'язаного з її перевихованням і подальшою соціальною підтримкою. Перелічені у Концепції реформи передбачалося запровадити протягом 2011–2016 років. Для цього необхідно було здійснити нормативно-правові, організаційні, методичні, інформаційні та кадрові заходи. Насамперед нормативно-правова база мала бути приведена у відповідність до Концепції, зокрема шляхом удосконалення нормативно-правової бази у сфері захисту прав і законних інтересів неповнолітніх у разі притягнення їх до відповідальності; ухвалення законів про безоплатну правову допомогу, медіацію (примирення) і службу пробації; розроблення державної програми соціального захисту та реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення; підготовку пропозицій щодо створення єдиної системи взаємодії та адміністрування діяльності органів, що працюють з дітьми. Однак у дійсності реально було виконано лише декілька пунктів Концепції: запроваджено особливий порядок здійснення кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, ухвалено Закон України «Про безоплатну правову допомогу» та «Про пробацію». Усі інші позиції досі не реалізовано.

Нещодавно, 30 травня 2018 р., затверджено нову Державну соціальну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини», в яку закладено впровадження до 2021 р. дієвих форм і методів профілактики вчинення правопорушень дітьми, вдосконалення системи захисту прав та інтересів дітей, які вчинили правопорушення, розвиток системи дружнього до дитини правосуддя та обов'язкове впровадження ювенальної юстиції.

Чинним Кримінальним процесуальним кодексом України передбачено особливий порядок кримінального провадження та судочинства щодо неповнолітніх (гл. 38), завдяки якому забезпечується додатковий захист прав і законних інтересів дитини, яка опинилася у конфлікті із законом. Однак наявні норми потребують свого подальшого вдосконалення, враховуючи обраний Україною шлях до євроінтеграції, та приведення у відповідність до загальноновизнаних стандартів у сфері дотримання прав і свобод дитини.

Як справедливо зазначає Н. В. Буруковська, в Україні ювенальна юстиція формується як один з елементів нового кримінального судочинства, а саме як кримінальна юстиція щодо неповнолітніх¹, але досвід зарубіжних країн указує на правильність формування цілісної системи ювенальної юстиції, елементом якої є кримінальна ювенальна юстиція².

У правовому просторі є чимало дискусій щодо негативів ювенальної юстиції та її впровадження в Україні. Головним негативним моментом називають невинуватий контроль держави над інститутом сім'ї. Ідеться про можливість працівників ювенальної юстиції «відібрати дитину», якщо батьків звинуватять у жорстокому поводженні з нею, чи навіть у разі її недостатнього асортименту харчування, невідвідування молочної кухні, недостатнього матеріального забезпечення сім'ї, малої кількості іграшок тощо. Також висловлюються побоювання того, що діти зможуть телефонувати в ювенальну службу щодо «жорстокого» ставлення батьків чи скаржитися на інші «порушення» своїх прав, що створить можливості для необґрунтованого маніпулювання своїми правами.

На наш погляд, завдання ювенальної юстиції полягає у захисті порушених прав неповнолітньої особи, задля чого і має здійснюватися певний моніторинг сімей державними органами. Проте будь-які заходи примусу уповноваженні спеціальні служби можуть застосувати лише в разі фіксування жорстокого поводження із дитиною, а не узвичаєних виховних дій батьків. Позбавлення батьківських прав може відбуватись у виняткових випадках та за об'єктивної оцінки ситуації в кожній сім'ї. Так, як приклад можна навести побиття, несприятливі умови проживання, алкогольну чи наркотичну залежність батьків, антисоціальну поведінку стосовно неповнолітнього. Саме у таких випадках має втрутитись держава і захистити дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, забезпечити подальший їх нормальний розвиток і гідне ставлення до себе.

У цілому механізм захисту прав дитини містить у собі як правові, так і соціальні складові ювенальної юстиції. Так, правові норми, що стосуються неповнолітніх, устанавлюються, виходячи з особливостей особистості неповнолітнього, які досліджуються соціальними працівниками. Значну роль для правильної кваліфікації дій неповнолітнього злочинця та обрання його можливого покарання відіграє дослідження соціальної обстановки, в якій перебуває особа, що у конфлікті із законом, і її особистості, а також вироблення індивідуальних програм реабілітації. У зв'язку з цим можна говорити, що соціальної мети ювенальної юстиції неможливо досягти судом без залучення фахівців відповідних служб та установ.

З огляду на викладене можна дійти висновку, що положення Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні залишаються

¹ Буруковська Н. В. Становлення ювенальної юстиції в світлі нового Кримінального процесуального кодексу України. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2013. № 1. С. 25.

² Орловська Н. А. Концептуальні питання кримінальної політики України щодо дітей у конфлікті із законом // Матеріали II Інтернет-конференції Івано-Франківського обласного осередку Всеукраїнської громадської організації «Асоціація кримінального права». Івано-Франківськ, 2014. С. 1. URL: <http://law-dep.pu.if.ua/conference2014/articles/orlovska.pdf> (дата звернення: 19.02.2020).

декларативними. Наприклад, повноваження у сфері боротьби із дитячою злочинністю розподілено між надто великою кількістю державних органів, що не сприяє їх ефективній координації, а нерідко й призводить до невиправданої конкуренції та паралелізму в їх роботі. Досі не запроваджено інститут медіації; органи пробації нещодавно почали працювати, тому про ефективність їхньої роботи говорити зарано. Концепцією не повно і не всебічно передбачено можливі заходи соціалізації неповнолітніх та методи усунення негативного впливу на них, зокрема не враховано можливий негативний вплив засобів масової інформації та інтернет-мережі на процес формування молодого особистості. На практиці також відсутні органи та програми корекції поведінки неповнолітніх, які перебувають у групі потенційного ризику стати правопорушниками.

З метою становлення в Україні системи ювенальної юстиції вважаємо за необхідне забезпечити реалізацію таких кроків:

- удосконалення положень Кримінального процесуального кодексу України з урахуванням норм міжнародного законодавства у сфері забезпечення прав і свобод неповнолітніх осіб;

- подальшу диференціацію процесуальної форми кримінального провадження щодо неповнолітніх, яка передбачає зміну у формах і методах здійснення цього провадження та появу нових процедур його реалізації;

- розширення форм залучення до кримінального провадження щодо неповнолітніх соціальних служб і працівників (участь психолога у провадженні на всіх його стадіях, обов'язковість соціального звіту стосовно роботи з неповнолітнім тощо);

- поглиблення спеціалізації, забезпечення спеціалізації суддів, належної підготовки учасників кримінального провадження щодо неповнолітніх (слідчих, прокурорів, захисників, працівників соціальних та психологічних служб), що передбачає утворення системи спеціалізованого правосуддя щодо неповнолітніх (підтримуємо думку щодо стажування наших фахівців за кордоном для перейняття відповідного досвіду);

- обов'язкове урахування рівня розвитку та психологічних особливостей неповнолітніх під час здійснення процесуальних дій за їх участю;

- забезпечення доступу неповнолітніх до безоплатної правової допомоги;

- сприяння розвитку програм відновного правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, шляхом упровадження процедури медіації, формування у неповнолітнього правопорушника почуття відповідальності за свої вчинки, заохочення до взяття ним на себе відповідальності за заподіяну шкоду, залучення громадськості до вирішення конфлікту в разі активної участі сторін у процесі відновлення порушених стосунків;

- створення центрів допомоги, які працюватимуть у цілодобовому режимі, із залученням адвокатів, психологів та соціальних працівників;

- організація ефективної системи реабілітації неповнолітніх, які

вчинили правопорушення, з метою їх перевиховання та ресоціалізації.

Окремі з вищезгаданих заходів дійсно потребуватимуть додаткового бюджетного фінансування. Однак аморальність, соціальна байдужість молоді та правовий нігілізм обійдуться суспільству значно дорожче.

На наше переконання, крім загальнодержавних заходів попередження правопорушень у молодіжному середовищі, ваговим індивідуальним кроком є виховання дитини. Це найбільш тривалий і важкий, проте найбільш надійний засіб попередження злочинності. Сім'я, школа, колектив, суспільство й держава мають створити єдину виховну систему. На цьому напрямі загальносоціального попередження злочинності неповнолітніх необхідно відтворити в Україні єдину виховно-профілактичну систему, а на ранній стадії соціалізації особи змінити принцип розподілення матеріальних витрат на розвиток, виховання, охорону здоров'я дітей і підлітків.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що Україна на цей час впроваджує континентальну модель системи ювенальної юстиції, що у подальшому надасть широкі можливості для повного і всебічного захисту прав неповнолітніх дітей. Система кримінальної юстиції щодо неповнолітніх ґрунтується на передумові, що громадська безпека та захист забезпечуються найкращим чином тоді, коли система правосуддя має переважно не каральний характер, а навпаки, допомагає неповнолітнім усвідомити наслідки вчинених ними правопорушень і зосереджується на їх реабілітації та попередженні майбутньої кримінальної поведінки. Саме тому головним завданням системи правосуддя щодо молоді є профілактика підліткової злочинності.

Стаття надійшла до редакції 19.02.2020

Ирина Сергеевна КУРБАТОВА,

кандидат юридических наук, доцент

(Университет государственной фискальной службы Украины)

ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ ЮВЕНАЛЬНОЙ ЮСТИЦИИ В УКРАИНЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Исследованы отдельные проблемы осуществления правосудия по делам несовершеннолетних в контексте анализа действующего законодательства. Охарактеризован институт ювенальной юстиции, его определение в международных актах и национальном законодательстве и доктринальное толкование. Предложены пути совершенствования механизма реализации прав несовершеннолетних в уголовном судопроизводстве.

Ключевые слова: ювенальная юстиция, восстановительное правосудие, пробация, конвенция, уголовное производство, судья (суд), прокурор.

Iryna S. KURBATOVA,

PhD in Law, associate professor

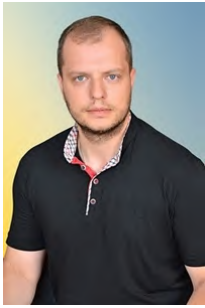
(University of the State Fiscal Service of Ukraine)

**PROBLEMS OF FORMATION OF JUVENILE JUSTICE IN UKRAINE IN THE
CONDITIONS OF GLOBALIZATION**

The author of the article has studied certain problems of juvenile justice in the context of the analysis of the current legislation. The author has characterized the institution of juvenile justice, its definition in international acts, national legislation and doctrinal interpretation. The ways to improve the mechanism for the implementation of the rights of minors in criminal proceedings have been offered.

Key words: *juvenile justice, restorative justice, probation, convention, criminal proceedings, a judge (court), a prosecutor.*

УДК: 343.451

Костянтин Євгенович ШЕВЕЛЕВ,
кандидат юридичних наук
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

Олександр Олександрович АВДЄЄВ,
кандидат юридичних наук
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

ОКРЕМІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД НЕПОВНОЛІТНІХ

Постановка проблеми. Першим міжнародним документом, у якому ставилася проблема захисту прав малолітньої людини, була Женевська декларація 1923 р. Уперше в історії людства було сформульовано право дитини на допомогу, виховання й захист, тобто в тих сферах життя, де раніш ішлося тільки про філантропію. Декларацію спрямовано на створення умов, що забезпечують нормальний фізичний і психічний розвиток дитини. Однак цей документ мав лише декларативний характер, і тому реальний правовий захист був можливий через створення норм національного права на основі ухвалення державами міжнародних договорів. 20 листопада 1959 р. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй ухвалила Декларацію прав дитини, що регулює положення дитини в сучасному суспільстві, основними принципами якої є те, що дитині незалежно від кольору шкіри, мови, статі та віри законом слід забезпечити соціальний захист, надати умови та можливості, що дозволили б їй розвиватися фізично, розумово, морально та духовно. 20 листопада 1989 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила та відкрила для підписання Конвенцію про права дитини, яка 27.02.1991 р. була ратифікована Україною. Основні положення Конвенції знайшли відображення у Законі України «Про охорону дитинства» від 07.03.2001, який визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток установлює основні засади державної політики у цій сфері.

На сучасному етапі демократичних перетворень у державі питання прав дитини потребує вирішення як на рівні міжнародних правових відносин, так і на рівні національного законодавства. В Україні на конституційному рівні закріплено права дитини. Конституція, зокрема,

проголошує рівність прав дітей (статті 24, 52), охорону дитинства (ст. 51), заборону насильства над дитиною та її експлуатацію (ст. 52), право на життя (ст. 27), захист та допомогу держави дитині, позбавленій сімейного оточення (ст. 52), і право на освіту (ст. 53). У багатьох країнах світу створюються та розвиваються інститут захисту прав дитини, механізми реалізації цих прав шляхом заснування нових відомств та органів тощо. Але, на жаль, в Україні недостатньо вдосконалено систему захисту прав неповнолітніх, у першу чергу кримінально-правовими заходами реагування.

Виклад основного матеріалу. Найчастіше жертвами злочинів стають діти-сиріти, діти з неповних сімей та інші незахищені верстви населення. Розглянемо на прикладах. Так, Харківською місцевою прокуратурою виявлено факти зловживання опікунськими правами з боку Е. 1941 р. н. Установлено, що у районній в м. Харкові адміністрації на первинному обліку перебуває Л. 01.10.2002 р. н., який згідно з рішенням ради №... від 05.12.2005 був влаштований і дотепер перебуває у Люботинській школі-інтернаті для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Згідно з рішенням районної в м. Харкові адміністрації від 12.03.2006 комунальна квартира по пр-ту Московському в м. Харкові, співвласником якої був неповнолітній Л., була продана з одночасним придбанням на його ім'я частини комунальної квартири № 18 по вул. Якіра в м. Харкові. Рішенням районної в м. Харкові адміністрації від 03.02.2006 над Л. була встановлена опіка, його опікуном призначено Е. На підставі заяви Е. районною в м. Харкові адміністрацією ради від 03.02.2008 останній було надано дозвіл на оформлення договору купівлі-продажу частини квартири № 18, по вул. Якіра 3-а в м. Харкові від імені підопічного Л. у зв'язку з даруванням на його ім'я частини квартири за адресою: м. Харків, пр-т. Московський, (про що Е. дала письмове зобов'язання), яка належала опікуну неповнолітнього. Квартира, що належала Л., по вул. Якіра в м. Харкові від імені неповнолітнього була продана трьом особам, а 12.10.2008 був оформлений договір дарування 34/100 частин квартири за адресою: м. Харків, пр-т. Московський, на ім'я Л. від імені Е. Водночас перевіркою встановлено, що вищезазначений договір дарування у КП «ХМБТІ» зареєстрований не був, фактично житлове приміщення на ім'я н/л Л. не оформлювалось у зв'язку з чим власником квартири з правом розпорядження та отримання установчих документів залишилась Е.

Крім того, в подальшому, в порушення вимог статті 71 Цивільного Кодексу України, де передбачено перелік угод, для укладення яких потрібні дозвіл органів опіки і піклування і, в першу чергу, договори, що потребують нотаріального посвідчення і спеціальної реєстрації, відмова від належних підопічному майнових прав, поділ майна, поділ або обмін жилої площі, видача письмових зобов'язань тощо, Е., отримавши дублікати правостановлюючих документів на своє ім'я, без дозволу органів опіки уклала договір обміну 34/100 частин квартири за адресою: м. Харків, пр-т. Московський, на частину квартири по вул. Танкопія, 32 в м. Харкові.

Таким чином, за результатами розслідування кримінального

провадження за вказаним фактом встановлено, що Е., зловживаючи опікунськими правами та порядком здійснення опіки, передбаченими статтею 67 Цивільного Кодексу України, діючи всупереч ст. 71 Цивільного кодексу України, з корисливою метою не зареєструвала договір дарування 34/100 частин квартири за адресою: м. Харків, пр-т Московський, на ім'я Л., залишившись власником квартири, а в подальшому отримавши дублікати правовстановлюючих документів на своє ім'я, без дозволу органів опіки уклала договір міні 34/100 частин квартири за адресою: м. Харків, п-т. Московський на по вул. Танкопія, в м. Харкові, що призвело до втрати н/л Л. житлового приміщення та отримання опікуном окремої житлової площі. У діях Е. встановлено ознаки складу злочину, передбаченого статтею 167 Кримінального кодексу України – використання опіки чи піклування з корисливою метою на шкоду підопічному (зайняття житлової площі, використання майна тощо), вироком суду від 08.12.2016 Е. визнано винною у скоєнні цього злочину та притягнуто до кримінальної відповідальності окремою ухвалою суду

Зазначений приклад наочно показує, під яким низьким рівнем контролю перебуває захист майнових прав неповнолітніх у Україні з боку органів державної влади та місцевого самоврядування.

У цьому випадку предметом злочинного посягання виступила житлова площа неповнолітнього. У випадку скоєння злочину, передбаченого статтею 167 Кримінального кодексу України диспозиція статті чітко розписує ознаки вказаного складу: зловживання опікунськими правами, спеціальний суб'єкт (опікун, піклувальник), корисливий мотив тощо.

Розглянемо інший випадок: у Харкові виявлено факт порушення Н., 1988 р. н., конституційних прав малолітньої О., 06.08.2010 р. н. Установлено, що Н. веде антисоціальний спосіб життя, зловживає спиртними напоями, неодноразово проходила лікування від алкоголізму у спеціалізованих медичних закладах, розлучена, має малолітню доньку О., 06.08.2010 р. н., яка мешкає разом з нею за адресою: м. Харків, вул. Іскринська, але вихованням дочки Н. не займається (рішенням Жовтневого районного суду м. Харкова від 25.03.2011 р. була позбавлена батьківських прав стосовно дитини від першого шлюбу С. 2006 р. н), ніде не працює; у квартирі зареєстрований її співмешканець, існує на випадковій заробітці, епізодично вживає наркотичні засоби.

Під час вивчення умов проживання малолітньої дитини О. встановлено, що ці умови є незадовільними. У квартирі – антисанітарні умови, для дитини бракує необхідних речей і продуктів харчування, психологічний клімат у сім'ї незадовільний, мати вихованням дитини не займається, дитину не утримує, залишає її на декілька днів, зловживає спиртними напоями. Малолітня О. перебуває на обліку у соціальних службах як дитина, що перебуває у скрутних життєвих обставинах.

Крім того, 01.05.2011 р. н/л О. була госпіталізована до 17-ї міської лікарні з діагнозом «голодна виснага», в цьому медичному закладі

перебувала тривалий час на лікуванні. Згідно з випискою з історії розвитку міської дитячої клінічної поліклініки № 12 О. перебуває на диспансерному обліку з діагнозом «фізична та психологічна відсталість, перинатальний гипоксичний – ішемічного ураження центральної нервової системи, atopічний дерматит». Хвороби виникли внаслідок відсутності необхідного догляду й раціонального збалансованого харчування, рекомендації дільничного лікаря та лікарів – спеціалістів по лікуванню дитини мати не виконує.

Згідно з висновком експертизи указані наслідки заподіяли тяжку шкоду здоров'ю дитини і стали можливими у результаті злісного невиконання Н. обов'язків по догляду за дитиною всупереч вимогам ст. ст. 28, 48 Конституції України, де встановлено, що кожен має право на повагу до його гідності, ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню, та ст. 150 Сімейного кодексу України, яка зазначає, що батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток тощо.

Вироком суду від 01.11.2016 Н. визнано винною у скоєнні злочину, передбаченого статтею 166 КК України «Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування», притягнуто до кримінальної відповідальності та позбавлено батьківських прав.

Аналізуючи статтю 166 Кримінального кодексу України стосовно тяжких наслідків, ми бачимо, що тяжкі наслідки – ознака оціночна, яка потребує свого визначення у кожному конкретному випадку. Такими наслідками можуть визнаватися смерть, каліцтво дитини чи особи, стосовно якої встановлено опіку чи піклування, захворювання їх на небезпечну хворобу, вчинення ними суспільно небезпечних діянь, які призвели до смерті інших осіб, заподіяння істотної шкоди їх здоров'ю або потягли за собою великі матеріальні збитки, тощо. При цьому обов'язковою умовою кримінальної відповідальності батьків, опікунів чи піклувальників є те, що зазначені наслідки перебувають у причинному зв'язку із їх діянням. У кожному випадку в разі спричинення тяжкої шкоди здоров'ю неповнолітнього потрібна фахова оцінка судово-медичних експертів.

Висновки. Незважаючи на існування системи актів національного законодавства з питань захисту молоді і дитинства, а також низки міжнародно-правих актів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, залишається не вирішеною низка проблем, пов'язаних із кримінально-правовим захистом неповнолітніх, їх вихованням, навчанням, використанням інших соціальних благ тощо.

Вітчизняне законодавство лише в загальному вигляді висвітлює проблему спричинення тяжких наслідків дитині у контексті статті 166 Кримінального кодексу України. Ця проблема поки що вирішується на рівні законодавчо закріплених заборон у різних сферах.

Вирішити окреслені проблемні питання можна шляхом подальшого

вдосконалення кримінального законодавства з метою безумовного дотримання прав дитини, а також зміни практики діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування.

Надійшла до редколегії 18.02.2020

Константин Евгеньевич ШЕВЕЛЕВ,

кандидат юридических наук

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

Александр Александрович АВДЕЕВ,

кандидат юридических наук

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

ОТДЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Статья посвящена отдельным практическим аспектам квалификации уголовных преступлений против прав несовершеннолетних. Приведен сокращенный анализ основных дефиниций и нормативно-правовых актов, определяющих признаки составов преступлений данной категории (а именно, ст. ст. 166, 167 Уголовного кодекса Украины). Сделаны выводы об эффективности уголовно-правовой защиты нарушенных прав несовершеннолетних путем привлечения виновных лиц к ответственности.

Ключевые слова: *несовершеннолетние лица, социальные выплаты, имущественные права, уголовно-правовая защита, тяжкий вред, состав преступления, отчетно-статистическая документация.*

Oleksandr O. AVDEIEV,

PhD in Law

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

Kostiantyn Ye. SHEVELEV,

PhD in Law

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

CERTAIN ISSUES OF CRIMINAL AND LEGAL PROTECTION OF THE RIGHTS AND FREEDOMS OF MINORS

The article is focused on certain practical aspects of qualifying criminal offenses against the rights of minors. It provides a bridged analysis of the main definitions and regulatory acts that define the characteristics of the offenses of this category (namely, the Articles 166, 167 of the Criminal Code of Ukraine). It contains conclusions on the effectiveness of the criminal law protection of the violated rights of minors, by bringing perpetrators to justice.

Key words: *minors, social benefits, property rights, criminal protection, grievous harm, corpus delicti, reporting and statistical documentation.*

NONFICTION

ВІДГУК

**офіційного опонента – доктора юридичних наук,
старшого наукового співробітника Батиргарєєвої В. С.
на дисертацію Титаренка Олексія Олексійовича
«Теорія та практика державного програмування протидії злочинності
в Україні», поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних
наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право
та кримінологія; кримінально-виконавче право**

Якщо звернутися до досвіду минулого, намагаючись якомога краще зрозуміти та виправити прорахунки часу теперішнього, а так само вказати суспільству чіткі орієнтири візії свого майбутнього, то без перебільшення можна стверджувати, що ще майже півстоліття тому і навіть більше наріжним каменем радянської доктрини побудови розвинутого соціалістичного суспільства було обов'язкове планування та програмування будь-якої сфери народногосподарського комплексу. Та й у суспільно-політичному житті радянської країни неможливо було уявити бачення шляхів досягнення розвинутого соціалізму, а згодом, як стверджувалося, і фази комунізму без програми діяльності правлячої політичної сили. У принципі в підготовці таких програмно-планових документів не було нічого поганого, адже, припустимо, у народному господарстві такі документи, спрямовуючи господарство найкоротшими шляхами до наміченої цілі, мали забезпечити якомога повніше використання на цьому шляху всіх наявних людських та матеріальних ресурсів і досягнення максимального господарського ефекту з найменшими витратами часу і зусиль. До того ж планування-програмування охоплювало всі ланки народного господарства – від підприємств, установ та організацій до міністерств і відомств. Плани різних галузей були органічно взаємопов'язаними і були частиною державного плану розвитку народного господарства в цілому. Чимало державних програм стосувалося соціальної сфери (згадати принаймні Продовольчу програму СРСР на період 1982–1990 рр., Комплексну програму розвитку Нечорнозем'я РРФСР 1974 р., Соціальну програму молодіжного житлового комплексу 1971–1991 рр. та ін.).

Цікаво при цьому відмітити, що, якщо звернутися до текстів партійних документів радянської епохи, то ми практично не побачимо істотної різниці між технологією розробки програмних документів тих часів й у наші дні. Наприклад, у Звітному докладі ЦК КПРС і чергових завданнях партії в галузі внутрішньої та зовнішньої політики XXV з'їзду отримали закріплення й розвиток положення про необхідність: 1) починати визначення стратегії із

визначення фундаментальних, довготривалих цілей; 2) мати чітке уявлення про шляхи та засоби досягнення поставлених цілей; 3) орієнтувати управлінську діяльність на кінцеві результати, приділяючи при цьому належну увагу проміжним ланкам і завданням; 4) оцінювати результати діяльності за сумарним її ефектом¹. І хоча перелічені настанови стосуються комплексного дослідження соціальних явищ, процесів та інститутів минулого періоду, проте, як бачимо, вживалася та ж сама риторика, ті самі підходи у стратегічному мисленні, що й зараз, з однією лише різницею – про ніяке комплексне державне програмування боротьби зі злочинністю, що ґрунтується на знанні істинного стану справ у цій сфері, тоді взагалі не йшлося. Цей бік буття для радянської людини було практично засекречено, оскільки фактичний стан справ із боротьбою зі злочинністю не відповідав ідеї радянської доктрини про те, що злочинність у процесі соціалістичного будівництва закономірно відмирає. Із 1963 р., коли намітилися процеси стагнації у партійному керівництві країни, почалося розуміння того, що необхідним є систематичний аналіз злочинності з метою розробки ефективних заходів боротьби зі злочинністю. Однак далі відомчих інститутів прокуратури та МВС СРСР робота в цьому напрямі не виходила. І лише завдяки об'явленню у країні курсу на перебудову (рос. «перестройку») у 1987 р. частково було знято обмеження на публікацію статистичних відомостей про кількість засуджених за видами злочинів, а починаючи з 1989 р. було ухвалено остаточне рішення про зняття будь-яких обмежень із публікації зведених даних про зареєстровані злочини та загальну кількість засуджених. Нарешті громадськість змогла побачити, що порівняно із шістдесятима роками злочинність у країні зросла вдвічі. Не в останню чергу причиною цьому стала відсутність практики державного комплексного програмування боротьби зі злочинністю.

Отже, незалежна Україна підійшла до вирішення цієї проблеми, перебуваючи в ситуації *tabula rasa*, що не могло не позначитися на якості і цілеспрямованості, а отже, і на результатах протидії злочинним проявам. На жаль, і досі в нашій країні не склалося усталених традицій державного програмування протидії злочинності. Про це свідчить той факт, що протягом останніх п'яти років (з 2015 по 2019 рр.) в Україні відсутні як єдина стратегія протидії злочинності, так і комплексна державна програма з реалізації такої стратегії. У свою чергу, це означає, що й дотепер немає базового нормативно-правового документу, яким має регулюватися відповідна сфера управління соціальними процесами. Тут уже не можна стверджувати, що «ідеологія» знов тисне над «матерією». Вочевидь, у країні в умовах дефіциту волі політичного корпусу відсутнє ще й бачення того, як, спираючись на кримінологічну доктрину державного програмування, успішно реалізувати політику приборкання злочинності. І причина цьому є простою – такої доктрини в Україні до цього часу розроблено так і не було.

Вищевикладене дозволяє дійти висновку про актуальність обраної

¹ Матеріали XXV съезда КПСС. М.: Политиздат, 1976. С. 39, 40, 59.

дисертантом теми дослідження, своєчасність звернення до вирішення доктринальних проблем, пов'язаних із формуванням сучасних теоретико-правових засад державного програмування протидії злочинності в Україні у світлі останніх напрацювань кримінологічної науки та науки державного управління, а так само з огляду на соціально-економічні та воєнно-політичні події, які відбуваються в українському суспільстві, що, власне, підкреслює не лише суто теоретичну спрямованість цього дослідження, а й велику практичну його складову.

Актуальність дослідження вбачається в тому, що дисертант задекларував головну тезу про те, що сучасна державна програма з протидії злочинності як складова державної політики у відповідній сфері повинна бути спрямована на комплексне забезпечення безпеки і надійний захист основних національних цінностей та інтересів від злочинних посягань на конституційні права і свободи громадян, політичні, економічні та соціальні інститути громадянського суспільства, матеріальні й духовні надбання українського народу, територіальну цілісність, незалежність і суверенітет. При цьому аргументовано доводиться, що жодна з ухвалених упродовж 1993–2011 рр. державних програм (концепцій) у сфері протидії злочинності не була визнана повністю ефективною і такою, що досягла своєї мети, а заключні звіти за результатами їх виконання через відсутність належної системи наукового, правового й організаційного забезпечення розробки та реалізації зазначених програм, а в деяких випадках і неврахування наявних внутрішніх та зовнішніх загроз у безпековій сфері жодного разу не доводилися їх головними виконавцями до відома громадськості. Зазначене може свідчити про наявність прямих і завуальованих фактів нерационального, нецільового та неефективного використання бюджетних коштів, які виділялися на досягнення програмних цілей.

Як би там не було, достеменно можна стверджувати, що вагомими причинами незадовільного стану програмування протидії злочинності в Україні є відсутність у вітчизняній кримінології, по-перше, уніфікованої методології розробки таких програм, а, по-друге, цілісності наукового бачення щодо структури, змісту обсягу державних комплексних програм протидії злочинності, засад і порядку їх формування та реалізації.

У зв'язку із цим дисертант наголошує на низці обставин, які виявляються своєрідними викликами задовільному стану організації та практики програмування боротьби зі злочинністю у країні. Серед таких, зокрема, слід назвати в цілому низьку ефективність застосування програмно-цільового підходу в організації протидії злочинності, не до кінця успішну перебудову правоохоронної системи, в першу чергу МВС України, в напрямі протидії злочинності; неналежний рівень захищеності суспільства від протиправних посягань, активне використання певних досягнень науково-технічного процесу криміногенним середовищем, що ставить на порядок денний опрацювання превентивних контрзаходів як негайної реакції на такі дії; та ін. Нарешті, не сприяє зміцненню стану законності та

правопорядку у країні відсутність уже тривалий час власне державної комплексної програми протидії злочинності.

З огляду на доволі значний масив уже ухвалених на сьогодні програмних документів із протидії окремим видам злочинів, реалізація яких іноді ніяк не корелюється між собою, необхідно вдосконалити, так би мовити, базовий процес програмування протидії злочинності, закріпивши його процедуру у відповідних нормативно-правових документах та підкресливши значення обов'язковості врахування кращих зарубіжних практик програмування заходів протидії злочинності, вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення формування державних програм, перегляду підходів до здійснення контролю за реалізацією цих програм і вдосконалення оцінювання ефективності досягнутих результатів. При цьому відомі підходи організації процесу програмування, на думку автора, мають супроводжуватися введенням практики застосування сценарного підходу під час формування кримінологічних прогнозів та SWOT-аналізу під час визначення найбільш оптимальних шляхів вирішення проблем як своєї матриці для формування майбутніх державних програм із протидії злочинності. Необхідність нейтралізації цих викликів так само свідчить про неабияку актуальність цього дисертаційного дослідження.

Уже майже десять років в Україні взагалі відсутня державна комплексна програма протидії злочинності. Тому й не дивно, що теорія і практика програмування перебувають у стані перманентної стагнації. Ті ухвалені у державі програми, які спрямовано на боротьбу з окремими видами кримінальних загроз сталому розвитку нашого суспільства, здебільшого не здатні призвести до потрібного кумулятивного ефекту покращення криміногенної ситуації. Як і раніше, ми йдемо шляхом консервації ситуацій в окремих напрямках, замість їх рішучого вирішення в комплексі вирішення інших проблем.

Отже, з перелічених та багатьох інших причин дисертаційне дослідження О. О. Титаренка, без будь-якого сумніву, є актуальним та своєчасним.

Робота надає можливість чітко простежити безпосередній **зв'язок із науковими програмами, планами та темами**. Зокрема, дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної роботи кафедри кримінального права і кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ на 2014–2018 роки, що має назву «Протидія злочинності кримінально-правовими та кримінологічними засобами» (номер державної реєстрації 0113U008195).

Обраний напрям дослідження відповідає положенням низки документів стратегічного призначення. Так, наприклад, наукова розвідка здійснювалась з метою реалізації настанов статті 29 розділу V Закону України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 № 2469-VIII; п. 4.2 розділу 4 Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 26.04.2015 № 287/2015; розділу 3 Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України, затвердженої Указом

Президента України від 14.03.2016 № 92/2016; Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.11.2017 № 1023-р, а так само враховує Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року, визначені Указом Президента України від 30.09.2019 № 722/2019, та відповідає п. 5.1 та п. 5.5 додатку 5 до Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженого наказом МВС України від 16.03.2015 № 275. Обрана тема так само корелюється з положеннями, закріпленими у пункті 3 розділу «Фундаментальні та прикладні проблеми наукового забезпечення боротьби зі злочинністю в Україні» Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених на загальних зборах Національної академії правових наук України 03.03.2016 р., та у п. 5.1 Пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на період 2016–2019 років, схвалених рішенням Вченої ради Харківського національного університету внутрішніх справ від 24.04.2015 р.

Ступінь обґрунтованості та достовірності наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, визначається нижчезазначеними чинниками:

1) узагальненням і систематизацією доктринальних положень, що дозволили як представити концепцію теоретичної моделі державної комплексної програми протидії злочинності в Україні на прикладі авторського проекту відповідної Концепції на період до 2023 року, так і збагатити знання щодо процесу створення та врахування різноманітних кримінологічних сценаріїв розвитку злочинності в Україні під час програмування відповідних запобіжних заходів, сформулювавши поняття та визначивши структуру такого сценарію розвитку злочинності;

2) вивченням із використанням наявного методологічного інструментарію сучасного стану криміногенної обстановки в Україні та визначенням провідних тенденцій її трансформації;

3) критичним аналізом положень нормативно-правової бази, якою сьогодні регулюються питання державного програмування та планування з тим, щоб у подальшому, розробивши чіткий алгоритм, якомога швидше реагувати на відповідні внутрішні та зовнішні виклики правопорядку й безпеці особи, суспільства та держави;

4) застосуванням на методологічному фундаменті діалектичного вчення численних дослідницьких методів, як широко використовуваних під час прирощення нового наукового знання (моделювання, системно-структурний, структурно-логічний, історико-правовий, логіко-нормативний, логіко-семантичний, порівняльно-правовий, статистичні, конкретно-соціологічні та ін. методи), так і досить новаторських, серед яких не можна не відзначити синергетичний та сценарний методи пізнання;

5) використанням під час дослідження численних законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів нашої держави, які визначають

правові засади організації та здійснення державного програмування протидії злочинності, міжнародних правових актів, висновків і рекомендацій Конгресів ООН з попередження злочинності та кримінального правосуддя, державних програм і планів із протидії злочинності в цілому та окремим її видам в окремих зарубіжних країнах Північної та Латинської Америки, а так само Європейського Союзу, довідкових матеріалів неурядових організацій і практики реалізації державних та регіональних програм профілактики злочинності правоохоронними органами;

6) зверненням до статистичних відомостей та відповідних аналітичних матеріалів Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України, Кабінету Міністрів України й Ради національної безпеки і оборони України за 2001–2019 рр.;

7) узагальненням значного масиву зібраних під час проведення роботи над дисертацією відомостей, що становлять емпіричну базу дослідження (зокрема, результати експертних опитувань понад 560 співробітників Національної поліції України Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської та Харківської областей; близько 130 вчених-кримінологів із проблематики державного програмування протидії злочинності в Україні за спеціально розробленою анкетною);

8) вивченням достатньої кількості наукових робіт із загальної теорії права, кримінології, кримінального, адміністративного й інформаційного права та інших галузей юридичної науки, методології, філософії, соціології, психології, політології, теорії управління, демографії, соціальної та правової статистики, міжнародного права тощо.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що у дослідницькій роботі, що презентується, вперше в Україні у комплексному вимірі з використанням сучасних методів пізнання, урахуванням новітніх досягнень правової науки та висвітленням досвіду зарубіжних країн розроблено алгоритм програмування протидії злочинності на державному рівні. Це стало можливим, серед іншого, завдяки системному аналізу недоліків стану програмування протидії злочинності та розробці так званих кримінологічних сценаріїв розвитку стану злочинності в найближчій перспективі. Серед багатьох перелічених дисертантом недоліків у цій сфері соціального управління суспільними процесами, на наш погляд, особливо слід звернути увагу на три їх групи: 1) недоліки теоретичного характеру (як-от: розробка програм і планів протидії злочинності без урахування напрацювань кримінологічної науки, недостатнє використання позитивного зарубіжного досвіду під час процесу програмування протидії злочинності, а також кращих зарубіжних практик впливу на злочинність і її стримування); 2) недоліки правового характеру (відсутність нормативного акта, який регламентував би процедуру розробки кримінологічних програм і планів протидії злочинності); 3) недоліки організаційно-управлінського характеру (наприклад, відсутність взаємозв'язку з програмами різних рівнів, слабкий контроль за виконанням програмних документів і збереження негативної практики відсутності відкритих та доступних звітів

державних замовників за результатами реалізації програмних документів із протидії злочинності, недостатня обізнаність із технологією програмно-цільового планування).

Для подолання зазначених проблем О. О. Титаренко правильно окреслив низку визначальних завдань, які необхідно було вирішити під час проведення дослідження, а саме: 1) дослідити генезу формування державних програм протидії злочинності в Україні та розкрити сучасний стан наукової розробки проблем програмування протидії злочинності; 2) визначити методологію прирощення нового наукового знання у сфері програмування протидії злочинності; 3) проаналізувати зарубіжний досвід в розглядуваній площині; 4) презентувати системно ієрархію стратегічних документів протидії злочинності та визначити в цій ієрархії місце програм протидії злочинності; 5) згенерувати поняття кримінологічного сценарію розвитку злочинності та визначити його структуру; 6) описати сучасну кримінологічну обстановку в Україні та з урахуванням основних тенденцій визначити можливі варіанти трансформації кримінологічної обстановки у середньостроковій перспективі з докладною характеристикою особливостей прогнозованих сценаріїв; 7) здійснити ревізію наявних програмних документів у сфері протидії злочинності в Україні на сьогодні; 8) проаналізувати засади формування державної комплексної програми протидії злочинності й охарактеризувати структуру і зміст останньої; 9) презентувати концепцію теоретичної моделі державної комплексної програми протидії злочинності з огляду на вплив регіональних факторів під час розробки таких документів; 10) розкрити проблеми інформаційно-аналітичного забезпечення формування державної комплексної програми протидії злочинності; 11) визначити особливості реалізації державної комплексної програми протидії злочинності на територіях проведення Операцій об'єднаних сил; 12) розробити процедуру контролю за реалізацією державної комплексної програми протидії злочинності й оцінювання її ефективності; 13) сформулювати уявлення про вдосконалення системи стратегічного планування в сфері протидії злочинності в Україні в сучасних умовах шляхом підготовки відповідних пропозицій та рекомендацій, спрямованих на підвищення якості державного програмування протидії злочинності в Україні, тощо.

Вирішення переліченого кола теоретичних і практичних проблемних питань, на думку автора, дозволяє істотно вдосконалити теоретико-методологічні, організаційні та правові засади програмування протидії злочинності на державному рівні.

Автор дисертації послідовно доводить ідею про те, що, екстраполюючи усталені кримінологічні тенденції, сформовані у 2014–2018 рр., з урахуванням посилення впливу внутрішніх і зовнішніх кримінологічних загроз, можна спрогнозувати деяке поступове погіршення кримінологічної обстановки зі збереженням таких негативних тенденцій злочинності в Україні, як зростання рецидивної злочинності; збільшення рівня корисливо-насильницької злочинності; підвищення кримінальної активності жінок;

збільшення обсягів незаконного обігу зброї, боєприпасів до неї, вибухових речовин та пристроїв, кількості парамілітарних формувань; зростання кількості злочинів проти довілля (насамперед у сфері надкористування), погіршення ситуації з організованою злочинністю; залишення високого рівня військових злочинів, а також кримінально караних корупційних правопорушень, набрання обертів так званого гендерно обумовленого насильства на Сході країни та насильства, пов'язаного зі сферою сімейних відносин. Усе перелічене вимагає готовності суспільства та держави до вжиття відповідних захисних заходів, грамотна комбінація яких стає можливою лише за умови готовності соціуму до швидкого реагування на виклики та наявності поліваріативного плану дій на випадок розвитку в реальності того чи іншого кримінологічного сценарію.

Отже, щоб унеможливити себе від кримінальних ексцесів, ще на етапі програмування слід використовувати метод сценарного підходу, що ґрунтується на ретельній обробці наявної кількісно-якісної інформації, для моделювання майбутньої ситуації, в якій суб'єктам протидії злочинності доведеться вживати певних заходів. При цьому з огляду на те, що головним завданням формування та реалізації державної політики у сфері протидії злочинності в Україні є забезпечення ефективного державного впливу на злочинність, дисертант пропонує здійснювати зазначену політику в розрізі трьох можливих базових сценаріїв – оптимістичного, песимістичного та реалістичного, кожен з яких, у свою чергу, має власні модифікації. Підкреслюючи значення такого підходу, дисертант цілком справедливо наголошує на тому, що сценарний підхід може виявлятися засобом не лише оперативного і детального аналізу майбутнього розвитку стану злочинності й системи протидії їй, а і виявлення можливих варіантів їх зміни в межах використання сценарно-прогностичної методики (с. 135 дисертації).

У роботі дисертант обстоює думку, що, образно кажучи, монопідхід у сфері програмування протидії злочинності, який полягає у формуванні на державному рівні однієї-єдиної програми, є малоефективним, адже посилення впливу на всю злочинність та її детермінаційний комплекс у сучасних умовах все одно не призведе до потрібного результату через брак як матеріальних, так і людських ресурсів. У такій ситуації уявляється перспективним підхід диференційованого програмування протидії злочинності за окремими напрямками, що відповідає і міжнародній практиці. За такого підходу програмований вплив здійснюється насамперед у тих сферах, де зростає соціальна напруженість і спостерігається негативна динаміка окремих видів злочинності, що сигналізує про недостатній рівень безпеки громадян. Крім того, як правильно відмічає О. О. Титаренко, мають свої особливості та специфіку й програмування протидії злочинності та забезпечення громадської безпеки і публічного порядку на території окремих районів Луганської і Донецької областей, що зумовлено проведенням у цих районах Операції об'єднаних сил, а також визначенням курсу держави на їх де окупацію і відновлення в них миру та його підтримання.

Проте, не дивлячись на відому диференційованість щодо програмного реагування на ті чи інші види криміногенних викликів, включно з урахуванням територіальних особливостей прояву таких викликів, через відсутність на державному рівні узагальнюючого поняття, системи та ієрархії стратегічних документів вже тривалий час не вдається досягти задовільних результатів у покращенні криміногенної ситуації у країні, оскільки згадані прорахунки, пов'язані з недосконалістю програмного «базису», призводять від самого початку до неефективного стратегічного планування у сфері протидії злочинності в Україні. У зв'язку із цим слід підтримати пропозицію дисертанта стосовно необхідності найближчим часом доопрацювати й ухвалити проєкт Закон України «Про державне стратегічне планування».

Методологічно правильним для відтворення особливостей кримінологічних сценаріїв розвитку злочинності в Україні на майбутнє у середньостроковій перспективі є ретельний аналіз сучасного стану криміногенної обстановки в країні й тенденцій її трансформації за останні кілька років, що виявляється передсценарним етапом у системі загального процесу державного програмування протидії злочинності. Тому слід погодитися з дисертантом, що саме від створених кримінологічних сценаріїв слід відштовхуватися під час розробки окремих стратегій протидії злочинності та формуванні відповідних державних програм і планів. Насправді опрацювання одразу кількох кримінологічних сценаріїв надає можливість програмам із протидії злочинності бути більш динамічними та швидко реагувати на можливі зміни й ускладнення в криміногенній обстановці (с. 227 дисертації).

Окремого схвалення заслуговує грамотна періодизація історії процесу програмування протидії злочинності в Україні, якою охоплюється проміжок часу, починаючи з 1993 р., і до сьогодні. З урахуванням характеристики державного підходу до необхідності формування єдиної державної комплексної програми впливу на злочинність О. О. Титаренко вважає, що умовно можна виділити в цій сфері три етапи, а саме: I етап (1993–2009 рр.) – суто програмний, якому властива певна стабільність, що виражалася у послідовності, періодичності, розробці одна за одною чотирьох комплексних державних цільових програм із протидії злочинності; II етап (2009–2015 рр.) – напівпрограмний (етап «процвітання» концепцій), помітною рисою якого виявилася розробка концепцій державної програми профілактики злочинності та реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень замість створення комплексних державних цільових програм із протидії злочинності з поступовим переходом до диференційного підходу у розробці галузевих (секторальних) програм із протидії окремим видам злочинності (наприклад, торгівлі людьми, корупції, контрабанді та ін.); III етап (2015 – дотепер) – етап стагнації, помітним трендом якого є відсутність розробки цілісної комплексної державної цільової програми та/або її концепції й поширення хоча і диференційованого, але безсистемного підходу програмування протидії

злочинності на державному рівні (с. 246–247, 528–535 дисертації). При цьому не дивлячись на те, що аналіз практики ухвалення таких програмних документів у більшості випадків доводить неабияку політичну заангажованість цього процесу, 63,7 % працівників Національної поліції України, опитаних під час дослідження, вважають, що у суспільстві існує потреба у розробці та ухваленні Державної комплексної програми протидії злочинності (с. 257, 522 дисертації).

Цілком слушним у площині аналізу предмета дослідження уявляється пропозиція автора закріпити в окремому нормативному акті конкретні стандарти, якими під час програмування протидії злочинності визначалася б єдина структура програмного документа, що охоплювала б певний набір елементів, як-от: стан проблеми, мету програми, шляхи і способи вирішення проблеми, завдання і заходи, механізм реалізації програми (координація і контроль), очікувані результати, оцінювання ефективності програми, внутрішні та зовнішні загрози, які знижують результативність програми, обсяги та джерела фінансування (с. 273–283 дисертації). Без сумніву, така алгоритмізація процесу опрацювання програмних документів у сфері протидії злочинності сприяла б порівняльній оцінці результатів виконання різних програм за низку років. Отже, це можна зробити, закріпивши типову структуру та зміст програмного документа із протидії злочинності, а так само перелік вимог, які висуваються в цілому до формування таких програм, в окремому Порядку розробки та виконання правоохоронних державних цільових програм.

Також уявляється вельми корисною у контексті дисертаційного дослідження спроба О. О. Титаренка запропонувати авторський проєкт орієнтованої переважно на здійснення державного впливу на загальнокримінальну злочинність концепції державної комплексної програми протидії злочинності на період до 2023 р., що враховує презентовані кримінологічні сценарії трансформації злочинності на середньострокову перспективу та містить у собі вісім взаємопов'язаних структурних елементів, серед яких: 1) визначення проблеми, на вирішення якої спрямовано програму; аналіз ефективності виконання попередніх програм з відповідного напрямку; 2) аналіз причин виникнення проблеми, який ґрунтується на використанні фактичних даних, включно з результатами безпекового та кримінологічного моніторингу, соціологічних опитувань, та обґрунтування необхідності її вирішення програмним методом; 3) визначення мети програми; 4) визначення оптимального варіанта вирішення проблеми на основі порівняльного аналізу можливих варіантів із використанням сучасних методів прогнозування, зокрема сценарного підходу; 5) визначення шляхів і засобів вирішення проблеми, строків виконання програми; 6) визначення цільової групи, на яку буде спрямовано програму, та коло головних суб'єктів, які братимуть участь у її реалізації; 7) оцінювання очікуваних результатів виконання програми та визначення її ефективності; 8) оцінювання фінансових, матеріально-технічних і трудових ресурсів, необхідних для виконання програми (с. 314–

315 дисертації). До речі, такий проєкт Концепції державної комплексної програми протидії злочинності спирається на чинні державні та міжнародні стратегічні документи в безпековій сфері.

Без сумніву, дає поштовх для майбутніх дискусій і твердження О. О. Титаренка про те, що у сучасному програмуванні слід дотримуватися підходу зміщення акценту з посилення кримінально-правового впливу на злочинність на ширше використання можливостей соціальної профілактики, ситуативного втручання та широкого залучення громадськості (с. 30 дисертації).

Створення будь-якого достовірного прогностичного сценарію розвитку злочинності, що, власне, і визначає багато в чому конкретний набір програмних засобів впливу на злочинність, стає неможливим без надійного інформаційно-аналітичного забезпечення цієї діяльності. Тому не випадково червоною стрічкою у роботі проходить думка про розвиток предикативної аналітики як такої та широке застосування новітніх інформаційно-комунікативних технологій у профілактиці злочинності, які зможуть об'єднати різні інформаційні масиви для накопичення, сортування та аналізу предикативної інформації про злочинність. У цьому плані дисертант солідаризується із висловленою вже давно думкою (але так і не реалізованою до цих пір) про побудову логічної моделі, що поєднає Державну автоматизовану систему кримінологічної інформації (ДАСКІ) у разі її запровадження з наявними інформаційно-аналітичними системами секторальних інформаційних просторів. Разом із цим корисним для вітчизняної практики програмування протидії злочинності є запровадження традиції звернення до зарубіжного досвіду, адже історія програмування у цій сфері в багатьох країнах налічує вже майже століття.

Отже, саме із цих причин дисертаційне дослідження О. О. Титаренка, без будь-якого сумніву, є актуальним і своєчасним і містить значний науковий приріст нового якісного знання.

Оцінка структури та змісту дисертації, її завершеності в цілому.

Структура дисертації є цілком логічною. Спочатку дисертант (у першому розділі) зосереджує увагу на методологічних засадах організації й проведення ґрунтовного вивчення теоретичних аспектів предмета дослідження. Цим вивченням у дисертації охоплюється, зокрема, сучасний стан наукової розробки численних питань програмування протидії злочинності, власне методологія аналізу наявного матеріалу та здобуття нового наукового знання, докладний огляд зарубіжного досвіду програмування протидії злочинності у країнах Європи, Північної та Латинської Америки, а також визначення місця програм протидії злочинним проявам у системі ієрархії стратегічних документів (розділ I). Окремий блок роботи присвячено кримінологічним сценаріям розвитку злочинності в Україні. У межах цього блоку визначаються поняття та структура зазначеного сценарію із розкриттям особливостей окремих їх видів, наводиться характеристика сучасного стану криміногенної обстановки у державі із висвітленням сучасних тенденцій можливої

трансформації цієї обстановки (розділ II). Розгляд попереднього матеріалу став підґрунтям для опрацювання теоретичної моделі державної програми протидії злочинності (розділ III). Для цього автор з'ясував генезу формування державних програм протидії злочинності та здійснив комплексний аналіз програмних документів сучасності у розглядуваній сфері. У цьому ж блоці питань зазначено засади формування державної комплексної програми протидії злочинним проявам і розкрито структуру та зміст останньої. Так само приділено увагу розробці концепції теоретичної моделі вказаного програмного документа. Нарешті, останній блок проблем, вирішенню яких присвячено дисертацію, – це розробка шляхів удосконалення практики програмування протидії злочинності в Україні (розділ IV). Із цією метою дисертант розглянув регіональні фактори впливу на формування державної комплексної програми протидії злочинності та проблеми інформаційно-аналітичного забезпечення формування такої програми. Також приділено увагу особливостям реалізації державної комплексної програми протидії злочинності на території проведення Операції об'єднаних сил. Одними з визначальних напрямів удосконалення практики програмування протидії злочинності визначено контроль за реалізацією державної комплексної програми протидії злочинності та оцінювання ефективності її виконання. Наприкінці аналізованого дослідження дисертант указав власне можливі напрями покращення практики стратегічного планування у сфері протидії злочинним проявам з урахуванням особливостей криміногенної обстановки в Україні на сьогодні.

Таким чином, аналіз змісту самої дисертації, а також наукових праць дисертанта, опублікованих за темою дисертаційного дослідження, використаних літературних джерел, методології та методики творчого осмислення отриманої інформації і ступеня обґрунтованості результатів дослідження свідчать про те, що докторська дисертація О. О. Титаренка є завершеною монографічною науково-дослідною роботою, виконаною автором особисто. Робота відрізняється високим рівнем викладення матеріалу, чіткістю формулювань і доступністю для сприйняття.

Значення дисертаційної роботи для науки і практики та можливі шляхи використання результатів дослідження. Дисертаційна робота О. О. Титаренка дає поштовх для майбутніх теоретичних досліджень проблеми державного програмування протидії злочинності з урахуванням особливостей поточної криміногенної обстановки та прогнозних очікувань її зміни. Висновки та рекомендації, що містяться у роботі, можуть бути враховані під час подальшого вдосконалення законодавчих положень щодо алгоритмізації діяльності із планування та програмування відповідних запобіжних заходів як на рівні держави, так і на рівні окремих регіонів, міст і районів в області та містах з огляду на поточні загрози та виклики безпеці особи, суспільства та держави. Крім того, досягнутий рівень знання сприятиме вирішенню на практиці досить непростих питань швидкого реагування на такі виклики і загрози, спираючись на інформаційно-

аналітичне забезпечення відповідного рівня та якості й переймаючи передовий зарубіжний досвід у цій сфері.

Для остаточної перевірки правильності отриманих теоретичних висновків із цієї тематики на практиці можуть бути проведені нові теоретично-прикладні дослідження на предмет виявлення ефективності дії запропонованих положень у діяльності суб'єктів протидії злочинності.

Про повноту викладення наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, свідчить та обставина, що результати дисертаційного дослідження відбито в двох одноособових монографіях, 17 статтях, опублікованих у наукових виданнях України, визнаних фаховими з юридичних наук, 4 статтях, опублікованих у наукових періодичних виданнях іноземних держав із напрямку, з якого підготовлено дисертацію, та 18 тезах доповідей на всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференціях, семінарах та «круглих столах».

Оформлення дисертаційної роботи відповідає встановленим вимогам. Зміст дисертації є аутентичним положенням, викладеним в авторефераті.

Загалом позитивно оцінюючи виконану дисертантом роботу, вважаємо водночас за необхідне звернути увагу на той факт, що певні теоретичні позиції, висновки і твердження, викладені у дисертації, на наш погляд, не є безспірними, а тому потребують додаткової аргументації або принаймні деякого роз'яснення. Отже, як здається, вони можуть слугувати підґрунтям для наукової дискусії під час прилюдного захисту поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук дисертації.

1. Застосовуючи сценарний підхід під час формування кримінологічних прогнозів та побудови на їх основі кримінологічних сценаріїв розвитку злочинності в Україні до 2022 р., що покладатимуться у підґрунтя процесу державного програмування, дисертант згенерував шість відповідних сценаріїв, три з яких у середньостроковій перспективі визнано найбільш імовірним відбиттям криміногенної обстановки у країні. До них належать сценарії, що мають назви: а) «Стагнація та незначне збільшення» (найбільш реалістичний за результатами експертного опитування); б) «Контроль та безпека» (оптимістичний імовірний, на думку респондентів); в) «Турбулентність злочинності». Останній був визначений експертами як негативний (песимістичний), але так само є імовірним. Як бачимо, амплітуда в експертних визначеннях майбутнього розвитку «злочинного сценарію» є достатньо великою – від такої, що вселяє надію, до майже «торжества» злочинності над правопорядком. Дисертант мав рацію, запропонувавши три названі сценарії як найбільш прогнозовані, адже один із них, позначений як «Контроль та безпека» (оптимістичний), принаймні у 2019 р. у загальних деталях здебільшого підтвердився. Дійсно, у 2019 р. порівняно із роком попереднім відбулося зниження загальної кількості злочинів на 8,8 % (прогнозоване дисертантом зниження середньорічного темпу приросту дорівнює 6,5–10,2 %). Проте є і певна неясність та розходження у прогнозах і дійсності за окремим видами злочинних проявів. Так, автор зазначає, що «незважаючи на загальну тенденцію до зниження

злочинності, в її структурі частка окремих злочинів може суттєво не змінитися, зокрема це стосується: військових злочинів, корупційних злочинів, злочинів проти правосуддя, злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку» (с. 223 дисертації). У цій частині кримінологічний сценарій повністю підтвердився. Однак виникає запитання до автора: «За рахунок яких саме видів злочинів у прогнозованому сценарії автор передбачав зниження рівня злочинності?» Відповідь на це запитання є ключовою за кількома позиціями.

По-перше, помітний або навіть критичний приріст у 2019 р. дали злочини проти життя та здоров'я (+5 %), злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів (+6,5 %), злочини проти правосуддя (+8,4 %), торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини (+18,5 %), легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом (+16,9 %), зґвалтування (+74,5 % [!]). Разом із цим істотно знизилася кількість злочинів проти власності (-15,2 %), злочини проти громадського порядку та моральності (-20,4 %) і бандитизм (-1,8 %). Такий розвиток криміногенної ситуації, спостерігаючи тренди попередніх років, не можна було не відмітити (принаймні у плані злочинів, що визначають характер злочинності в цілому). Водночас дисертанту доцільно було б здійснити спробу визначитися у прогнозованому періоді в межах запропонованого кримінологічного сценарію і з можливими рухами злочинності у її структурі, виходячи із тяжкості правопорушень. Так, фактом, показовим у 2019 р., стало зниження у масиві всіх злочинів тяжких (-16,4 %) та середньої тяжкості (-9,6 %).

По-друге, експертне опитування виявило, що серед основних подій, які реально впливатимуть на стан злочинності у бік її зменшення у межах запропонованого кримінологічного сценарію «Контроль та безпека», слід виділити запровадження перехідного правосуддя (Transitional Justice) на території проведення Операції об'єднаних сил (53,1 %), звісно ж, за умови відсутності впродовж прогнозованого періоду ескалації збройного конфлікту на Сході України. Немає сенсу перераховувати численні сценарії виходу із кризи воєнних конфліктів, адже конкретні кроки можуть бути різновекторними, як-от відтворення правопорядку і відбудовування місцевих органів влади та самоврядування на раніше окупованих територіях, піклування про жертв конфлікту та біженців, відновлення довілля, створення судів для покарання воєнних злочинців, документування історичної правди та вшанування пам'яті загиблих тощо. Відмітимо лише таке: практику перехідного правосуддя, яка налічує десятки національних варіантів, націлено на те, щоб зробити перехід від збройного конфлікту до мирного часу якомога гармонійнішим. Однією зі складових будь-якої моделі перехідного правосуддя є амністія бойовиків у тому чи іншому форматі. У світовій практиці є кілька форматів проведення цієї амністії: повна амністія для всіх осіб, причетних до незаконних

збройних формувань (досвід Анголи та Ліберії); часткова амністія, або звільнення ув'язнених, що скасовує частину строку ув'язнення з можливістю повторного арешту у випадку порушення цими особами режиму припинення вогню (досвід Північної Ірландії); так звана публічна амністія, тобто оприлюднення списків амністованих злочинців для того, щоб змусити їх покинути конфліктний регіон (досвід Хорватії), та, нарешті, широка амністія для учасників збройного протистояння і передання повноважень щодо розслідування та покарання злочинів міжнародному трибуналу (досвід Боснії, Хорватії). Неважко уявити, що будь-який з обраних форматів амністії супроводжуватиметься впливом на стан криміногенної обстановки у цілому та кількість зареєстрованих злочинних проявів.

У зв'язку з цим дисертанту хотілося б поставити ще й таке запитання: враховуючи приблизну кількість потенційних фігурантів майбутніх кримінальних справ у межах реалізації процесу перехідного правосуддя (для довідки: у силових та «правоохоронних» структурах на тимчасово окупованих територіях сьогодні працює близько 63 тис. осіб), а так само з огляду на політичну обстановку, чинне законодавство та наявну правозастосовну практику, національний менталітет, культурні традиції й відомі формати амністії перехідного правосуддя, чи можна було б спрогнозувати у запропонованому кримінологічному сценарії «Контроль та безпека» будь-які ймовірні зміни у статистиці злочинності тих чи інших видів?

По-третє, останні події у світі, пов'язані з пандемією коронавірусу COVID-19 зайвий раз підтверджують, що під час програмування протидії злочинності, а отже, і під час розробки кримінологічних сценаріїв, що покладатимуться у підґрунтя певної стратегії та інших програмних документів у цій сфері, не можна не враховувати і так зване перемінну невідому, яка проявлятиметься, наприклад, під час стихійних лих, техногенних аварій, пандемій та ін. Аналіз впливу цих явищ і процесів змушує поставити запитання з розряду *post factum*: які корективи може внести у запропонований кримінологічний сценарій ця так звана перемінна невідома, зокрема поява у країні пандемії коронавірусу COVID-19?

2. Вимірювання соціального ефекту від реалізації тієї чи іншої державної програми є неможливим без опрацювання відповідних критеріїв або показників, за допомогою яких, власне, й оцінюється результативність виконання заходів, що передбачалися цими програмними документами. Відомо, що наразі універсальна методологія оцінювання ефективності виконання програм в Україні все ще відсутня. У зв'язку із цим розробка проблематики програмування протидії злочинності не може вважатися завершеною, якщо не звернутися і до необхідності опрацювання критеріїв оцінювання ефективності виконання передбачених програмами заходів. Як справедливо зауважує дисертант, «система критеріїв оцінювання ефективності виводиться із сукупності програмних цілей. Тому від обґрунтованості і ясності формулювання програмних цілей буде залежати і оптимальність вибору критеріїв оцінки. Що ж до системи показників

оцінювання ефективності виконання програми, то вони містять у собі такі дані, які *об'єктивно* можуть показати виконання програмних завдань» (с. 378 дисертації) (курсив – В. Б.). Якщо звернутися до переліку запропонованих дисертантом критеріїв, то можна побачити, що до нього включено критерії, оцінювання результатів проведеної роботи за якими є цілком самостійним серйозним завданням, для успішного вирішення якого, у свою чергу, так само потрібна низка додаткових заходів.

У цьому аспекті прокоментую деякі критерії. Так, дисертант до системи критеріїв пропонує віднести стан превентивної діяльності як суспільне сприйняття загального рівня злочинності громадськістю (с. 382 дисертації). Щоб оцінити відповідний стан превентивної діяльності згідно зі змістом цього критерію, треба відповісти на запитання щодо кореляції досягнутого у результаті виконання державної програми фактичного стану сприйняття громадськістю криміногенної обстановки тому наміченому стану, що склався на початок реалізації заходів. Отже, для оцінювання за зазначеним критерієм поставатиме серйозне завдання проведення зрізу змісту суспільної думки у заданому напрямі. Знов виникає запитання: хто це має робити, в які розумні строки і за які кошти? Так само, за якими параметрами та за рахунок яких матеріально-людських ресурсів слід проводити оцінювання рівня «відчуття власної безпеки громадян», щоб зв'язувати відповідність реального стану справ однойменному критерію? Водночас оцінювання досягнутих результатів за критерієм «підвищення рівня правової культури населення» шляхом опитування населення з метою з'ясування обізнаності у своїх правах, на наш погляд, є не чим іншим, як самостійною частиною реалізації програми протидії злочинності або принаймні окремого дослідження, результати якого мають покладатися в обґрунтування необхідності розробки та реалізації певної програми. Таким чином, ці та багато інших критеріїв, за якими оцінюються результати реалізації програмних документів протидії злочинності, потребують спрощення та конкретики. До того ж загальна кількість цих критеріїв є настільки великою, що будь-яка програма розглядуваної специфіки ніколи не буде всебічно оцінена та визнана успішною.

3. Важливим сьогодні залишається питання про співвідношення (принаймні у змістовній частині та у плані супідрядності) загальнодержавних, регіональних і місцевих програм. Напевно, слід цілком погодитися з тим, що, по-перше, формування програм нижчого рівня (регіонального та місцевого) здійснюється з урахуванням відповідної державної програм, або навпаки, у випадках, коли державна програма лише формується, а на нижчих рівнях вже розробляються та реалізуються програми, ухвалені органами місцевого самоврядування, то в такому разі перша повинна містити в собі окремі, найбільш значущі заходи регіонального рівня, реалізація яких потребує державної підтримки (підхід «знизу вгору»). До речі, як справедливо зауважує дисертант, у нашій країні випадки, коли розробка обласних і міських документів у царині протидії злочинності передують затвердженню державної програми, є доволі звичною

та вкоріненою практикою у діяльності державних замовників. А по-друге, має відбутися зміщення акценту в протидії злочинності з державного на місцевий рівень, на що вказує успішний досвід багатьох зарубіжних країн. Таким чином, логіка цих міркувань змушує опрацювати алгоритм проведення демаркаційної лінії між програмами різних рівнів, щоб уникнути певного дублювання у вжитті певних заходів як з метою виконання програм місцевих (регіональних), так і в межах реалізації програми загальнодержавного рівня. У зв'язку із цим і наше запитання: які «запобіжники» виникнення такої ситуації пропонує вжити дисертант?

Разом із тим, у роботі подається ідея про тричленний за вертикаллю поділ програм протидії злочинності на загальнодержавні, регіональні та місцеві. Однак не зовсім зрозуміло, у який саме спосіб відбуватиметься робота з ініціювання розробки й ухвалення, припустимо, регіонального документа відповідальними суб'єктами програмування кількох областей України?

Так само хотілося б почути пояснення і з приводу твердження дисертанта про те, що регіональні особливості злочинності слід урахувувати під час формування не лише регіональних та місцевих правоохоронних програм, а і державної програми протидії злочинності, особливо у тих випадках, коли на регіональному рівні без допомоги держави неможливо або складно вирішити окремі проблеми з мінімізації впливу на стан злочинності окремих регіональних факторів (с. 317–318 дисертації). Напевно, все стало б зрозумілим, якби дисертант навів один-два приклади такої ситуації, коли проблему впливу регіональних особливостей на стан злочинності неможливо вирішити без «втручання» важелів державної програми.

4. Продовжуючи тему врахування особливостей реалізації програмування та планування протидії злочинності на територіях проведення Операції об'єднаних сил, хотілося б почути і про особливості зазначеної діяльності в інших проблемних регіонах України, адже сьогодні вельми напруженою є криміногенна обстановка у зоні екологічного лиха на території так званого «Поліського Сомалі», що склалася внаслідок хижацького ставлення до природних ресурсів, у західних областях країни та на Одещині через товарну контрабанду, на Херсонщині внаслідок надвисокого рівня злочинного рецидивізму тощо. Чи потрібне опрацювання спеціальної методики (алгоритмізації) дій на випадок програмування протидії злочинності з урахуванням саме таких специфічних криміногенних ситуацій? Чи має це стати предметом державного програмування або ж буде достатньо запровадити комплекс дій на рівні конкретних регіонів?

5. За текстом дисертації вживаються такі словосполучення, як «кримінологічна обстановка (ситуація)», «криміногенна обстановка (ситуація)», «оперативна обстановка». Складається враження, що вони вживаються як синоніми. Однак, напевно, цими термінами позначаються дещо відмінні, принаймні за обсягом, феномени. Так, на думку К. К. Горяїнова, під кримінологічною обстановкою розуміється стан

злочинності як результат дії детермінуючих факторів різної природи та спрямованості у певний час і на певній території. У свою чергу, криміногенна обстановка – це стан злочинності у конкретний період часу на тій чи іншій території та стан діяльності правоохоронних органів щодо впливу на злочинність. Щодо оперативної обстановки слід зауважити, що це стан злочинності та громадського порядку, наявність сил і засобів, які є у силових відомств, а так само характеристика умов, у яких вирішуються конкретні завдання зі зміцнення правопорядку. У зв'язку з цим хотілося б з'ясувати: який зміст вкладає дисертант у перелічені поняття, вживаючи їх у дисертації?

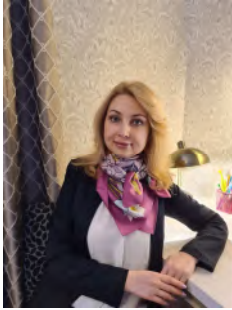
Висловлені зауваження мають дискусійний характер, не знижуючи при цьому загальної позитивної оцінки проведеного дослідження. Роботу виконано на вельми актуальну тему, вона відрізняється новизною, містить приріст наукового знання про теоретичні засади процесу програмування протидії злочинності в Україні як на загальнодержавному, так і на регіональному та місцевому рівнях, без втілення яких у практичну площину неможливо досягти відчутних успіхів у запобіжній діяльності. У цілому дослідження є корисним для вдосконалення положень так званого кримінологічного законодавства, яким регулюється вжиття заходів із протидії злочинності та іншим правопорушенням.

Із зазначеного випливає висновок, що дисертаційне дослідження Олексія Олексійовича Титаренка «Теорія та практика державного програмування протидії злочинності в Україні» є завершеним монографічним дослідженням, виконаним на належному рівні й таким, що відповідає вимогам чинного Положення про порядок присудження наукових ступенів від 24.07.2013 № 567, що висуваються до докторських дисертацій, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право».

ТРИБУНА МОЛОДИХ УЧЕНИХ

УДК 343.9

Лариса Михайлівна МАР'ЄНКО,
аспірантка
(Харківський національний університет внутрішніх
справ)

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТАНУ ПОГРОЗ ТА НАСИЛЬСТВА ЩОДО СУДДІВ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Поширення погроз та насильства щодо суддів, народних засідателів та присяжних (ст. 377 КК України) становить небезпеку не тільки і не стільки для конкретних випадків судового вирішення спорів про право, скільки для правосуддя в цілому як інституту, що збалансовує апарат держави, забезпечує гарантії соціальної справедливості й визначає правовий вектор та форми соціогенези в державі. Нормальне функціонування правосуддя є умовою цивілізованого розвитку будь-якого суспільства, виразом його іманентної конвенційної здатності, здатності укладати та підтримувати суспільний договір, бути солідарним у вирішенні спільних проблем, мислити категоріями загального блага й діяти в установках та орієнтаціях на рівність і справедливість. Насильницький же вплив на інститут правосуддя, який серед іншого і зокрема виражається у погрозах і насильстві щодо суддів, руйнує цей каркас «соціогенетичної жорсткості», що утримує демократичний і правовий формат суспільного руху крізь нашарування цілком закономірних і неминучих суперечностей, конфліктів і спорів. А надто потужним виявляється деструктивний вплив кримінальних практик, формально-юридичні ознаки яких передбачено статтею 377 КК України, на правосуддя транзитивних суспільств, до яких належить і українське: обструктивні властивості в таких умовах екстраполюються на сферу національної безпеки, розкриваючись у широкому спектрі загроз державності й тих засновків, із яких вона виводиться.

Усвідомлення цієї обставини виводить на розуміння необхідності розробки ефективних заходів протидії відтворенню цих злочинів.

Первинним етапом на цьому шляху є формування адекватної інформаційної моделі стану відповідного сегменту злочинності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним дослідженням протидії злочинам проти правосуддя приділяли увагу такі вчені, як М. І. Бажанов, О. М. Бандурка, В. І. Борисов, Ю. В. Баулін, А. М. Бойко, О. О. Вакулик, А. В. Воронцов, А. В. Галахова, М. Н. Голоднюк, В. В. Голіна, В. О. Глушков, Н. О. Гуторова, Т. М. Добровольський, О. М. Джу́жа, О. О. Дудоров, А. П. Закалюк, В. С. Зеленецький, О. Г. Кальман, В. Ф. Кириченко, М. Й. Коржанський, О. М. Костенко, М. І. Колос, М. В. Косюта, В. М. Кудрявцев, О. М. Литвак, О. М. Литвинов, В. Т. Маляренко, О. І. Медведько, М. І. Мельник, П. П. Михайленко, С. С. Мірошніченко, А. А. Музика, Ю. В. Орел, В. І. Осадчий, Л. М. Палюх, М. І. Панов, І. О. Плужнік, А. В. Савченко, Г. П. Середа, В. О. Туляков, А. В. Раденький, Ш. С. Рашковська, Б. В. Романюк, Є. Л. Стрельцов, С. А. Тарарухін, М. І. Хавронюк, М. Д. Шаргородський, С. С. Яценко та інші. На дисертаційному рівні кримінологічні проблеми запобігання злочинам проти правосуддя були досліджені у докторській дисертації С. С. Мірошніченка (2012 р.). Разом із тим, визнаючи суттєвий внесок зазначеної плеяди вчених у вирішення заявленої проблематики, слід все ж зауважити, що сучасні знання про стан погроз і насильства щодо суддів відсутні.

Мета статті – виявити, дати науковий опис і пояснення основним кримінологічним показникам стану погроз та насильства щодо суддів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Принагідно звернімо увагу на те, що протягом останніх десяти років в Україні не зареєстровано жодної погрози або насильства щодо народного засідателя чи присяжного. У зв'язку з цим, а також з метою економії семантичних засобів, ми свідомо обмежили предмет цього дослідження виключно насильницьким впливом на суддів у зв'язку з їх професійною діяльністю. Тож, у подальшому, говорячи про показники поширеності злочинів, передбачених статтею 377 КК України, йтиметься про відповідні посягання на суддів.

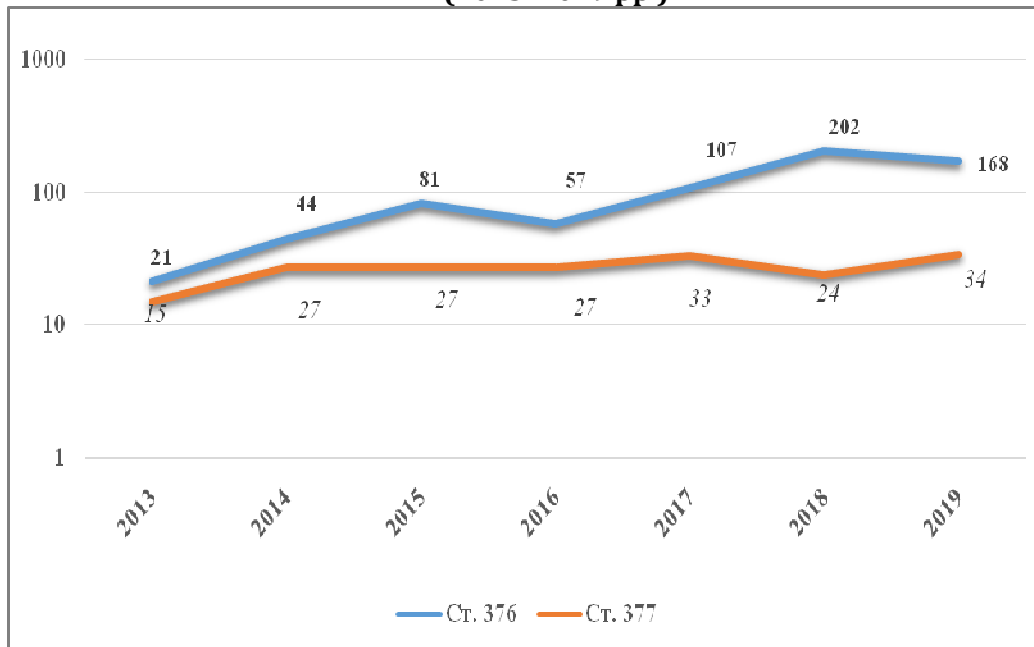
Зауважимо, що з кримінологічної точки зору, яка, серед іншого, може бути виражена аналітичними засобами структурно-функціонального підходу до вивчення соціальних явищ і процесів, погроза або насильство щодо суддів є діянням, однопорядковим з іншими формами протидії правосуддю, такими як втручання в діяльність судових органів (кримінально-правова норма ст. 376 є загальною по відношенню до спеціальної ст. 377 КК України), умисне зниження або пошкодження майна судді (ст. 378 КК України), посягання на його життя (ст. 379 КК України), введення в оману суду або іншого уповноваженого органу (ст. 384 КК України). Перелічені діяння можуть бути об'єднані в *активну пряму форму протидії правосуддю*. Поруч із цим існує активна непряма форма (перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку – ст. 386 КК України) і *пасивна форма*, найбільш показовим (принаймні у кількісному виразі) проявом якої

є невиконання судових рішень (ст. 382 КК України). Отже, аналіз стану погроз і насильства щодо суддів буде більш повним та адекватним, якщо він буде контекстуальним, тобто з урахуванням хоча б найбільш загальних закономірностей відтворення інших кримінальних практик, що становлять як активну, так і пасивну форму протидії правосуддю.

Звернення до офіційної державної статистичної звітності про стан зареєстрованих кримінальних правопорушень дає підстави зробити висновок про наявність загальної тенденції до зростання кримінальної протидії правосуддю стосовно професійної діяльності суддів узагалі та рівня злочинів, передбачених статтею 377 КК України, зокрема (див. діаграму 1).

Діаграма 1

**Графічне зображення рівня й динаміки втручання в діяльність
судових органів та погроз і насильства щодо суддів
(2013–2019 рр.)**

Як можна побачити з діаграми, сукупний семирічний зареєстрований рівень злочинів, передбачених статтею 377 КК України, становив 187 випадків, а злочинів, передбачених ст. 376 КК України, – 680 випадків. При цьому, починаючи з 2013 р., відмічається планомірне зростання рівня і втручань у діяльність судових органів, і її помірно насильницької форми – погроз та насильства щодо суддів, що опосередковано підтверджує приналежність цих видів кримінальних практик до тієї ж самої форми руху соціальної матерії, вектору розгортання деструктивної людської енергетики, спрямованої на інститут правосуддя.

Також звертає на себе увагу і та обставина, що таке зростання, починаючи з березня 2014 р., відбувається на тлі істотного скорочення території статистичного обліку через тимчасову окупацію АРК та окремих районів Донецької і Луганської областей. Таким чином, варто говорити про істотну інтенсифікацію кримінальної активності за досліджуваними параметрами. Більш детальне уявлення про неї забезпечує розрахунок показників динаміки (див. табл. 1).

Таблиця 1

Зведені відомості про показники рівня й динаміки втручання в діяльність судових органів та погроз і насильства щодо суддів (2013–2019 рр.)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Середнє значення ряду
Погроза або насильство щодо судді								
Зн	15	27	27	27	33	24	34	27
Ап (б)	-	12	12	12	18	9	19	13,7
Ап (л)	-	12	0	0	6	-9	10	3,2
Тз (б)	-	1,8	1,8	1,8	2,2	1,6	2,267	1,911
Тз (л)	-	1,8	1	1	1,222	0,727	1,417	1,144
Тп (б)	-	80	80	80	120	60	126,7	91,2
Тп (л)	-	80	0	0	22,2	-27,3	41,7	19,4
Утручання в діяльність судових органів								
Зн.	21	44	81	57	107	202	168	97
Ап (б)	-	23	60	36	86	181	147	76,2
Ап (л)	-	23	37	-24	50	95	-34	24,5
Тз (б)	-	2,095	3,857	2,714	5,095	9,619	8	5,23
Тз (л)	-	2,095	1,841	0,704	1,877	1,888	0,832	1,54
Тп (б)	-	109,5	187,5	171,4	409,5	861,9	700	406,6
Тп (л)	-	109,5	84,1	-29,6	87,7	88,8	-16,8	53,9

*Зн. – значення; Ап – абсолютний приріст; Тз – темп зростання; Тп – темп приросту (%); (б) – розрахунок базисним методом; (л) – розрахунок ланцюговим методом.

По відношенню до базового 2013 р. найвищі показники абсолютного приросту погроз або насильства щодо суддів зафіксовано у 2017 та 2019 рр.: у розрахунку базисним методом – 18 та 19 злочинів, ланцюговим – 6 і 10 злочинів відповідно. Це ж саме можна сказати і про теми зростання (2,2 та 2,267 – базисним методом; 1,222 та 1,417 – ланцюговим) і приросту (120 % і 126,7 % за базисним розрахунком та 22,2 % і 41,7 % – за ланцюговим). Середній темп приросту, розрахований базисним методом, становив 91,2 %, ланцюговим – 19,4 %, що можна віднести до вельми високих показників. При цьому до 2014 р. відбувалося зростання, протягом 2014–2016 рр. – стабілізація на одному рівні у 27 злочинів, після чого відновилося незначне та нестабільне зростання з коливаннями до показників у 2018 р., найнижчих за період стабілізації. Вочевидь, для такої статистичної картини не було і немає об'єктивних передумов. Це стосується і так званої стабілізації і низхідних траєкторій у відтворенні цих злочинів. Детермінаційний комплекс цих злочинів, який склався на кінець 2013 р. – початок 2014 р., якщо і змінився, то в бік погіршення ситуації. Дійсно, можна апелювати до позитивної оцінки проведеної в Україні судової реформи з боку Ради Європи. Зокрема, йдеться про те, що Україна вжила широкомасштабних законодавчих зусиль, спрямованих на приведення судової системи у відповідність до принципу верховенства права та зміцнення незалежності судової влади, щоб система правосуддя могла відігравати важливу роль у забезпеченні демократичних стримувань і противаг між різними державними гілками влади. Завдяки цьому нашій державі на законодавчому рівні вдалося виконати близько 90 % цілей, передбачених Стратегією реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки. Значно наближеними до стандартів Ради Європи є і правила добору суддів, рішення щодо кар'єри суддів, їх призначення та звільнення й вирішення дисциплінарних питань. Процедура відбору та призначення ґрунтується на конкурсних засадах та об'єктивних критеріях, ураховуючи кваліфікацію, професійні навички та доброчесність кандидата. Тож, ці процедури в цілому відповідають стандартам Ради Європи. Таким чином, результати судової реформи демонструють позитивну тенденцію у підвищенні професіоналізму, ефективності та якості правосуддя, а також у зменшенні рівня корупції¹.

Однак не можна не вказати і на інші кримінологічно значущі індикатори, які дають змогу збалансувати уявлення про стан здійснення правосуддя в країні. Так, як впливає зі звіту «Індекс сприйняття корупції» (Corruption Perceptions Index 2019), підготовленого Transparency International, у 2019 р. Україна вперше з 2014 р. погіршила своє становище, отримавши 30 балів і посіла 126-те місце серед 180 країн і територій. Втім, як і роком раніше, в актуальному «Індексі сприйняття корупції» Україна

¹ Оцінка судової реформи в Україні за період з 2014 по 2018 роки та відповідність реформи стандартам і рекомендаціям Ради Європи. Консолідований документ (квітень 2019) // Council of Europe : офіц. сайт. URL: <https://rm.coe.int/assessment-consolidated-ukr/168094dfe7> (дата звернення: 20.02.2020).

була оцінена як найкорумпованіша країна Європи¹. Тому не дуже переконливими видаються висновки неспеціалізованих міжнародних організацій про покращення в Україні ситуації зі станом корупції. Крім того, недвозначними є і результати соціологічного дослідження, проведеного Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова (лютий 2019 р.), відповідно до яких абсолютна більшість респондентів (близько 78 %) не довіряють українським судам, вважаючи їх необ'єктивними, залежними у своїй діяльності та корумпованими².

Крім чинника корупції та критичного низького рівня довіри населення України до вітчизняних судів, протягом останніх п'яти років не поліпшилися також і інші фактори, вмонтовані в детермінаційний процес кримінальної протидії правосуддю стосовно діяльності судів. Ідеться про економічні, політичні, культурно-психологічні й організаційно-управлінські фактори. Тож, ніщо не говорить про те, що рівень погроз або насильства щодо суддів має знижуватись або ж залишатися на сталому рівні порівняно з 2014 р. Варто радше визнати наявність проблеми латентності цих злочинів.

Опосередковано на цю обставину вказує і те, що динаміка злочинів, передбачених статтею 377 КК України, значно відрізняється від показників втручання в діяльність судових органів. Істотно відмінними є не лише темпи зростання і приросту (406,9 % та 53,9 % – середні показники темпів приросту та зростання, розраховані базисним і ланцюговим методами відповідно), а і періоди динамічних коливань, які за 2015 та 2016 рр., а також за 2018 і 2019 рр. виявляються контраверсійними. Певна річ, хоча ми і вказували, що норми статей 376 та 377 КК України співвідносяться як загальна та спеціальна, це не повною мірою так. Справа в тому, що низка фактів погроз і насильства щодо суддів (а так само знищення або пошкодження їх майна, посягання на їх життя) вчиняється не з метою вплинути на ухвалення ними рішень, а з метою помсти за професійну діяльність. Діяння, вчинені з таких мотивів, не охоплюються диспозиціями частин статті 376 КК України. Однак це має, навпаки, свідчити на користь того, що показники динаміки злочинів, передбачених статтею 377 КК України, мають бути ще більш вираженими в бік зростання, аніж аналогічні показники втручання у діяльність судових органів. Проте статистично вони в цілому можуть урівноважуватися особливими формами ненасильницького втручання в діяльність судових органів, базові фактори яких виходять за межі детермінаційного комплексу погроз або насильства щодо суддів. Ідеться, скажімо, про втручання в діяльність суддів з боку голів судів, працівників СБУ, прокуратури та ДБР. Однак ці випадки не є надто

¹ Україна погіршила свої показники в індексі сприйняття корупції. *Deutsche Welle*. 2020. 23 січня. URL: <https://p.dw.com/p/3WeuX> (дата звернення: 20.02.2020); Чому в Україні відбувся відкат у боротьбі з корупцією. DW. 2020. 23 січня. URL: <https://p.dw.com/p/3WfAo> (дата звернення: 20.02.2020)

² Ставлення громадян України до судової системи: результати соціологічного дослідження Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова (7–14 лют. 2019 р.) // Укр. центр економ. та політ. досліджень ім. О. Разумкова : офіц. сайт. URL : <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-gromadian-ukrainy-do-sudovoi-sistemy> (дата звернення: 19.02.2020).

поширеними, що дає нам змогу говорити про статистичне врівноваження розбіжностей в обсягах кримінально-правової охорони в межах статей 376 та 377 КК України.

Тож, якщо орієнтуватися на приблизні показники темпів приросту та зростання, що демонструє відтворення втручань у діяльність судових органів, а також перевести їх в абсолютні показники, зіставні з базовим рівнем погроз або насильства щодо суддів, зареєстрований у 2019 р. рівень злочинів, передбачених статтею 377 КК України, мав би скласти приблизно 87–90 злочинів. Таким чином, рівень латентності за найскромнішими підрахунками становить близько 62 %.

До розрахунку нами не включено показники крайньої насильницької форми – посягань на життя суддів, а також випадки умисного знищення та пошкодження майна суддів. За першою позицією (ст. 379 КК України) семирічний показник рівня становив 12 злочинів (у 2013 р. – 1, у 2014 р. – 4, у 2015 р. – 3, у 2018 та 2019 рр. – по 2), за другою (ст. 378 КК України) – 27 злочинів (у 2013 р. – 2, у 2014 р. – 5, у 2015 р. – 4, у 2016 р. – 7, у 2017, 2018 та 2019 рр. – по 3). Статистично ці показники не є значущими й можуть братися до уваги лише для порівняльного дослідження сукупних показників злочинів, об'єднаних у кримінологічні групи.

Здійснений нами аналіз матеріалів 110 кримінальних проваджень і 45 вироків у провадженнях про злочини, передбачені статтею 377 КК України, а також даних офіційної державної статистичної звітності надає можливість зробити висновок, що в більшості своїй (у 79 % випадків) погроза або насильство щодо судді вчиняються у зв'язку зі здійснення ним професійної діяльності в межах кримінального провадження (2 % – щодо слідчих суддів). Приблизно порівно, по 10,5 %, розподіляються частки цих злочинів, вчинюваних щодо суддів у цивільних провадженнях і провадженнях у справах про адміністративні правопорушення.

Найчастіше, у 87 % випадків, аналізований злочин вчиняється у вигляді погрози вбивством чи фізичною розправою. Спосіб вбивства, як правило, не конкретизується. Лише в поодиноких випадках трапляється відповідна деталізація погроз (підірвати будинок разом із потерпілим тощо) для більшого впливу на суддю. У 8 % випадків суддям погрожують тілесними ушкодженнями (наприклад, вприснути сірчану кислоту в обличчя). Приблизно у 5 % випадків погрози супроводжуються реальним фізичним впливом, що обмежується побоями або ж легкими тілесними ушкодженнями.

Здебільшого погрози висловлюються усно (94 %), до оголошення рішення суду (76 %). Остання обставина свідчить про превалювання в структурі погроз або насильства щодо судді тих випадків, що мають на меті вплинути на ухвалення рішень. Проте у 23 % трапляється висловлення наміру про помсту за професійну діяльність судді. здебільшого погрози – це дії, висловлені під час або одразу після проголошення вироку у кримінальному провадженні під час судового засідання, в залі суду.

Приблизно у 90 % випадків погрози висловлюються особисто судді.

В окремих випадках – з використанням телефону. Приблизно у 7 % злочинці вдаються до посередництва, переказують погрози судовим розпорядникам чи секретарям. У 3 % випадків для донесення погроз використовується поштовий зв'язок.

Так, 28.06.2012 р. гр-н К., переслідуючи прямиий умисел, спрямований на порушення особистої безпеки судді Джанкойського міськрайонного суду АР Крим гр-ки М., з метою помсти, у зв'язку з винесенням 27.10.2011 р. обвинувального вироку цією суддею стосовно нього, за яким він був засуджений до 7 років позбавлення волі з конфіскацією майна, перебуваючи в приміщенні гуртожитку для засуджених Петрівської виправної колонії № 49 УДПтСУ в Кіровоградській обл., власноручно написав листа, в якому виклав погрози вбивством і фізичною розправою щодо судді та членів її сім'ї. Указаний лист К. вклав до конверта та відправив поштою, кинувши його до поштової скриньки на території Петрівської ВК № 49. Отримавши його 11.07.2012 р., суддя Джанкойського міськрайонного суду АР Крим гр-ка М. ознайомилась зі змістом та сприйняла погрози як реальні¹.

Потерпілими від аналізованих злочинів найчастіше стають судді-жінки, які у загальній структурі потерпілих займають 68,5 %. Злочинці ж – це переважно працездатні чоловіки (94 %), які на момент вчинення злочину не працювали і не навчалися (92 %), не одружені (96 %), з повною середньою освітою 83,2 % (ще 10 % – із середньо спеціальною, 6 % – із вищою, 0,8 % – з неповною середньою). Примітним є те, що 78,9 % злочинів раніше (не враховуючи фактів, із приводу яких відбувався судовий розгляд, що став приводом для вчинення злочину, передбаченого ст. 377 КК України) вчиняли злочини; погроза або насильство щодо судді виявилися для них закономірним продовженням «злочинної кар'єри», неспецифічним, переважно нігілістичним виявом їх антисупільної спрямованості.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зауважимо, що відтворення погроз або насильства щодо суддів демонструє несприятливу тенденцію. Незважаючи на скорочення території статистичного обліку злочинності, кількість випадків вчинення цього виду злочинів, як і переважної більшості інших, зростають, що свідчить про ускладнення комплексу криміногенних факторів узагалі й тих, що є найбільш активно детермінують злочини проти правосуддя, зокрема. Водночас відмічається латентизація злочинів, передбачених статтею 377 КК України. Нами встановлено приблизний рівень їх латентності – 62 %. Але більш точна цифра, а також причини цього явища – справа окремих досліджень.

На рівні аналізу ознак злочинців встановлено зв'язки між поширенням погроз або насильства щодо суддів і маргіналізацією населення. Абсолютна більшість тих, хто вчинив злочини, передбачені статтею 377 КК України, – працездатні, безробітні, неодружені, раніше судимі чоловіки. Це засвідчує існування зв'язків між маргіналізацією, прекарізацією та делегітимізацією

¹ Вирок Петрівського районного суду Кіровоградської області. Справа № 1120/1562/12 // Єдиний державний реєстр судових рішень : офіц. сайт. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27937989> (дата звернення: 12.02.2020).

державної влади: в умовах соціальної невладштованості, відсутності усталених траєкторій соціалізації легітимність знедержавлюється, а підстави й цінності суспільного договору розмиваються, що має вельми широкий спектр криміногенних наслідків, які не обмежуються виключно кримінальними нападами на судову владу й суддів. Останні є не більш ніж індикаторами тяжкого хворобливого стану суспільства. Його комплексна кримінологічна діагностика, *осмислення* – нагальна справа всієї національної безпеки, перспектив та установок на збереження української державності.

Стаття надійшла до редакції 30.01.2020

Лариса Михайловна МАРЬЕНКО,

аспірант

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ УГРОЗ И НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ СУДЕЙ В УКРАИНЕ

Описано современное состояние угроз и насилия в отношении судей в Украине на основании базовых криминологических показателей уровня, динамики, структуры и ключевых признаков личности преступника. Установлено сохранение высокого уровня, негативной динамики и тенденции к латентизации этих преступлений. Выявлено, что абсолютное большинство из тех, кто совершил преступления, предусмотренные статьей 377 УК Украины, – трудоспособные, безработные, не состоящие в браке, ранее судимые мужчины. Как правило, это преступление совершается в виде устных угроз лишения жизни или расправы до постановления судебного решения и непосредственно в помещении суда. Большинство потерпевших – женщины-судьи, осуществляющие правосудие в уголовном процессе.

Ключевые слова: правосудие, судья, угроза, насилие, вмешательство, месть.

Larisa V. MARIENKO,

Post-graduate student

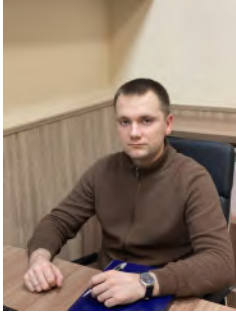
(Kharkiv National University of Internal Affairs)

CRIMINOLOGICAL ANALYSIS OF THE CONDITION OF THREATS AND VIOLENCE AGAINST JUDGES IN UKRAINE

The article is focused on the current condition of threats and violence against judges in Ukraine on the basis of basic criminological indicators of the level, dynamics, structure, key features of the criminal's personality. Preservation of a high level, negative dynamics, a latent tendency of these crimes has been established. It has been revealed that the absolute majority of those who committed crimes under the Art. 377 of the Criminal Code of Ukraine - able-bodied, unemployed, unmarried, previously convicted men. As a rule, this crime is committed through verbal threats of deprivation of life, reprisals, before a court decision, directly at the court. Most of the victims are women judges who administer justice within criminal proceedings.

Key words: justice, a judge, threat, violence, interference, revenge.

УДК 342.93

Сергій Олександрович КОЖУШКО,

аспірант

(Харківський національний університет внутрішніх справ)

ФЕНОМЕН ЗЛОЧИННОСТІ В ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Оборонно-промисловий комплекс (далі – ОПК) – одна з ключових галузей економіки України, що виконує як загальнопрофiтну, соціально-гуманітарну, так і безпекову функції. І хоча перші дві функції, що проявляються у наповненні доходної частини державного бюджету, підтриманні достатньої кількості робочих місць і відповідного соціального забезпечення працівників та їх сімей, є вкрай важливими в умовах наростаючої загальносвітової, екстрапольованої та резонованої на національний рівень фінансової кризи, саме остання функція – безпекова – в умовах здійснення системної відсічі збройній агресії набуває виняткового значення для збереження української державності. Можна стверджувати, що належне функціонування ОПК без жодного перебільшення є наразі однією з базових гарантій державного суверенітету й обороноздатності країни. У зв'язку з цим найбільш пильної уваги потребують ті негативні процеси, що відбуваються в структурах ОПК і які вже встигли інституціоналізуватися в цій системі, набути хронічних форм та адаптуватися під новітні умови ведення господарства. Найбільш деструктивним із цих процесів є криміналізація галузі, а протидія злочинності у сфері ОПК уже давно переросла із завдання сектору боротьби з економічною злочинністю й піднеслася до стратегічного рівня забезпечення національної безпеки та її кримінологічної компоненти.

Загалом відмічаємо наявність розуміння у керівництва держави та правоохоронних органів глибини й гостроти цієї проблеми. Серед іншого про це може свідчити створення Спеціалізованої прокуратури у сфері нагляду за кримінальними провадженнями про військові злочини та у сфері оборонно-промислового комплексу (на правах Департаменту) Офісу Генерального прокурора, положення про яке затверджено наказом Генерального прокурора України від 05.03.2020¹. Проте слід також визнати і

¹ Про затвердження Положення про спеціалізовану прокуратуру у сфері нагляду за кримінальними провадженнями про військові злочини та у сфері оборонно-промислового комплексу (на правах Департаменту) Офісу Генерального прокурора : наказ Генерального прокурора України від 05.03.2020

те, що хоча юрисдикційна діяльність і є важливою та необхідною, однак очевидно є недостатнім напрямом протидії злочинності в ОПК. Ключовим має бути проактивний, системний, випереджаючий кримінологічний вплив на детермінаційний комплекс кримінальної активності в ОПК. Останній виявляє свої мережеві зв'язки і в структурах політичної (внутрішньої і зовнішньої), і економічної (також внутрішньої і зовнішньої), і організованої злочинності, що ставить на порядок денний необхідність формування адекватного, сучасного й повного розуміння феномену цієї злочинності як первинного кроку до кримінально-превентивного стратегування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми протидії злочинності в ОПК неодноразово порушувалися у працях О. М. Бандурки, О. Г. Кальмана, О. М. Литвинова, В. А. Ліпкана, В. В. Лунєєв, М. І. Панова, В. М. Поповича, О. О. Степанченка та інших кримінологів і криміналістів. Визнаючи ґрунтовність та наукову значущість наявних напрацювань, слід також визнати і те, що вони потребують осучаснення та подальшого вдосконалення.

Мета статті – встановлення та науковий опис феномену злочинності в ОПК.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до положень Воєнної доктрини України ОПК – сукупність підприємств, установ та організацій промисловості та науки, що розробляють, виробляють, модернізують та утилізують продукцію військового призначення, виконують послуги в інтересах оборони для оснащення та матеріального забезпечення сил безпеки й оборони, а також здійснюють постачання товарів військового призначення та подвійного використання, надання послуг військового призначення під час виконання заходів військово-технічного співробітництва України з іноземними державами¹. Уже із цього визначення можна зробити первинні висновки про бінарну природу відтворюваних у ньому кримінальних практик: з одного боку, вони постають як інструменти злочинного збагачення (*ОПК як ресурсне поле*), з іншого ж – як фактори цілеспрямованої обструкції оборонної здатності держави (*ОПК як об'єкт деструктивного впливу з боку ворожого зовнішньополітичного агента*). Більш детальне уявлення як про ресурсну привабливість ОПК, так і про його контури як «мішені» для підривного впливу можна сформувати через звернення до відповідної структурно-функціональної параметрії цього комплексу.

Аналіз відкритих джерел інформації, в тому числі ресурсу *Prozorro*, надає можливість сформувати уявлення про сучасний стан ОПК України. Він охоплює два сектори – приватний і державний. Приватний сектор представлено більш ніж 120 підприємствами, що виконують приблизно 2/3

№ 126 // Генеральна прокуратура України : офіц. сайт. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/pol_ssp (дата звернення: 15.03.2020).

¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: Указ Президента України від 24.09.2015 № 555/2015 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015> (дата звернення: 10.02.2020).

державного оборонного замовлення. Серед іншого їх інтереси артикулюються громадською спілкою «Ліга оборонних підприємств України».

Державний сектор представлено 134 підприємствами (машинобудівні, авіабудівні, суднобудівні та судноремонтні, бронетанкові заводи, заводи радіоприладів, дослідницько-проектні центри, зокрема 31 конструкторське бюро, а також науково-виробничі й науково-дослідні комплекси, інститути, центри тощо), об'єднаними Державним концерном (далі – ДК) «Укроборонпром». Концерн займається виробленням продукції військового, цивільного, а також подвійного призначення: бронетанкова, авіаційна, морська і спеціальна техніка, а також радіолокаційна техніка, засоби протиповітряної оборони, радіозв'язку, радіолокації та радіоелектронної боротьби, засоби ураження (в т. ч. артилерійське, високоточне озброєння), вибухові речовини (тринітротолуол, піроксилін та ін.). Крім того, підприємства концерну надають послуги з ремонту та модернізації танків Т-55, Т-64 та Т-72, авіаремонту, судноремонту, а також здають в оренду низку нежитлових приміщень по всій території країни, здійснюють продаж металобрухту, деревини, нафтопродуктів, автотранспорту й окремих видів будівельного устаткування.

Окремим напрямом роботи ДК «Укроборонпром» є експортно-імпортні операції, тобто зовнішньоекономічна діяльність у сфері торгівлі продукцією військового та подвійного призначення. Основний суб'єкт господарювання, який структурно входить до концерну й забезпечує цей напрям його діяльності, – державна компанія «Укрспецекспорт». Середній щорічний обсяг експорту становить приблизно 1,4 млрд дол. США.

Також зауважимо, що ОПК є досить закритою галуззю, що диктується як необхідністю збереження комерційної таємниці щодо низки технічних і технологічних розробок концерну й захисту їх від промислового шпигунства, так і захисту від диверсійних атак з боку ворожих суб'єктів. Але саме ця закритість формує захищене середовище не лише від зовнішньодеструктивних факторів, а й від контролю з боку середовища, зокрема громадськості, продукує низку корупційних та інших криміногенних ризиків. Аналіз функціонування ОПК надає можливість виділити основні блоки кримінальних практик, що відтворюються в його сфері – в ньому та проти нього.

І. ОПК як ресурсне поле зумовлює існування в ньому таких видів злочинності.

1. Корупційна злочинність:

1) *системні корупційні практики*, злочинні промисли, оформлені в *корупційні схеми*;

2) *ситуативні корупційні злочини*.

Так, *системні корупційні практики*, злочинні промисли, оформлені в *корупційні схеми*, охоплюють найвищий політичний рівень ухвалення рішень про кадровий склад державних підприємств ОПК, інших органів та установ, дотичних до регулювання їх діяльності, *розміщення та виконання*

державного замовлення (в тому числі і зокрема – в приватному секторі ОПК), керування відповідними фінансовими потоками. Важливо наголосити на тому, що особливістю корупційних схем узагалі та в ОПК зокрема є те, що їх функціонування принципово не залежить від персонального складу учасників. Симптоматичним є те, що протягом 2014–2019 рр. за фактами корупційних злочинів, де фігурантами є службові особи підприємств ОПК, заведено більше 400 кримінальних проваджень. Втім, це не призвело до руйнації схем. Тому вони є вельми стійкими, трансрежимними (у політичному сенсі), відтворюються за закономірностями інтеракції й беруть участь у міжпоколінному транзиті менеджерів на рівні вищих і центральних органів державної виконавчої влади й окремих підприємств.

У цьому контексті звертає на себе увагу думка О. Ю. Бусол, яка пропонує розуміти під корупційною схемою усталені або постійно діючі корупційні механізми, способи здобування та канали передання грошей у разі колективної кримінальної діяльності. Цей феномен можна вважати корупційною складовою організованої злочинності. Корупційні схеми існують і функціонують у межах офіційних легальних організацій як латентні зв'язки-відносини між їх суб'єктами або учасниками, які використовують своє посадове або службове становище¹.

У цілому підтримуючи таку позицію, Ю. В. Орлов наголошує на тому, що природа корупційних схем є набагато складнішою. Процес створення чи то адаптації корупційної схеми часто передбачає не лише використання відповідних наявних елементів механізму правового регулювання, а й правотворчу діяльність задля створення сприятливих правових умов розгортання корупційних практик. Відповідно, стверджує науковець, мусимо визнати і тісні зв'язки корупційної та політичної злочинності у площині формування та забезпечення функціонування корупційних схем.

Отже, корупційною схемою пропонується визнати умовно самостійну форму прояву організованої злочинності у сфері економіки – стійкий, комплексний соціально-правовий феномен, що виражається у системній діяльності, алгоритмізованій послідовності дій щодо готування та безпосереднього вчинення корупційних злочинів як мети та/або засобу задоволення інтересів у сфері економічних відносин у неправомірний спосіб із попереднім створенням юридичної бази прикриття чи без такого, але з використанням елементів механізму правового регулювання².

Кримінологічно значущою властивістю корупційних схем є їх інституційне взаємопроникнення, що впливає на системну дисфункцію цілих галузей народного господарства, безпеки й обороноздатності країни³.

¹ Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у сучасний період : монографія. Київ : Ін Юре, 2014. С. 267.

² Орлов Ю. В. Корупційна схема : поняття та сутність // Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції : зб. тез доп. V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 31 берез. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2017. С. 139; Орлов Ю. В., Дундич Л. В. Корупційна схема: поняття, ознаки, види. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2018. № 2 (19). С. 103.

³ Там само, с. 106.

Дійсно, корупція в ОПК – не відокремлена проблема, вона щільно переплітається з політичною корупцією та корупцією в правоохоронних органах, у тому числі й зокрема в СБУ, Національній поліції, митній і прикордонній службах. Тому неможливо уявити собі ефективну протидію корупції в ОПК безвідносно до проблем відтворення системних факторів корупції в державі в цілому.

Принагідно зауважимо, що після розпаду СРСР Україні дістався один з найбільш потужних на теренах колишньої союзної держави арсеналів зброї, а також залишилася хоча і фрагментована, з розірваними господарськими зв'язками, проте з високим науково-технічним потенціалом, розгалуженими майновими комплексами система підприємств і науково-дослідних установ оборонної спрямованості. Певна річ, в умовах первинного накопичення капіталу становлення олігархату, роздержавлення та привласнення під прикриттям приватизації значної кількості державних підприємств, інтенсивної криміналізації влади й переорієнтування загальнокримінальної професійної злочинності на рейки блокомірцевої, не могли не зачепити настільки економічно привабливий сегмент національної економіки, як ОПК.

Тож, традиційно, з початку 90-х років минулого сторіччя (якщо не раніше), ОПК був і донині залишається одним із найбільш бажаних ресурсних полів як для бізнесу, так і для політиків найвищого державного рівня. Отже, ОПК не став винятком у процесі широкої криміналізації економіки, що відбулася під час переходу від планово-адміністративної до ринкової її моделі, послаблення державного регулятивного впливу та посилення нігілістичних, вульгаризованих тенденцій політичного управління, що зачепили також і стратегічно важливі галузі та сектори вітчизняної економіки. Тож, варто констатувати *стійкість інституціоналізованих корупційних практик в ОПК*. Це підтверджується як зібраними нами експертними оцінками колишніх менеджерів підприємств цього комплексу та правоохоронців – працівників Департаменту стратегічних розслідувань Національної поліції та його інституційних попередників (ДЗЕ, ДСБЕЗ) і СБУ, так і моніторингом публікацій у засобах масової інформації та журналістських розслідувань. Вони наочно засвідчують, що, незважаючи на змінювані політичні еліти та зміни конфігурацій і розстановки сил у «глибинній державі», публічних порядках і режимах, які ними репрезентувалися, завжди основні «ребра жорсткості» вказаних практик формувалися та забезпечувалися за рахунок окремої лінії адміністрування, центри яких розподілялися в оборонному кварталі – Адміністрація Президента, Міністерство оборони, Рада національної безпеки і оборони та Парламентський комітет з національної безпеки, оборони та розвідки (у різних історико-політичних назвах цих органів).

Певна річ, існували й існують допоміжні суб'єкти, сателіти, що також живляться від оборонних кримінальних стримів, однак не визначають їх базові параметри. До них належать правоохоронні органи, до завдань яких

безпосередньо належить виявлення та припинення злочинів в ОПК, а також ті, що є суб'єктами оборонного замовлення.

Для розуміння масштабів розмаху кримінальної діяльності, зауважимо, що у корупційні схеми, крім оборонних підприємств державного та приватного секторів економіки, залучено службових осіб органів виконавчої влади, банківської системи та податкової служб і парламентарів. Практично в усіх регіонах країни, де є оборонні підприємства, активно працюють «конвертаційні центри», які переводять у готівку сотні мільйонів гривень, функціонують фіктивні й діючі підприємства, які «поставляють» підприємствам ОПК неіснуючі комплектуючі та запчастини, контрафактну та контрабандну продукцію. Лише за однією з виявлених податковою службою таких схем було задіяно понад 150 підприємств у чотирьох регіонах України¹.

Можна виділити чотири основні напрями реалізації корупційних схем в ОПК: 1) розтрата ввізеного або такого, що перебуває у віданні майна – обладнання підприємств ОПК; 2) незаконний експорт (контрабанда) товарів військового та подвійного призначення; 3) привласнення виділених за оборонним замовленням коштів на закупівлю товарів і послуг у фіктивних підприємств, неіснуючих товарів і послуг; 4) закупівлі товарів і послуг за завищеними цінами (зазвичай використовується декілька фірм-посередників).

Наприклад, приватна фірма відмовилася повернути Харківському заводу транспортного устаткування більше сотні верстатів і супутнього обладнання, які отримала від нього на зберігання. На ПАТ «Завод Маяк» розпиляли на металобрухт виробничі станки. Там же сплатили 680 тисяч гривень за приціли для мінометів двом посередникам, які не виробляють приціли. Львівський бронетанковий завод заплатив понад 30 мільйонів гривень за неякісні запчастини; Миколаївський бронетанковий – 4 мільйони гривень за двигуни до БТР, які так і не отримав. Житомирський бронетанковий завод переплатив до 1,7 мільйона гривень за запчастини для танків і бронемашин².

У 2016 р. концерн «Техносервіс» закупив для Міноборони піротехнічні засоби на 83,1 млн грн. Не будучи виробником піротехніки, концерн перерахував гроші іншому посереднику – ДП «Укроборонсервіс». Кінцева ціна за товар склала 62,6 млн грн. 18,5 млн грн. осіли на рахунках посередників³. І це – лише окремі приклади системного явища.

До системно-корупційних злочинів у сфері ОПК додається низка

¹ Менделєєв Д. Троянські коні «Укроборонпрому». *Дзеркало тижня*. 2019. Вип. 30. 17–23 серпня. URL: https://dt.ua/internal/troyanski-koni-ukroboronpromu-320888_.html (дата звернення: 15.02.2020).

² Топ-5 корупційних схем в оборонпромі за 2018 рік, – експерти РПР. *Реанімаційний пакет реформ. Новини*. 2019. 10 січня. URL: <https://rpr.org.ua/news/top-5-koruptsiynyh-shem-yaki-vykorystovuyutsya-v-oboronpromi-eksperty-rpr/> (дата звернення: 15.02.2020); Топ-5 корупційних схем в оборонпромі. *State Watch*. <https://statewatch.org.ua/publications/top-5-koruptsiynykh-skhem-v-oboronpromi/> (дата звернення: 16.02.2020) та ін.

³ Каневський Г. Що робити з півсотнею збанкрутих підприємств Міноборони? *State Watch. Аналітика*. 2020. 23 січня. URL: <https://statewatch.org.ua/publications/shcho-robyty-z-pivstotnieu-zbankrutilykh-pidpriemstv-minoborony/> (дата звернення: 15.02.2020).

аксесорних кримінальних практик – легалізація (відмивання) коштів, отриманих злочинним шляхом, забезпечувальні корупційні злочини в правоохоронному середовищі, незаконне поводження з вогнепальною зброєю та бойовими припасами. Що стосується останнього, то показовим є приклад із продажем зброї волонтерським організаціям. З інтерв'ю волонтерки С. Зварич, яка займалася забезпеченням батальйону «Азов» у 2014 р.: «Я пишаюся своїм успішним “збройовим” шопінгом: купівля за гривні, та ще й безготівково 200 автоматів АКМ калібру 7,62 мм і 20 кулеметів на заводі “Маяк”! Правда, з кулеметами вийшов конфуз – 10 із них виявилися непридатними для стрільби. Але сам факт продажу зброї добровольцям під час війни знімає будь-які сумніви стосовно “ринковості” нашої економіки: мало яка держава продає зброю добровольцям, які захищають Батьківщину!»¹ І справа тут не в тому, що організація, яка придбала зброю? була волонтерською та займалася забезпеченням добровольчих батальйонів, які захищали Вітчизну на перших початку відсічі збройній агресії РФ. Справа в тому, що немає жодних гарантій того, що зброя не продавалася і не продається організаціям іншого ґатибу, іншої спрямованості – кримінально-сепаратистської, загальнокримінальної тощо.

Ситуативні корупційні злочини хоча і можуть набувати рис корупційних схем, однак узяті окремо за своїм масштабом, тривалістю діяльності та кількістю залучених осіб не становлять загрози галузевого масштабу, здійснюються поза злочинним контролем, управлінням керівництва галуззю й політичних еліт країни. Втім, навіть і ситуативні корупційні злочини виявляються вельми поширеними в аналізованій сфері завдяки існуванню низки іманентних факторів корупції – корупційних ризиків.

У зв'язку з цим зрозумілим та обґрунтованим видається положення абзацу 2 п. 2, п. 5 Рішення РНБО «Про реформування оборонно-промислового комплексу та підвищення рівня прозорості виконання державного оборонного замовлення» від 06.03.2019 р. щодо необхідності термінового забезпечення усунення корупційних ризиків, підвищення рівня прозорості та посилення контролю з боку держави і громадськості за діяльністю Державного концерну «Укроборонпром» та інших державних підприємств ОПК, а також про рекомендації Генеральній прокуратурі України, Службі безпеки України, Національному антикорупційному бюро України, Державному бюро розслідувань здійснити перевірку і дати правову оцінку фактам, викладеним у засобах масової інформації, щодо порушень у сфері закупівель продукції, робіт і послуг оборонного призначення².

¹ «Тінь» війни. *Дзеркало тижня*. 2014. 5 вересня. URL: https://dt.ua/internal/tin-viyni-derzhava-nazhivayetsya-na-krovi-biyziv-torgashi-zaroblyayut-na-patriotizmi-gromadyan_.html (дата звернення: 10.02.2020).

² Про реформування оборонно-промислового комплексу та підвищення рівня прозорості виконання державного оборонного замовлення : рішення Ради національної безпеки і оборони України від 06.03.2019 р. ; Указ Президента України 15.03.2019 № 79/2019 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001525-19> (дата звернення: 20.01.2020).

Показовим також є здійснене ще у грудні 2015 р. звернення керівництва ДК «Укроборонпром» та директорів провідних підприємств-учасників концерну до членів Комітету Верховної Ради з питань запобігання і протидії корупції та повідомлення про 68 фактів учинення корупційних і службових злочинів в ОПК і додатково раніше переданих до правоохоронних органів 116 матеріалів про відповідні злочини. ДК, таким чином, виступив з ініціативою створення робочої групи, яка б сприяла оперативному розслідуванню фактів зловживань у системі виробництва та поставок озброєння¹. Така група, однак, була створена лише наприкінці 2019 р., що, на нашу думку, може свідчити лише на користь усталеності системних корупційних практик в ОПК, механізми функціонування яких замикаються на найвищому політичному рівні держави.

2. Службово-нігілістичні злочини, що полягають у невиконанні чи недбалому виконанні службових обов'язків працівниками підприємств ОПК. Як правило, вони є пов'язаними з корупційними злочинами і є їх закономірним продовженням у механізмі кримінальних промислів. Проте вони можуть мати і цілком самостійну феноменологію та детермінацію. Ідеться про виготовлення продукції військового призначення неналежної якості, з порушенням технологічних і технічних умов, у тому числі й унаслідок економії на закупівлі якісних матеріалів, і пов'язане з цим службове підроблення.

3. Галузево неспецифічні злочини: злочини проти безпеки виробництва, у сфері господарської діяльності тощо.

II. ОПК як об'єкт деструктивного впливу з боку ворожих зовнішньополітичних агентів зумовлює вчинення **злочинів проти інтересів держави та національної безпеки**: розголошення державної таємниці, шпигунство, контрабанда продукції військового та подвійного призначення. У разі їх учинення йдеться про опосередкований політико-кримінальний вплив на національну безпеку через обструкцію чи інше використання елементів ОПК. Останній, таким чином, постає функціональною одиницею агресивних дій іноземних держав, прояви яких здебільшого кваліфікуються як відповідні злочини проти основ національної безпеки.

Так, наприклад, у період з вересня 2014 р. по травень 2015 р., гр-н К., діючи умисно і добровільно, з ідеологічних міркувань, перебуваючи за місцем свого фактичного мешкання, отримував завдання в соціальних мережах Інтернет та мобільним телефоном від невстановленої в процесі досудового розслідування особи М. – представника т. зв. міністерства державної безпеки терористичної організації «ДНР». Основним завданням для гр-на К. був збір інформації щодо об'єктів ОПК, а також інших промислових підприємств Харківської області. Для отримання такої

¹ «Укроборонпром» звертається до депутатів за реальною допомогою в напрямку протидії корупції // Державний концерн «УкрОборонПром» : офіц. сайт. URL: <https://ukroboronprom.com.ua/uk/media/ukroboronprom-zvertayetsya-deputativ-za-realnoyu-dopomogoyu-napryamku-protydiyi-koruptsiyi.html> (дата звернення: 19.02.2020).

інформації гр-н К. контактував із громадянами, що працюють на промислових підприємствах м. Харкова, та намагався дізнатися про місце розташування підстанцій електропостачання на території вказаних підприємств¹.

В іншому випадку громадянин України Ф., будучи слюсарем-складальником літальних апаратів цеху № 1 Державного підприємства «Запорізький державний авіаційний ремонтний завод «МіГремонт»», не сприймаючи державну владу в Україні та сповідуючи ідеї проросійської спрямованості, з корисливих мотивів, з метою ведення підривної діяльності проти України, у період часу з 17 вересня 2014 р. до 03 липня 2019 р. включно, діючи умисно, на виконання завдань представника іноземної організації – 316-го Розвідувального центру Головного управління Генерального штабу Збройних Сил Російської Федерації (в/ч 09920, м. Новоросійськ Краснодарського краю РФ) гр-на РФ М., надавав згаданий іноземній організації допомогу в проведенні підривної діяльності проти України шляхом збирання та передачі відомостей військового характеру. Зокрема, через заздалегідь обговорені конспіративні канали зв'язку, використовуючи транспортні телекомунікаційні мережі, електронні інформаційні системи та відповідний алгоритм криптування, передавав агентурні повідомлення у вигляді електронних текстових і графічних файлів, які містять зібрану ним інформацію щодо ремонтно-модернізаційних робіт літаків штурмової авіації Збройних Сил України із зазначенням строків виконання робіт, їх ідентифікаційних ознак (бортових та серійних номерів), установа обладнання артилерійської розвідки, навігації та військових частин, до яких вони направляються після виконання їх обслуговування, в тому числі після модернізації, які отримували під час виконання службових обов'язків на ДП «ЗДАРЗ «МіГремонт». Такі дії були кваліфіковані судом за частиною 2 ст. 28 і ч. 1 ст. 111 КК України². Таким чином, сфера ОПК постає в цьому випадку проміжним ланцюгом підриву обороноспроможності держави, і не лише як осереддя науково-технічних потужностей, а і як осереддя інформації, значущої для забезпечення національної безпеки.

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо, що злочинність у сфері ОПК є складним інституціоналізованим соціально-правовим феноменом, що відтворюється на порубіжжі економічної, політичної та організованої злочинності. Основне кримінальне навантаження на ОПК здійснюється за рахунок тривалого функціонування корупційних схем, стійкість яких забезпечується політичним прикриттям найвищого рівня. Установлено, що, крім системно-корупційної злочинності, поширеними також є ситуативно-корупційні практики, а також службово-нігілістичні та галузево

¹ Вирок Жовтневого районного суду м. Харкова. Справа №639/6084/15-к // Єдиний державний реєстр судових рішень : офіц. сайт. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46510079> (дата звернення: 19.02.2020).

² Вирок Шевченківського районного суду м. Києва. Справа № 761/32943/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень : офіц. сайт. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84413250> (дата звернення: 19.02.2020).

неспецифічні злочини. У своїй сукупності вони становлять блок кримінальної експлуатації ОПК як сфери концентрації матеріальних ресурсів. Другий деструктивний напрям кримінального впливу на ОПК є пов'язаним із його вмонтованістю у систему забезпечення національної безпеки та репрезентується розвідувально-підривною діяльністю ворожих іноземних суб'єктів як прямо, так і опосередковано через громадян України.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2020

Сергей Александрович КОЖУШКО,

аспірант

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

ФЕНОМЕН ПРЕСТУПНОСТИ В ОБОРОННО-ПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ УКРАИНЫ

В статье исследована природа преступности в сфере оборонно-промышленного комплекса Украины. Установлен, описан её межотраслевой характер, объяснены признаки устойчивости, институционализированности. Определена функциональная структура этой преступности, в которой выделены системно-коррупционные, ситуационно-коррупционные, служебно-нигилистические и неспецифически-отраслевые криминальные практики. Акцентировано внимание на особой опасности преступной разведывательно-подрывной деятельности, направленной через obstruction оборонно-промышленного комплекса на ослабление обороноспособности страны.

Ключевые слова: оборонно-промышленный комплекс, коррупция, оборонный заказ, экспорт вооружения, обороноспособность, национальная безопасность.

Serhiy O. KOZHUSHKO,

Post-graduate student

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

CRIME PHENOMENON IN THE DEFENSE-INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE

The author of the article has researched the nature of crime in the defense-industrial area of Ukraine. Its inter-sectoral character has been established and described; features of sustainability, institutionalization have been explained. The functional structure of this prejudice has been defined, where the systemic and corruption, situational and corruption, service and nihilistic, nonspecific-branch criminal practices have been distinguished. Attention has been focused on the special danger of criminal intelligence and subversive activities aimed at weakening the state's defense capability through the obstruction of the military-industrial complex.

Key words: defense-industrial complex, corruption, defense order, arms export, defense capability, national security.

УДК 343.9

Сергій Кузьмич ШАБЕЛЬНИКОВ,

аспірант

(Харківський національний університет внутрішніх справ)

ПОНЯТТЯ ТА ПРИРОДА КРИМІНОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА: МЕРЕЖЕВИЙ ПІДХІД

Постановка проблеми. Майже тридцятирічний період державотворчого процесу в Україні не позначив, на жаль, рубіж, проминувши який можна було б сказати, що посттоталітарний транзит завершено, за яким би залишилися у минулому кланово-олігархічна модель квазідемократичного політичного режиму, розрив між політичними та інтелектуальними елітами й незатребуваність науки практично на всіх рівнях державного управління. Ми не можемо залишити минуле, тривалий час подовжуючи, розтягуючи його, віддаляючи свою перспективу увійти в інноваційне майбутнє, яке є немислимим без інтеграції політики та науки й філософії. Так само ми приречені тупцювати довкола дисфункційної системи протидії злочинності (відчуваючи широкофронтальний зворотній системно-обструктивний вплив), вносити нескінченні зміни і доповнення до кримінального закону, проштовхувати ідеї про ухвалення нових його версій, намагаючись, наче шамани, закодувати у його текстах доктринально-інфернальні послання потенційним злочинцям, імітуючи тим самим науковість антикримінальної діяльності. Розрив цього порочного кола неефективної, симулятивної практики, серед іншого, вбачається у розширенні уявлення про роль права у протидії злочинності, у мисленні та організації діяльності з позицій цілого і цілісного розуміння феномену кримінологічного законодавства, ширшого за будь-яке окреме галузеве, з нерозкритим превентивним потенціалом. Первинним кроком у цьому напрямі є, ясна річ, розробка адекватного уявлення про природу і зміст кримінологічного законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто вказати і на суттєвий науковий доробок, сформований у напрямі розробок проблем кримінологічного законодавства. Його широко репрезентовано працями О. М. Бандурки, М. О. Барановського, В. С. Батиргарєєвої, В. В. Голіни, А. Г. Горшенкова, І. М. Даньшина, О. М. Джужи, А. І. Долгової, А. П. Закалюка,

А. В. Калініної, А. В. Кирилюка, О. М. Костенка, Є. Л. Косяка, В. М. Кудрявцева, Н. Ф. Кузнецової, О. Г. Кулика, В. В. Лапаєвої, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, В. В. Лунєєва, Д. М. Миронюка, Ю. В. Орлова, В. І. Поклада, В. М. Поповича, Д. А. Шестакова, Т. В. Шипунової, В. М. Хомича та інших учених. Разом із тим, визнаючи суттєвий внесок зазначеної плеяди вчених у вирішення низки теоретичних і прикладних завдань щодо розвитку кримінологічного законодавства України, зауважимо, що й досі не сформовано концепції такого розвитку, уявлення про його систему та проблеми гармонізації із кримінологічною наукою та політикою; досі тривають дискусії щодо базового нормативно-правового акту у сфері протидії злочинності, не вирішено проблем розуміння його змісту і природи.

Мета статті полягає в розробці поняття та поясненні природи кримінологічного законодавства з позицій мережевого підходу.

Виклад основного матеріалу. А. В. Калініна, дослідивши підходи до кримінологічного законодавства в низці пострадянських країн, дійшла обґрунтованого висновку про те, що не можна говорити про існування певних моделей такого законодавства в тій або іншій державі. Його теоретична основа є змішаною, без виокремлення національних ознак¹. Більш того, проблематичним є навіть визначення предметних контурів, параметрів цілісності чи системності законодавства, покликаною забезпечити матеріально-правові засади протидії злочинності.

Принагідно зауважимо, що в кримінологічній науці цю систему заведено іменувати законодавством у сфері протидії злочинності, антикримінальним або ж кримінологічним законодавством. Так, В. М. Бурлаков, Д. А. Шестаков та Я. І. Гілінський під законодавством про протидію злочинності розуміють ті нормативні акти, які у сукупності утворюють юридичну базу для реагування на злочинність і, зокрема, для запобігання злочинам². При цьому Д. А. Шестаков уточнює, що кримінологічне законодавство регламентує некаральний бік попередження злочинів: організаційні питання протидії злочинності в цілому й окремих її складових, кримінологічно-соціальні, кримінологічно-виховні, кримінологічно-психологічні та інші питання³.

На думку В. О. Зікеєва, кримінологічне законодавство є масивом нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у царині протидії злочинності, а саме у сфері запобігання, виявлення, припинення та

¹ Калініна А. В. Кримінологічне законодавство у пострадянських державах. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2018. Вип. 35. С. 61.

² Бурлаков В. Н., Гілінський Я. И., Шестаков Д. А. Преподавание криминологии в современных условиях. *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета*. 1996. Сер. 6. Вып. 3. С. 122; Шестаков Д. А. Криминология. Новые подходы к преступлению и преступности. Криминогенные законы и криминологическое законодательство // *Противодействие преступности в изменяющемся мире* : учебник / предисл. В. П. Сальникова. 2-е изд., перераб. и доп. СПб. : Юридический центр Пресс, 2006. С. 259.

³ Шестаков Д. А. От криминологического законодательства к праву противодействия преступности // *От криминологического законодательства к праву противодействия преступности (проблемы криминологии закона)* : матер. междунар. конф. (г. Санкт-Петербург, 17 мая 2017 г.). URL: <http://criminologyclub.ru/the-last-sessions/300-2017-05-25-14-18-40.html> (дата звернення: 12.02.2020).

боротьби зі злочинністю, усунення її причин та умов, застосування заходів кримінально-правового впливу щодо осіб, які вчинили злочин, сприяння соціальній адаптації осіб, які відбули покарання за вчинений злочин, зниження криміногенного потенціалу всіх сфер життєдіяльності суспільства і зведення до мінімуму віктимізації суспільства¹.

М. О. Городецька стверджує, що кримінологічне законодавство утворює самостійну групу нормативно-правових актів, які регулюють значну за обсягом якісно однорідну сукупність суспільних відносин, пов'язаних з існуванням потенційної можливості вчинення злочинів окремими особами під впливом певних причин та умов й обумовлюються необхідністю превентивного впливу на таких осіб та усунення або нейтралізації криміногенних детермінант. Саме ці відносини, на думку вченої, становлять самостійний предмет правового регулювання, а систематизація указаних нормативних актів дозволить не лише вирішити важливі проблеми підвищення ефективності запобіжної роботи у сфері боротьби зі злочинністю, а й завершити формування кримінологічного права².

Загалом можна погодитися і з А. В. Калініною у тому, що в наш час у пострадянських державах склалися ґрунтовні передумови для формування нової віхи у розвитку кримінологічної науки, а саме – теоретизації положень кримінологічного законодавства, а можливо, навіть і формування кримінологічного права у майбутньому³.

Водночас зауважимо, що кримінологічне законодавство не має своєї галузевої відособленості. Отже, під час його визначення, в тому числі й визначення сутнісних характеристик кримінологічної правової норми, не доцільно відштовхуватись від розуміння конститутивної природи, специфіки окремих галузей права, законодавства та їх норм, у тому числі й тих, які традиційно вважаються ядром контркримінальних практик – кримінального, кримінально-виконавчого права і законодавства.

Саме тому важко погодитись із тим, що кримінологічне законодавство – самостійна група нормативно-правових актів, як про це наголошується у низці досліджень. Чим визначається самостійність? Переважаючою антикримінальною (кримінально-превентивною) метою в конкретних нормативно-правових актах? Якщо так, то за такого підходу надто звужується обсяг поняття «кримінологічне законодавство», адже з нього будуть виключені ті законодавчі джерела, які мають некримінологічне основне призначення (інше галузеве чи загальносоціальне), однак містять

¹ Зикеев В. А. Понятие криминологического законодательства // Проблемы современной юридической науки: актуальные вопросы: сб. матер. междунар. науч.-практ. конф. Красноярск, 2015. № 2. URL: <http://izron.ru/articles/iz-voprosov-okhvatyuvaemykh-problemoysudebnykh-resheniy-vazhneyshee-teoreticheskoe-i-prakticheskoe-z/seksiya6-ugolovnoe-pravo-i-kriminologiya-ugolovno-ispolnitelnoe-pravospetsialnost-12-00-08/ponyatie-kriminologicheskogo-zakonodatelstva/> (дата звернення: 15.02.2020).

² Городецька М. А. Криминологическое законодательство: состояние и перспективы развития в Республике Беларусь. *Право.by*. 2017. № 2 (46). С. 73; Калініна А. В. Кримінологічне законодавство у пострадянських державах. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2018. Вип. 35. С. 58.

³ Калініна А. В. Кримінологічне законодавство у пострадянських державах. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2018. Вип. 35. С. 61.

окремі кримінологічно значущі норми. На нашу ж думку, такі джерела також мають становити кримінологічне законодавство. При цьому важливо зберігати і відповідні предметні межі, кримінально-превентивну цільову установку і, зберігаючи системно-правову єдність галузей законодавства та права, виокремлювати в сегмент кримінологічного законодавства лише ті положення законодавчих актів і правові норми, які *безпосередньо* можуть бути співвіднесені з регулюванням суспільних відносин, що складаються у зв'язку зі здійсненням *спеціально-кримінологічного запобігання* злочинам і протидії злочинності через вплив на групові, видові й інші її типи (наприклад, особистісні, що нейтралізуються або мають нейтралізуватися, зокрема і засобами покарання, його відбування) фактори. Водночас слід усвідомлювати і те, що спектр цих факторів є вельми широким, крім власне безпосередньо криміногенних, він має охоплювати також і фактори фонових для злочинності явищ (суїцидальності, ксенофобії, нелегальної міграції, дитячої безпритульності тощо). Лише в такому розумінні, тобто телеологічному, варто сприймати самостійність (не як інституційну, галузеву, а як цільову) відповідної джерельної у сфері права бази для кримінологічної діяльності.

Підкреслимо, що лише ті нормативно-правові акти та їх окремі положення можуть складати кримінологічне законодавство, бути ним за змістом і цільовою основною установкою, які регулюють відносини у сфері реалізації спеціально-кримінологічних заходів протидії злочинності і фоновим для неї явищам. Хоча правова основа загальносоціальних заходів протидії злочинності може й має входити до предмету кримінології, однак не передбачає аналогічного зворотного зв'язку на рівні гносології, і на рівні праксеології.

У цьому контексті слушною є думка Ю. В. Орлова, який стверджує, що дослідження кримінологічної ефективності нормативно-правових актів як показника їх ролі в механізмі загальносоціальної профілактики злочинів *збігається по суті із дослідженням галузевої ефективності* відповідного нормативно-правового акту (*курсів наш – С. Ш.*). При цьому віднесення цього показника до категорії кримінологічно значущих є обґрунтованим на тій само підставі, що і виокремлення загальносоціального рівня кримінологічної профілактики¹. Однак наголосимо: йдеться про дослідження кримінологічної ефективності, яка на загальносоціальному рівні збігається з ефективністю галузевою та додатково, у кримінологічному вимірі, доповнюється вивчення потенційних супутніх криміногенних ризиків, що можуть закладатися у тих сферах суспільних відносин, які є дотичними до регульованих конкретних галузевим нормативно-правовим актом. Фактично йдеться про виявлення та нейтралізацію криміногенності нормативно-правових актів загальносоціальної регулятивної властивості і кримінологічну

¹ Орлов Ю. В. Кримінологія правотворчості: обґрунтування та концептуальні засади. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2011. №1. С. 98.

ефективність останніх як відсутність криміногенних положень.

Таким чином, під кримінологічним законодавством пропонуємо розуміти міжгалузеву мережу нормативно-правових актів та їх положень, що регулюють суспільні відносини у сфері протидії злочинності шляхом визначення стратегії, окремих напрямів, рівнів, шляхів і способів, а також суб'єктів впливу на детермінаційний комплекс злочинності та фонових для неї явищ. Також вважаємо недоцільним і безперспективним виокремлення такої окремої галузі законодавства. Кримінологічність законодавства означає не його структурну цілісність, а *властивість*, що виводиться з розуміння цільової природи та соціального призначення відповідних норм права, що містяться у нормативно-правових актах різних галузей права – від конституційного, адміністративного й екологічного і до кримінально-виконавчого. Цією властивістю можна управляти; її можна закладати, моніторити, що і має стати предметом кримінології закону – окремого напрямку (галузі) кримінологічної доктрини.

Вище ми зауважили, що кримінологічне законодавство характеризується міжгалузевістю. Це означає, що воно постає мережею, яка має *надсистемний характер*. Мережевий підхід (звернення до категорії «мережа» як метод соціального конструювання) зазвичай застосовується у тих сферах пізнання, де є необхідність структурувати ті утворення, що важко піддаються структуруванню класичними прийомами систематизації, типологізації та класифікації.

Справедливості заради зауважимо, що в юриспруденції мережевий підхід був і залишається на надто розвиненим, хоча сучасні умови глобалізації та мережевої організації життєдіяльності змушують переглянути існуючі способи структурування правової дійсності. Цікавим водночас є той факт, що побічно мережеві властивості права констатуються в окремих дослідженнях уже досить давно. Так, професор Е. Елон говорить про мережу єдиної правової системи (мовою оригіналу): «Вавилонський Талмуд и последовавшие затем основные труды геоним были созданы, когда у нашего народа был еще единый духовный центр, который господствовал над всей диаспорой. Но необъятная раввинская литература, возраст которой исчисляется целым тысячелетием, была зачата и родилась в местах, весьма отдаленных друг от друга – Северной Африке, Испании, Германии, во Франции, Израиле, Польше, Турции, Италии и других центрах. И во все эти периоды действовало, росло и развивалось еврейское право»¹. Таким чином, підкреслюються дистанціювання, різноджерельність, часовий рознос, однак і цілісність права. І цілісність ця постає саме як мережа.

Про мережі законів оповідав і Ф. Бекон у праці «Про переваги та примноження наук», в афоризмі LIII (посилаючись на Ветх. зав., Псалм. Давід., 11, ст. 6.), в 1623 р. писав: «Пророк говорить: – Він обрушить на них сеті. Нема гірших сітей, ніж сеті законів, особливо кримінальних, вони

¹ Элон М. Еврейское право / под общ. ред. И. Ю. Козлихина. СПб. :Юридический центр Пресс, 2002. С. 36.

незліченні, із плином часу зробились марними, не освітлюють шлях, а заплутують ноги подорожуючого»¹.

У середині ХХ ст. у філософії розвинулося повноцінне вчення про мережу. У. Матурана, Ф. Варела і Р. Урибе стверджують, що ані відтворення, ані еволюція не є конститутивними особливостями організації живого, що може бути охарактеризоване тільки через установлення мережі взаємодій між компонентами, які і визначають живу систему як ціле². Процес самовідтворення фіксується, коли організація визначається як аутопоезисна³ або аутопоетична мережа⁴. Зорозуміло, що людина (як жива система або «аутопоетична мережа») і спільноти можуть бути такими виключно через здатність вступати в мережу взаємодій, у тому числі на ментальному, духовному рівнях⁵.

Аутопоетична організація як цілісність визначається мережею продуктивної активності складових частин, при цьому властивості окремих компонентів не визначають властивостей системи, «властивості аутопоетичної системи... визначаються способом побудови цієї цілісності і є, по суті, властивостями тієї мережі, яка продукує і сама є продуктом своїх компонентів»⁶.

Таким чином, кримінологічне законодавство як мережа «проростає» з інших галузевих систем і підсистем законодавства, не має чіткого підпорядкування, зв'язків залежності між більшістю своїх норм, *не має суцільності* у регулюванні суспільних відносин ані за галузевим критерієм, ані в межах дії окремого нормативно-правового акту. Окремі вузли цієї мережі можуть складати системи і забезпечувати суцільність дії чи впливу в межах окремого фрагменту (як, наприклад, кримінальне, кримінально-виконавче законодавство тощо, втім, навіть і в цих випадках не є кримінологічними за змістом, скажімо, кримінально-правові норми про окремі обставини, що виключають злочинність діяння, як-то крайню необхідність або діяння, пов'язане з ризиком), однак у цілому кримінологічне законодавство постає такою собі ризою, уявлення про яку більшою мірою відповідає сучасним тенденціям розвитку мережевих соціальних структур та елементів правової системи, що їм відповідають.

У такому сенсі кримінальне законодавство постає не більш ніж

¹ Бэкон Ф. Сочинения : в 2 т. Т. 1 / сост., общ. ред. и вступ. ст. А. Л. Субботина. М., 1971. С. 520; Голоскоков Л. В. Теория сетевого права: практика и перспективы её внедрения в России. *Власть Закона*. 2019. № 1 (37). С. 22.

² Варела Ф., Матурана У., Урибе Р. Аутопоезис как способ организации живых систем, его характеристика и моделирование. URL: <http://autoipoiesis.narod.ru/papers/Maturana002.doc> (дата звернення: 10.02.2020).

³ Матурана У., Варела Ф. Древо познания: биологические корни человеческого понимания. М. : Прогресс-Традиция, 2001. С. 40.

⁴ Варела Ф., Матурана У., Урибе Р. Аутопоезис как способ организации живых систем, его характеристика и моделирование. URL: <http://autoipoiesis.narod.ru/papers/Maturana002.doc> (дата звернення: 10.02.2020).

⁵ Шенцева Е. А. Понятие «сеть» как объект философского осмысления. *Вестник Ленинградского государственного университета имени А. С. Пушкина. Серия: Философия, этика, религиоведение*. 2011. Вып. 10. С. 150.

⁶ Варела Ф., Матурана У., Урибе Р. Аутопоезис как способ организации живых систем, его характеристика и моделирование // autoipoiesis.narod.ru : сайт. URL: <http://autoipoiesis.narod.ru/papers/Maturana002.doc> (дата звернення: 10.02.2020).

частиною законодавства кримінологічного, а відповідна галузь права, маючи, ясна річ, ґрунтовні й безспірні підстави самостійного виникнення, розвитку і перспектив функціонування, з *позицій цілого* входить до системи кримінологічного знання і практики. Це підтверджується і внутрішніми закономірностями розвитку цієї галузі права і законодавства, проявляється у появі невластивих йому у позитивістському розумінні інститутів, таких як заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб чи обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство.

Однак головне у мережевому підході до розуміння конструкції кримінологічного законодавства та його природи полягає зовсім не у зверненні до проблем взаємовідносин кримінологічної та кримінально-правової доктрин і їх проєкцій на законодавчу площину. Основні епістемологічні горизонти такого підходу виявляються у тому, що, по-перше, мережа відповідає основному принципу організації соціальних процесів, провідних як для окремих спільнот, так і для глобального людства. По-друге, формуються гуманістичне підґрунтя для розуміння кримінологічного законодавства та його антропоцентричний фокус. А. В. Назарчук справедливо наголошує на тому, що в підґрунті будь-яких мереж лежить комунікація індивідів, про які б організаційні структури, інформаційні системи не йшлося, «на виході» завжди стоїть індивід¹. Це те розуміння, яке більшою мірою тяжіє до філософії юснатуралізму, і якого часто не вистачає позитивістському підходові, в межах якого за конструктами публічно визначених порядків, режимів і механізмів досить складно розгледіти конкретну людину. Це ж саме стосується і розуміння злочинності, яке, цілком зрозуміло, не може бути зведене до «сукупності всіх злочинів». Бачення злочинності як особливої форми руху соціальної матерії та як людської властивості ставить на порядок денний і необхідність формування відповідного, адекватного бачення та інструментів протидії злочинності, серед яких чільне місце посідає кримінологічне законодавство. Саме тому вважаємо, що використання мережевого підходу як окремого методологічного прийому є корисним під час формування належного й перспективного, гіпотетично ефективного у практичному вимірі розуміння природи кримінологічного законодавства.

«Епістемологічний потенціал поняття мережі, її гранична простота і значний обсяг в цілому і в найширшому сенсі, – наголошує О. О. Шенцева – дозволяють розглядати той чи інший фрагмент реальності через мережу його взаємодій – як реальних, так і потенційно можливих, а також через мережу сценаріїв майбутніх взаємодій»². Тому використання мережевого підходу спрямовано на забезпечення відповідності між законодавством, юридичними інструментами впливу на детермінаційний комплекс

¹ Назарчук А. В. Сетевое общество и его философское осмысление. *Вопросы философии*. 2008. № 7. С. 69.

² Шенцева Е. А. Понятие «сеть» как объект философского осмысления. *Вестник Ленинградского государственного университета имени А. С. Пушкина. Серия: Философия, этика, религиоведение*. 2011. Вып. 10. С. 154.

злочинності та комплексним, надскладним і мережевим характером останнього. Це – крок до зниження ступеня неадеквату (С. А. Дацюк, Ю. В. Орлов), в якому наразі перебуває вітчизняна система протидії злочинності, коли переважаюче мислення на рівні як парламентського корпусу, так і правозастосувачів, не відповідає дійсності, реальній криміногенній обстановці. У стані неадеквату завжди зберігається велика й непереборна спокуса і тут, і там «розмахувати» Кримінальним кодексом, активно його доповнювати, змінювати і навіть братися до розробки нових його редакцій, поява на світ яких начебто здатна скільки-небудь істотно вплинути на стан злочинності в державі (хіба що на його статистичний слід).

Основними елементами мережі є вузли та відносини. Із цієї позиції маємо виходити і під час визначення структури кримінологічного законодавства. При цьому корисним видається групування вузлів за певними однорідними ознаками, що визначає їх соціально-просторову наближеність один до одного у мережевій структурі, а, отже, й у функціональному розумінні. Уявлення про вузли та їх зв'язки в кримінологічному законодавстві візуалізує розуміння останнього як нормативно-правової мережі.

У науці не склалося єдиного підходу до такого групування, хай навіть і визначеного в інших категоріях, властивих традиційному системному мисленню та підходу. Так, наприклад, Д. Ю. Гончаров пропонує розглядати два блоки законодавства про протидію злочинності – у сфері запобігання злочинам та у сфері боротьби зі злочинністю¹. Учений, таким чином, обирає основним критерієм поділу кримінологічний і кримінально-правовий вплив на злочинність. Однак вважаємо, що такий поділ є некоректним, він здійснюється не за однією підставою; цілком очевидно, що кримінально-правовий вплив не обмежується і не може обмежуватися, зводиться виключно (а можливо й ніколи) до кари, передбачаючи специфічний посткримінальний, але, тим не менш, все ж таки запобіжний вплив у межах як спеціальної, так і загальної превенції.

В. О. Зікеєв структурує систему кримінологічного законодавства у критеріально змішаний спосіб, виділяючи норми наднаціонального права (міжнародні нормативно-правові акти, ратифіковані державою та міжнародні угоди), рамочні документи, норми кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого законодавства, норми актів підзаконного характеру, а також нормативні акти, що регулюють окремі питання протидії злочинності². При цьому до сукупності

¹ Гончаров Д. Ю. Межотраслевые взаимосвязи в законодательстве о противодействии преступности : монография / под науч. ред. И. Я. Козаченко. М. : Юрлитинформ, 2014. С. 265.

² Зікеєв В. А. Понятие криминологического законодательства // Проблемы современной юридической науки: актуальные вопросы : сб. матер. междунар. науч.-практ. конф. Красноярск, 2015. № 2. URL: [http://izron.ru/articles/iz-voprosov-okhvatyvaemykh-problemoysudebnykh-resheniy-vazhneyshee-teoreticheskoe-i-prakticheskoe-z/sektsiya6-ugolovnoe-pravo-i-kriminologiya-ugolovno-ispolnitelnoe-](http://izron.ru/articles/iz-voprosov-okhvatyvaemykh-problemoysudebnykh-resheniy-vazhneyshee-teoreticheskoe-i-prakticheskoe-z/sektsiya6-ugolovnoe-pravo-i-kriminologiya-ugolovno-ispolnitelnoe)

антикримінальних законодавчих актів належить як репресивне, так і нерепресивне законодавство¹. І якщо з останнім цілком можна погодитися і підтримати думку щодо включення до кримінологічного, кримінально-правового і кримінально-виконавчого законодавства, то що стосується вказаного змішаного структурування, воно радше є беззмістовним, виражає не мережу чи систему, а незв'язний набір різних видів нормативно-правових актів.

На думку В. О. Ананіча, існують кримінологічні нормативно-правові акти двох видів: 1) комплексні, що поєднуються з нормами інших галузей права; 2) власне кримінологічні, або кримінологічно-профілактичні². Цю позицію можна сприйняти, однак лише в тому випадку, якщо виходити з оперування нормативно-правовим актом як базовою одиницею кримінологічного законодавства. Якщо ж такою вважати окрему норму закону чи іншого нормативно-правового акту (наприклад, ч. 3 ст. 29 Конституції України), тоді запропонована структура втрачає сенс.

М. О. Городецька воліє оперувати тричленною структурою спеціально-кримінологічних нормативно-правових актів, що охоплює такі їх групи: 1) ті, що регулюють основи запобігання злочинності; 2) ті, які регламентують особливості запобіжного впливу на особистість правопорушника і типові причини вчинення окремих видів злочинів; 3) ті, які регламентують діяльність зі спеціального запобігання злочинності окремими суб'єктами³. Таке уявлення про градацію кримінологічного законодавства також має недоліки, адже важко уявити нормативно-правові акти про запобіжний вплив на особистість правопорушника і типові причини вчинення окремих видів злочинів, у яких не зачіпатимуться питання про повноваження, форми, напрями й методи діяльності суб'єктів спеціального запобігання злочинності, їх взаємодію, контроль за їх діяльністю тощо. Принаймні в українській системі права нормативно-правові акти із другої запропонованої дослідницею групи у «чистому вигляді» не зустрічаються.

Д. А. Шестаков пропонує таку структуру кримінологічного законодавства: 1) норми, що регламентують стратегію протидії злочинності (наприклад, Міланський план дій, ухвалений VII Конгресом ООН із запобігання злочинності та поведження із правопорушниками, схвалений резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 40/32 від 29.11.1985 р.); 2) норми, що регламентують кримінологічну експертизу; 3) норми, що регламентують запобігання конкретним видам злочинів; 4) віктимологічне

pravospetsialnost-12-00-08/ponyatie-kriminologicheskogo-zakonodatelstva/ (дата звернення: 15.02.2020).

¹ Там само.

² Ананіч В. А. Введение в криминологию : лекции. Минск : Акад. МВД, 2014. С. 7; Калініна А. В. Криминологічне законодавство у пострадянських державах. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2018. Вип. 35. С. 62.

³ Городецькая М. А. Криминологическое законодательство: состояние и перспективы развития в Республике Беларусь. *Право.бу*. 2017. № 2 (46). С. 70.

законодавство (щодо захисту прав потерпілих, свідків та інших учасників кримінального провадження)¹. Звертає на себе увагу те, що вчений оперує категорію «норма кримінологічного законодавства» як вихідною у структуруванні останнього, що, без сумніву, є позитивним та обґрунтованим. Однак не можна також не помітити і те, що Д. А. Шестаков фокусується виключно на напрямках кримінально-превентивної діяльності й окремих заходах, залишаючи поза мережевими вузлами ті норми кримінологічного законодавства, які регулюють діяльність спеціальних суб'єктів запобігання злочинам. Так, наприклад, не входить до жодної із запропонованих вище чотирьох груп Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національну поліцію» від 28.10.2015 № 877².

З урахуванням зазначених критичних зауважень можемо запропонувати використовувати таке бачення вузлової структури мережі кримінологічного законодавства:

1) законодавство, що визначає загальні засади, принципи організації протидії злочинності в державі (наразі в Україні відсутні окремі законодавчі акти схожої властивості);

2) стратегічний вузол кримінологічного законодавства, що визначає (має визначати) цінності, цілі, орієнтири й установки в діяльності щодо протидії злочинності в актуальному та перспективному вимірах, а також на національному і регіональному рівнях з урахуванням візій глобального уселюдства;

3) структурний вузол, який окреслює коло спеціальних суб'єктів запобігання злочинам, їх повноваження, взаємодію між собою та з іншими суб'єктами (в тому числі інститутами громадянського суспільства), що мають кримінологічну зацікавленість;

4) функціональний вузол, що визначає законодавчу основу реалізації конкретних напрямів, рівнів, етапів, заходів і засобів протидії злочинності, нейтралізації (послаблення дії) криміногенних факторів та їх груп, наукового, аналітичного, кадрового та іншого забезпечення цієї діяльності.

Висновки. Кримінологічне законодавство визначено як мережу різногалузевих, різноджерельних нормативно-правових положень, що забезпечують правове регулювання суспільних відносин у сфері спеціально-кримінологічного запобігання злочинам. Сенс використання мережі для дослідження кримінологічного законодавства полягає не лише у намаганнях теоретичного осмислення, осягнення правових феноменів у надскладних сучасних умовах розгортання соціальних взаємодій, а й у

¹ Шестаков Д. А. От криминологического законодательства к праву противодействия преступности (проблемы криминологии закона): международная беседа (г. Санкт-Петербург, 19 мая 2017 г.). URL: <http://criminologyclub.ru/the-last-sessions/300-2017-05-25-14-18-40.html> (дата звернення: 20.02.2020).

² Про затвердження Положення про Національну поліцію : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 877 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF> (дата звернення: 17.02.2020).

застосуванні адекватного їм способу конструювання та перетворення соціальної дійсності законодавчими засобами. Навіть у разі побіжного аналізу найбільш небезпечних, організованих форм злочинності виявляється їх мережева організація (наркозлочинність, економічна, екологічна, політична, загальнокримінальна професійна злочинність тощо). Глибинний же кримінологічний аналіз феномену злочинності засвідчує мережеві закономірності відтворення криміногенних факторів, що ставить на порядок денний необхідність адекватного реагування на рівні як формування кримінологічного законодавства, так і його застосування. Перспективи подальших досліджень за вказаним напрямом вбачаються у науковому описі й поясненні мережевих зв'язків у структурах кримінологічного законодавства.

Стаття надійшла до редакції 30.03. 2020

Сергей Кузьмич ШАБЕЛЬНИКОВ,

аспірант

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

ПОНЯТИЕ И ФЕНОМЕН КРИМИНОЛОГИЧЕСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА: СЕТЕВОЙ ПОДХОД

Исследована природа криминалогического законодательства. Под ним предложено понимать межотраслевую сеть нормативно-правовых актов и их положений, регулирующих общественные отношения в сфере противодействия преступности путём определения стратегии, отдельных направлений, уровней, путей и способов, а также субъектов воздействия на детерминационный комплекс преступности и фоновых для неё явлений. Эти положения не имеют чёткого подчинения и связей зависимости между собой, цельности в регулировании общественных отношений ни по отраслевому критерию, ни в пределах действия отдельного нормативно-правового акта. Подчёркивается необходимость принятия базового и стратегического криминалогических нормативно-правовых актов.

Ключевые слова: *преступность, криминогенные факторы, противодействие, криминалогическое законодательство, сеть, связи.*

Serhiy K. SHABELNIKOV,

Post-graduate student

(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)

CONCEPT AND PHENOMENON OF CRIMINOLOGICAL LEGISLATION: NETWORK APPROACH

The author of the article has studied the problem of criminological legislation. It has been offered to understand it as an intersectoral net of regulatory acts and their provisions regulating social relations in the field of combating crime by defining a strategy, individual directions, levels, ways, methods, as well as subjects of influence on the determination complex of crime and its background phenomena.

These provisions do not have clear subordination, relations of dependence between each other, integrity in the regulation of public relations, neither by industry criteria, nor within the scope of a separate regulatory act. The necessity of adopting basic and strategic criminological regulatory acts has been emphasized.

Key words: *crime, criminogenic factors, counteraction, criminological legislation, network, communications.*

НАШІ АВТОРИ

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ збірника наукових праць «Вісник Кримінологічної асоціації України» № 1 (22) 2020

АВДЄЄВ Олександр Олександрович – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінального права і кримінології факультету №1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

БАНДУРКА Олександр Маркович – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, президент Кримінологічної асоціації України, професор кафедри теорії та історії держави і права Харківського національного університету внутрішніх справ факультету № 1.

БАТИРГАРЕЄВА Владислава Станіславівна – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, директор Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України.

ВАСИЛЬЄВ Андрій Анатолійович – кандидат юридичних наук, професор кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

ГЛАДКОВА Євгенія Олексіївна – доктор юридичних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник НДЛ з проблем протидії злочинності Харківського національного університету внутрішніх справ.

ДЕНИСОВА Тетяна Андріївна – доктор юридичних наук, професор, член правління Кримінологічної асоціації України.

ДЕНИСОВ Сергій Федорович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права і кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ.

КАЗНАЧЕЄВА Дар'я Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

КОЖУШКО Сергій Олександрович – аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ.

КОНДРАТОВ Дмитро Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

КРИЖАНОВСЬКИЙ Микола Валентинович – аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ.

КУРБАТОВА Ірина Сергіївна – кандидат юридичних наук, професор кафедри кримінального права і кримінології Університету державної фіскальної служби України.

ЛИТВИНОВ Олексій Миколайович – доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

МАР'ЄНКО Лариса Михайлівна – аспірантка Харківського національного університету внутрішніх справ.

МАСЛОВА Наталія Григорівна – кандидат юридичних наук, докторант Харківського національного університету внутрішніх справ.

НОСАЧ Андрій Володимирович – кандидат юридичних наук, докторант Харківського національного університету внутрішніх справ.

ОЛШЕВСЬКИЙ Олександр Володимирович – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

ОРЛОВ Юрій Володимирович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1, Харківський національний університет внутрішніх справ.

САЗОНОВ Василь Вікторович – кандидат юридичних наук, докторант Харківського національного університету внутрішніх справ.

ФОМЕНКО Марина Василівна – кандидат юридичних наук, викладач кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

ЦВІРКУН Наталія Юріївна – кандидат юридичних наук, викладач кафедри

кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

ЧЕРЕВКО Кирило Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

ШЕВЕЛЕВ Костянтин Євгенович – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінального права і кримінології факультету №1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

ШАБЕЛЬНИКОВ Сергій Кузьмич – аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ.

ШЕВЧУК Тетяна Анатоліївна – кандидат юридичних наук, викладач кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

ЮРТАЄВА Ксенія Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

ЯЩЕНКО Андрій Миколайович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ

ВИМОГИ

до оформлення наукових статей,
що публікуються в збірнику наукових праць
«Вісник Кримінологічної асоціації України»

1. Загальні вимоги до структури наукових статей

- постановка проблеми в загальному вигляді;
- аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення цієї проблеми й на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячено цю статтю;
- виклад основного матеріалу;
- висновки із цього дослідження або рекомендації щодо поліпшення ситуації, що склалась, чи вирішення існуючої проблеми.

2. Вимоги до оформлення тексту наукових статей

- обсяг статті/публікації (назва статті, відомості про автора, текст статті, використані матеріали, анотація, ключові слова) не повинен перевищувати 15 сторінок (інтервал – 1,5, шрифт Times New Roman, кегль 14, поля: верхнє, нижнє, праве, лівє – 2 см);
- перший рядок (ліворуч) – УДК статті;
- другий рядок (ліворуч) – ім'я, по батькові, прізвище автора (співавторів) (шрифт напівжирний);
- третій (за необхідності) і четвертий рядки (ліворуч) – посада та місце роботи автора (співавторів); науковий ступінь, вчене звання, почесне звання, членство в НАПрН України (за наявності);
- нижче (посередині рядка) – назва публікації великими літерами (шрифт напівжирний);
- нижче – анотація (150 слів) та ключові слова (4–8 слів) англійською й українською мовами;
- текст статті – через 2 інтервали;
- посилання у тексті здійснюються посторінково (посторінкові виноски) з урахуванням Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання»;
- перелік бібліографічних посилань окремо не створюється.

2. Вимоги до надання матеріалів до редакції

До редакції мають подаватись такі матеріали:

- роздрукований примірник наукової статті (підписаний у кінці автором, із зазначенням дати надання статті до редакції);
- електронний варіант статті;
- довідка про автора (співавторів) із зазначенням П. І. Б. (повністю), наукового ступеня, вченого звання, членства в НАПрН України (за наявності), місця роботи й посади, контактного номера телефону, електронної пошти та поштової адреси з індексом, на яку необхідно направити примірник збірника наукових праць, розділу наукового збірника (нижче перелічено розділи), в якому доцільніше розмістити статтю;
- фото автора 3.5x4.5 у форматі jpg.

Усі матеріали підлягають обов'язковому рецензуванню членами редакційної колегії.

Усі матеріали мають надсилатися на електронну пошту (visnyk.kau.science@gmail.com).

ТЕРМІНИ ПОДАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДО РЕДАКЦІЇ:

Вісник КАУ № 1	Вісник КАУ № 2
до 15 квітня	до 15 жовтня

Відповідальність за достовірність поданої інформації та використаних джерел покладається на авторів. Редколегія залишає за собою право повертати матеріали авторам для виправлення виявлених помилок і доопрацювання, скорочувати та редагувати надані тексти.

Авторів поінформовано про те, що електронна копія журналу безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України в розділі «Наукова періодика України», а також на офіційному сайті видання (<https://visnikkau.webnode.com.ua>).

Розділи збірника наукових праць:

1. Стаття номера.
2. Питання кримінального права.
3. Питання кримінології.
4. Питання кримінально-виконавчого права.
5. Питання кримінальної юстиції.
6. Трибуна молодих дослідників.
7. Наукове життя.

Адреса:

61080, Харківська обл., м. Харків, просп. Льва
Ландау, 27, Харківський національний університет
внутрішніх справ, корп. 4, каб. 407.

Контактні телефони:

+38 (057) 7398-031, Литвинов Олексій Миколайович

Більш детальна інформація міститься на офіційному веб-сайті
збірника наукових праць
«Вісник Кримінологічної асоціації України»
www.visnikkau.webnode.com.ua

Наукове видання

ВІСНИК КРИМІНОЛОГІЧНОЇ АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць
№ 1 (22) 2020

Українською, російською та англійською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ № 18944-7734ПР

Редколегія не завжди поділяє погляди авторів публікацій.

За достовірність наукового матеріалу, професійного формулювання, фактичних даних, цитат, власних імен, географічних назв, а також за розголошення фактів, що не підлягають відкритому друку, тощо відповідають автори публікацій.

Електронна копія збірника безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського Національної академії наук України у розділі «Наукова періодика України», а також на офіційному сайті видання (www.visnikkau.webnode.com.ua).

Відповідальні за випуск: *О. М. Литвинов, Є. О. Гладкова*

Переклад англійською: *С. О. Осятинський*

Дизайн обкладинки, верстка: *А. С. Тяпкін*

Підписано до друку 26.03.2020 р. Формат 70×100 1/16. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 22,43. Обл. вид. арк. 20,1. Наклад 100 прим.

Замовлення № 2017-115

Видавець і виготовлювач –

Харківський національний університет внутрішніх справ, 61080,
Україна, м. Харків, просп. Льва Ландау, 27. Тел.: +38 (057) 7398-031.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008